

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY
VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

**Madaniyatshunoslik fanidan
muammoli ma'ruza matnlari**

TO'PLAMI

Oliy ta'limning – 340 000 – «Biznes va boshqaruv» hamda
140 000 – «O'qituvchilar tayyorlash va
pedagogika fani» ta'lim
sohalaridagi:
5140900 – «Kasb ta'limi» (bakalavriat
ta'lim yo'nalishlari bo'yicha)
5340200 – «Menejment»
5340600 – «Moliya»
5340700 – «Bank ishi»
5340800 – «Soliqlar va soliqqa tortish»
5340900 – «Buxgalteriya hisobi va audit»

bakalavriat yo'nalishlari uchun mo'ljallangan.

Toshkent-2004

«Madaniyatshunoslik» fanidan muammoli ma'ruza matnlari to'plami. – Toshkent.: Toshkent Moliya Instituti, 2004. 164 bet.

Annotatsiya. Mazkur muammoli ma'ruza matnlari to'plamida Madaniyatshunoslik fani predmeti, metodologik asoslari va barkamol avlodni shakllantirishdagi ahamiyati ochib berilgan. Unda qadimgi zamonlardan to hozirgi kunlargacha davrda jahon xalqlari madaniyati taraqqiyoti, mustaqil O'zbekistonda ma'naviy tiklanish jarayoni va madaniyat ravnaqi masalalari yoritilgan.

To'plam «O'zbekiston tarixi» kafedrasi majlisida muhokama qilingan va nashrga tavsiya etilgan (17 dekabr 2003 y. 8-bayonnoma)

«O'zbekiston tarixi» kafedrasi mudiri: _____ Q.Usmonov

To'plam Toshkent Moliya instituti qoshidagi Oliy o'quv yurtlararo ilmiy-uslubiy Kengash majlisida muhokama qilingan va nashrga tavsiya etilgan. (27 yanvar 2004 y. 4-son majlis bayoni)

Rektorning o'quv va metodik ishlar bo'yicha muovini: _____ A.Vohobov

Tuzuvchilar:

T.f.d., prof.	Q.Usmonov	1-mavzu
T.f.n. dots.	B.Karimov	2-mavzu
kat. o'qit.	Z.Bozorov	3-mavzu
P.f.n. dots.	F.Babashev	4-mavzu
T.f.n. dots.	T.Yunusov	5-mavzu
kat.o'qit.	S.To'laganova	6-mavzu
kat..o'qit.	F.Adilov	7-mavzu
T.f.n prof.	M.Sodiqov	8-mavzu
Assistent	S.Burxonova	9-mavzu

Taqrizchilar: prof. A.Hazratqulov
dots. I.Shodmonqulov

© Toshkent Moliya Instituti, 2004

KIRISH

Madaniyatshunoslik fani O'zbekistonning davlat mustaqiligi qo'lga kiritilgandan keyin respublikamiz Oliy o'quv yurtlarida alohida fan sifatida o'qitish yo'lga qo'yildi.

Madaniyatshunoslik fanining predmeti va tadqiqot ob'ekti insoniyatning bir necha ming yillar davomidagi madaniy faoliyati, madaniyat taraqqiyoti tarixi va nazariyasini o'rganishdan iborat. Qo'lingizdagi ma'ruza matnlari to'plamida Madaniyatshunoslik fanining predmeti, mazmun-mohiyati, metodologik asoslari, ijtimoiy vazifalari ochib berilgan. Uni o'qish jarayonida moddiy madaniyat, ma'naviy madaniyat, tsivilizatsiya, qadriyatlar, milliy qadriyatlar, umuminsoniy qadriyatlar, ma'naviy-madaniy meros tushunchalarining ma'no-mazmunini bilib olasiz.

Ma'zkur to'plamda Qadimgi Sharq madaniyati, antik davr va o'rta asrlar Evropa madaniyati, Sharq Uyg'onish davri madaniyati, Evropa Uyg'onish davri madaniyati, ularning o'ziga xos xususiyatlari, jahon tsivilizatsiyasida tutgan o'rni yoritilgan. Unda Bog'dod Ma'mun akademiyasi, Xorazm Ma'mun akademiyasi, Ulug'bek akademiyasi, Evropa mamlakatlarida tashkil topgan universitetlarning faoliyati, ularning ilm-fan, madaniyat, ma'rifat taraqqiyotidagi o'rni, jahonshumul ahamiyati ochib berilgan. Shuningdek, XIX asr oxirida sodir bo'lgan sanoat to'ntarilishi, XX asr ikkinchi yarmida yuz bergan ilmiy-texnika inqilobi, kibernetika, kosmonavtika, axborot texnologiyalar rivoji, ularning insoniyat hayotidagi o'rni kabi masalalar yoritilgan.

Madaniyatshunoslik fani yangicha fikrlashni, insonparvarlik va vatanparvarlik tuyg'ularini shakllantiruvchi fan sifatida O'zbekistonning milliy tiklanishida, ta'lim-tarbiya tizimida muhim rol o'ynaydi.

Biz o'tmish ajdodlarimizdan qabul qilib olgan madaniy-ma'naviy merosni o'z tajribalarimiz bilan to'ldirib, rivojlantirib boramiz va kelajak avlodlarga meros qilib qoldiramiz. Bu uzluksiz umumbashariy ahamiyatga molik jarayon. Hozirgi murakkab dunyoda inson, uning hayoti, ezgulik, mehr va muruvvat, adolat, haqiqat, erkinlik, tenglik, tinchlik, do'stlik, baxt-sodat, vatanparvarlik kabi eng oliy umuminsoniy qadriyatlarni asrab-avaylashimiz zarur. Shu o'rinda Prezident Islom Karimovning: «Kirib kelayotgan XXI asrda dunyoni madaniyat va ma'naviyat qutqaradi» degan so'zlarini doimo yodda tutshimiz lozim.

1-MAVZU. MADANIYATSHUNOSLIK FANI PREDMETI, METODOLOGIK ASOSLARI VA BARKAMOL AVLODNI SHAKLLANTIRISHDAGI AHAMIYATI

Reja

1. Madaniyatshunoslik fani predmeti, uni o'rganishning metodologik asoslari.
2. Madaniyatning tarkibiy qismlari va vazifalari. Madaniyat va tsivilizatsiya.
3. Madaniyatshunoslikda qadriyatlar kategoriyasi. Milliy va umuminsoniy qadriyatlar.
4. O'zbekistonning milliy tiklanish jarayonida madaniyatshunoslikning dolzarbligi.

Mustaqil o'rganish uchun tavsiya etiladi

Madaniyatning komil inson shakllanishidagi o'rni.

Tayanch so'z va iboralar

Madaniyat. Mentalitet. Dialektik metod. Sistemali yondashuv metodi. Tarixiylik metodi. Vorisiylik. Moddiy madaniyat. Ma'naviy madaniyat. Madaniyatning vazifalari. Tsivilizatsiya. Qadriyat. Milliy qadriyatlar. Umuminsoniy qadriyatlar. Madaniy-ma'naviy meros.

Asosiy adabiyotlar

Karimov I.A. O'zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. T.1. –T.: O'zbekiston, 1996, 76-85 betlar.

Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T.7. –T.: O'zbekiston, 1999, 132-154 betlar.

Karimov I.A. YuNESKO Ijroya Kengashi 155-sessiyasining yakunlovchi majlisida so'zlangan nutq. T.7. – T.: O'zbekiston 1999, 193-206-betlar.

Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. T.7. –T.: O'zbekiston, 1999, 370-375, 381 betlar.

Karimov I.A. Milliy istiqlol mafkurasi – xalq e'tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir. T.8. –T.: O'zbekiston, 2000, 489-508- betlar.

Karimov I.A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon turmush – pirovard maqsadimiz. T.8. –T.: O'zbekiston, 2000, 341-343 betlar.

Axmedova E., Gabidullin R. Kulturologiya. –T., 2001.

Esin A.B. Vvedenie v kulturologiyu: Osnovnie ponyatiya kulturologii v sistematicheskoy izlozhenii. –M., 1999, str. 5-61.

Qo'shimcha adabiyotlar

Boboev H. v. b. Madaniyatshunoslik. –T.: Yangi asr avlodi, 2001, 6-42, 109-116 betlar.

Gurevich P. Kulturologiya. –M., 2000.

1. Madaniyatshunoslik fani predmeti, uni o'rganishning metodologik asoslari

Madaniyatshunoslik eng yosh fan hisoblanadi. U asosan XX asr ikkinchi yarmida mustaqil fan sifatida shakllandi va harbiy mamlakatlari Oliy o'quv yurtlarida o'qitila boshlandi. Sobiq Sovet Ittifoqi davrida madaniyatshunoslikka soxta fan deb qaraldi, unga etarli e'tibor berilmadi, ta'lim muassasalarida o'qitilmadi. O'zbekiston o'zining davlat mustaqilligini qo'lga kiritgandan keyin madaniyatshunoslik fanini respublika Oliy o'quv yurtlarida alohida fan sifatida o'qitish yo'lga qo'yildi.

Xo'sh, madaniyatshunoslik qanday fan?

Madaniyatshunoslik madaniyat to'g'risidagi fan bo'lib, madaniyat tarixi va madaniyat nazariyasidan iborat. Madaniyatshunoslik fani insoniyatga xos madaniy jarayonni, uning mazmun-mohiyati va ahamiyatini tahlil qiladigan, madaniyat taraqqiyotining umumiy qonunlarini o'rganadigan gumanitar fandır.

Madaniyatshunoslik fani, birinchidan, ibtidoiy turmush tarzidan to hozirgi kungacha bo'lgan davrdagi madaniy jarayonni butunligicha, yaxlit idrok etishga, madaniyat taraqqiyoti haqida barcha fanlar tomonidan to'plangan bilim va tushunchalarni integratsiyalashga ko'maklashuvchi fandır.

Ikkinchidan, madaniyatshunoslik madaniyatni murakkab va dinamik hodisa, o'ziga xos fenomen, sistema sifatida o'rganuvchi fandır. Uchinchidan, insoniyat taraqqiyotining barcha bosqichlariga xos madaniy jarayonni, insonlar tomonidan yaratilgan moddiy va ma'naviy-madaniy yutuqlarni taqqoslash, solishtirish orqali eng umumiy madaniyatshunoslik qonunlarini aniqlovchi fandır.

Madaniyatshunoslik fani boshqa gumanitar fanlar bilan bevosita bog'liq holda o'rganiladi.

Madaniyatshunoslik gumanitar fan sifatida falsafa fani bilan yaqin aloqadordir. Falsafa fanining asosiy masalasi ruh yoki materiya birlamchimi degan masala emas, balki insoniyat hayotining ma'no-mazmuni masalasidir. Aynan bu masala bilan madaniyatshunoslik fani ham shug'ullanadi. Falsafa fani olamda insonning o'rni, jamiyat taraqqiyoti haqida mulohaza yuritadi, jamiyat taraqqiyotining umumiy qonunlarini tadqiq qiladi. Bu masalalarni tadqiq qilish u yoki bu darajada madaniyatshunoslikka ham xosdir. Falsafa fanining vujudga kelishi va rivojlanishining o'zi madaniyat taraqqiyotining mahsulidir.

Madaniyatshunoslik sotsiologiya fani bilan ham yaqin aloqadordir. Negaki, sotsiologiyaning jamiyat ijtimoiy-siyosiy hayoti, jamiyatda kishilarning mavqei haqida to'plangan ma'lumotlaridan madaniyatshunoslik fanida foydalaniladi. Umumnazariy xulosalar chiqarishda sotsiologik materiallar dalil sifatida xizmat qiladi.

Madaniyatshunoslik fani Politologiya (siyosatshunoslik) fanining davlat qurilishi va tuzilishi, siyosiy rejimning turlari va xususiyatlari, jamiyatni siyosiy boshqarish usullari haqidagi ma'lumotlariga asoslanadi, ularga tayanib umumiy nazariy xulosalar chiqaradi.

Madaniyatshunoslik fani insonning ichki dunyosi haqida fikr yuritishda psixologiya fani yutuqlaridan, jamiyat taraqqiyotining turli bosqichlaridagi turmush tarzi, urf-odatlarini, milliy madaniy mentalitetlarni tasvirlashda etnografiya fani ma'lumotlariga asoslanadi.

Madaniyatshunoslik fani tarix fani bilan bevosita bog'liqdir. Madaniyatshunos jahon xalqlari tarixini yaxshi bilmog'i zarur. Busiz insoniyat taraqqiyotining turli bosqichlarida shakllangan tarixiy madaniyat turlarini, ularning xususiyatlarini, u yoki bu davrga xos madaniy mentalitetni tasvirlay olmaydi. Insoniyatning shakllanishi va taraqqiyoti haqidagi tarixiy faktlar, voqea-hodisalarni bilish madaniyatning kelib chiqishi va rivojlanishi jarayoni to'g'risida nazariy xulosalar qilishga, madaniy taraqqiyotga xos qonunlar chiqarishga ko'maklashadi. Shu nuqtai nazardan qaraganda madaniyat tarixi madaniyatshunoslik fanining tarkibiy qismidir. Shuningdek, madaniyatshunoslik fani boshqa ijtimoiy-gumanitar fanlar bilan ham yaqindan aloqadadir.

Madaniyatshunoslik fani boshqa gumanitar fanlardan o'ziga xos xususiyatlari bilan farq qiladi. Madaniyatshunoslik fani ko'p asrlik madaniyat tarixini aslida qanday bo'lsa shunday tasvirlaydi, madaniyatning mohiyati, xususiyatlari, tarkibiy tuzilishi, tadrijiy taraqqiyoti, muammolari, insoniyat hayotidagi roli to'g'risida yaxlit tasavvur beradi. Aynan shu fan barcha darajalardagi va turli mintaqalar madaniyatiga, uning alohida shaxslardan to butun insoniyatgacha bo'lgan turli xil ob'ektlariga tadbiquan qo'llash mumkin bo'lgan eng umumiy madaniyatshunoslik qonuniyatlarini aniqlash imkoniyatiga ega.

Xulosa qilib aytganda, madaniyatshunoslik fanining predmeti, uning tadqiqot ob'ekti insoniyatning asrlar davomidagi madaniy faoliyati, madaniy taraqqiyot yutuqlari, ularning ma'no-mazmunini o'rganishdan iboratdir.

Madaniyatshunoslik fani tadqiqot olib borishda bir qator metodologik tamoyillarga tayanadi. Dialektik metod madaniyatshunoslikning muhim metodi bo'lib, insoniyatning madaniy hayotini, ming yillar davomida insonlar yaratgan moddiy va ma'naviy yutuqlarni yaxlit, umumiy va o'zaro bog'liq holda o'rganishga imkon beradi. Dialektik metod biron-bir mamlakat yoki mintaqada kechgan madaniy jarayonni, jumladan O'zbekiston xalqining asrlar davomida shakllangan madaniyatini jahon xalqlari madaniyati rivoji bilan uzviy bog'liq holda o'rganish, tadqiq qilishga ko'maklashadi va madaniy taraqqiyotga xos umumiy madaniyatshunoslik qonuniyatlarini ochishga imkon beradi.

Madaniyatshunoslik fani ob'ektni o'rganishda ilmiy bilishning sistemali yondashuv metodiga tayanadi. Sistemali yondashuv bo'laklarni butun orqali, butunni uning bo'laklari orqali tahlil etish, o'rganishni taqozo etadi. Bu metod madaniyat tarkibiga kiruvchi til, din, huquq, axloq-odob, ta'lim-tarbiya, adabiyot, san'at va hokazo bo'laklar orqali butun jamiyat taraqqiyoti to'g'risida umumlantirilgan xulosalar chiqarishga, jamiyat taraqqiyoti orqali esa madaniyat tarkibiga kiruvchi bo'laklarni tahlil qilishga imkon beradi.

Madaniyatshunoslik fani o'z tadqiqotlarida tarixiylik metodiga asoslanadi. Tarixiylik metodi madaniyatga davriy nuqtai nazardan o'zgarib, yangilanib, rivojlanib, boyib boruvchi jarayon sifatida qaraydi. Tarixiylik metodi har bir xalq madaniyatini, har bir davr madaniyatini o'z davri nuqtai nazardan baholashni, hozirgi madaniy hayotni va erishilgan yutuqlarni o'tgan zamon madaniyatiga taqqoslab tasavvur qilish, tasvirlashni talab qiladi.

Madaniyatshunoslik fanida vorisiylik muhim tamoyil hisoblanadi. Vorisiylik negizida hayotiylik yotadi. Kishilar o'zidan oldingi avlodlar yaratgan madaniy

boyliklarga tayanib yashaydilar, ularga tayanib yangiliklarni yaratadilar. Agar vorisiylik negizida hayotiylik bo'lmaganida edi, «biz uchun o'tmish sovuq, befoya, o'lik va qiziqarsiz bo'lib qolaverardi», deb takidlaydi J.Neru. Sharqshunos olim Maks Myuller Hind tsivilizatsiyasi haqida fikr yuritarkan ekan «eng zamonaviy va eng qadimiy hind tsivilizatsiyasi o'rtasida uzluksiz vorisiylik mavjud», deb yozadi. Vorisiylik barcha xalqlar madaniyati taraqqiyotiga xos uzluksiz jarayondir.

Madaniyat bir tekisda rivojlanuvchi jarayon emas. Ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy munosabatlar ta'sirida madaniyat taraqqiyotida inqirozli yoki sakrash holatlari ham yuz berib turadi. Bunday holatlarni tahlil qilishda iqtisodiy, sotsiologik, statistik va bilishning boshqa ilmiy metodlardan ham foydalaniladi.

Madaniyatshunoslik fani o'z predmetini o'rganishda tadqiqotchidan o'z idroki, ichki sezgilari bilan his qilish orqali haqiqatni anglashni ham talab qiladi. Bu tamoyil turli xil madaniyat sohalariga chuqurroq kirishga, dalilu-ashyolar yordamida isbotlarsiz bevosita ichki sezgilar, mushohada orqali haqiqatni bilish imkoniyatini beradi. Shuningdek, madaniyatshunoslikda madaniyatning moddiy va ma'naviy unsurlarini talqin qilish, turli davrlarga xos yozuv matnlarini sharhlash, izohlab berish, tushuntirish (Germenevtika) usulidan ham foydalanadi.

Xullas, madaniyatshunoslik boshqa fanlar singari ilmiylik, xolislik, haqqoniylik talablariga javob beruvchi bilishning aniq metodlariga tayangan holda tadqiqot yuritadi.

Madaniyatshunoslik fanini o'rganishning zaruriyati shundaki, insoniyat jamiyat taraqqiyotiga faqat siyosiy, iqtisodiy, texnikaviy, huquqiy tadbirlar bilan erishib bo'lmaydi, shular bilan bir qatorda jamiyat ma'naviy-madaniy hayotini ham yuksaltirishga erishmog'i zarur bo'ladi. «Ma'naviyat yo'q joyda, - degan edi Prezident Islom Karimov, - hech qachon baxt-saodat bo'lmaydi».

2. Madaniyatning tarkibiy qismlari va vazifalari. Madaniyat va tsivilizatsiya

Madaniyatshunoslik fanini o'rganishda madaniyat so'zining ma'no-mazmunini bilish, idrok qila olish muhim o'ringa ega. Madaniyat so'zi Madina shahri nomi bilan bog'liq holda kelib chiqqan. Madina – to'liq arabcha nomi Madinat-Rasulilloh, ya'ni payg'ambar shahri hisoblanib, obodonchiligi, ko'rkamligi bilan Arabistondagi aholi yashaydigan boshqa manzilgohlardan ajralib turar edi. Shuningdek, Madina Makkadan keyin musulmonlar ibodat qiladigan eng yirik shahardir. Shu tariqa madaniyat so'zi bizning o'lkamizga Madina shahri nomi bilan, islom dini bilan bog'liq tarzda kirib kelgan.

Fanda, odamlar o'rtasidagi muloqatda madaniyat so'zi bilan bir qatorda kultura so'zi ham ishlatiladi. Kultura so'zi lotincha «culture» so'zidan olingan bo'lib, «ishlov berish», «ekib o'stirish» ma'nosini bildiradi. Rus faylasuflari N.Berdyayev va V.Rozinovlar «kultura» so'zining «kult» ya'ni diniy ibodat, sig'inish so'zidan kelib chiqqanligini qayd etganlar.

Hozirgi paytda insoniyat faoliyatining ko'pgina sohalarida madaniyat yoki kultura so'zi qo'llaniladi. Qadimgi Rimda madaniyat deganda shaxsning tarbiyalanganlik, ma'rifatlilik darajasi tushunilgan. Keyinroq madaniyat deganda shaxsning qadr-qimmat, takomilligi tushunilgan. Nemis faylasufi F.Shiller

kishilardagi insoniylik fazilatlarini, uning ichki dunyosi, ma'naviylik darajasini madaniyat deb tushuntirgan. Amerikalik madaniyatshunos olim Eduard Teylor (1832-1917) madaniyat atamasini ilm-fanga kiritdi. Teylor o'zining «Pervobitnaya kultura» (1871) asarida: «madaniyat keng ma'noda kishining jamiyat a'zosi sifatida o'zlashtirgan bilimi, e'tiqodi, san'ati, axloq-odobi, qonun-qoidalari va boshqa bir qator qobiliyatlari va odatlari yig'indisidan tashkil topadi», deb ta'kidlaydi.

Faylasuf va madaniyatshunos V.M.Rozin iborasi bilan aytganda «qancha yirik madaniyatshunos bo'lsa shuncha nazariyalar, tushunchalar mavjud» (V.M.Rozin. Kulturologiya. Uchebnik. –M., 1998, 49-bet). Darhaqiqat, E.Teylor zamonida madaniyatning 7 ta ta'rifi bo'lgan bo'lsa, 1950 yillarda uning soni 150 taga, hozirgi kunda esa madaniyatga berilgan tushunchalar soni 400 taga etadi. Bu ta'riflar umumlashtirilsa madaniyat so'zining ma'no-mazmunini quyidagicha tushunish mumkin:

1. Madaniyat – uzoq tarixiy taraqqiyot jarayonida insoniyat tomonidan yaratilgan moddiy va ma'naviy boyliklar, asori-atiqalar yig'indisi.
2. Madaniyat – u yoki bu jamiyatga xos falsafiy qarashlar, ilm, fan, maorif, san'at, axloq, din, huquq, siyosat, maishiy xizmat ko'rsatish darajasini aks ettiruvchi omillar, ijtimoiy taraqqiyot darajasi.
3. Madaniyat – insonlar hayotida, jamiyat rivojida shakllangan milliy, umuminsoniy qadriyatlar majmui.
4. Madaniyat - har bir kishining tarbiyalanganligi, insoniylik fazilatlarini va ijodiy faoliyatining ifodasidir.

Madaniyatni qo'llanilishiga qarab shaxsiy, oilaviy, kasbiy, tabaqaviy, milliy madaniyat, jamiyat madaniyati, umuminsoniy madaniyat kabi shakllarga bo'lib o'rganish ham mumkin. Kundalik hayotda «muomala madaniyati», «mehnat madaniyati», «nutq madaniyati», «ishlab chiqarish madaniyati», «xizmat ko'rsatish madaniyati», «dam olish madaniyati», «huquqiy madaniyat» kabi tushunchalar ham qo'llaniladi.

Madaniyat inson hayotida muhim vazifalarni bajaradi. Ular orasida quyidagilarni alohida ta'kidlab ko'rsatish mumkin.

Madaniyat, avvalo, ijtimoiy vazifalarni, ya'ni shaxsni, odamni inson qilib shakllantirish va tarbiyalash vazifasini bajaradi. Madaniyat har bir shaxsning insoniyat yaratgan bilimlarni, ma'naviy qadriyatlarni, tartib-qoidalarni o'zlashtirib olish, tarbiyalash, jamiyatning to'la huquqli a'zosi sifatida faoliyat yuritish qobiliyatini shakllantirish vazifasini bajaradi. Insonning tabiat hukmronligidan ajralib chiqishi madaniyatga xos ayrim elementlarning shakllanishi bilan birga sodir bo'ladi. Aynan madaniyat orqali har bir shaxs jamiyatda to'plangan tajribalarni, an'analar va urf-odatlarini turmush tarzini o'zlashtiradi, ular keyingi avlodlarga etkaziladi.

Madaniyat axborotlarni o'zlashtirish, bilish, tushunish vazifasini bajaradi. Madaniyat inson uchun dunyoni bilish, dunyo to'g'risida turli ma'lumotlar, axborotlar olish, ularni avloddan avlodga o'tib borishini ta'minlaydi.

Madaniyat tartibga soluvchi vazifani ham bajaradi, ya'ni kishilar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni belgilangan tartib-qoidalar, axloqiy-huquqiy normalar asosida tartibga solishga xizmat qiladi.

Madaniyat kishilar o'rtasida o'zaro fikr almashuv bilan bog'liq bo'lgan, aloqa uchun xizmat qiladigan vazifani bajaradi. Bu borada til asosiy vosita rolini o'ynaydi. Gap shundaki, madaniyatning bir qator sohalari – fan, san'at, texnika va boshqalarning o'ziga xos tili bo'lib, ularni bilmasdan turib madaniyatni to'raligicha bilib bo'lmaydi.

Madaniyat aksiologik vazifani ham bajaradi, ya'ni kishilar tomonidan moddiy, ma'naviy, estetik, axloqiy qadriyatlarni egallashga, yomondan yaxshini, be'mani, xunuk narsalardan go'zallikni ajrata bilishga ko'maklashadi.

Madaniyat ijodkorlikni rivojlantirish vazifasini ham bajaradi. Insonni mavjud madaniyatga tanqidiy-ijodiy qarash, isloh qilish, takomillashtirish, yangi bilimlar, qoidalar, qadriyatlar, tartib-qoidalar yaratishga undaydi.

Madaniyat kishilardagi jismoniy va ruxiy toliqishni haydash, hordiq chiqarish, tiklanish, kayfiyatini ko'tarish yo'lidagi tadbirlar, o'yinlar tashkil etuvchi vazifalarni ham bajaradi.

Madaniyat doimo taraqqiy etuvchi ko'p qirrali jarayon, uning tarkibiga kiruvchi elementlari o'zgarib turadi. Shu jihatdan tadqiqotchilar madaniyatni o'ziga xos belgilari, sifatiga qarab bir necha turlarga bo'ladilar. Madaniyatga tsivilizatsion nuqtai nazardan yondashuvchi mutaxassislar insoniyat bir necha tsivilizatsiyalarni bosib o'tganligini ta'kidlaydilar.

Madaniyatni tili, dini, an'analari, qadriyatlari, iqtisodiyoti yaqinligini inobatga olib milliy, mintaqaviy, davriy jihatdan bir necha turlarga bo'lish keng tarqalgan. Milliy madaniyatda til asosiy vosita sifatida olinsa, mintaqaviy madaniyatda diniy, axloqiy, badiiy, moddiy, geografik yaqinlik, umumiylik nazarda tutiladi. Madaniyatni irqiy omilni nazarda tutgan holda bo'lish holatlari ham uchraydi. Frantsuz faylasufi J.Gobino jamiyat, madaniyat, din, til to'raligicha irqiy jihatlar bilan bog'liq, madaniyat mavjud tabiiy sharoit bilan bog'liq deb tushuntiradi va Evropa madaniyatini negroid madaniyatdan eng yuqori, ustun darajada deb hisoblaydi.

XX asrning ikkinchi yarmida ayrim mutaxassislar jamiyat va madaniyat sohasida yuz bergan o'zgarishlarni tushuntirish uchun kontkultura, subkultura tushunchalarini qo'llay boshladilar. Kontkultura deganda hukmron madaniyatga qarshi nazariyalar, qadriyatlar, falsafiy, badiiy qarashlar, ideallar tushuniladi. Subkultura deganda jamiyatdagi turli sinflar, tabaqalar, guruhlariga xos madaniy jihatlar hisobga olinadi. Shuningdek qashshoqlar, qambag'allar, o'rta tabaqalar, yuqori tabaqalar, jamiyatdagi elita qatlamlari madaniyati degan tushunchalar ham ishlatiladi. Masalan, ayrim tadqiqotchilar kambag'al tabaqalar madaniyati shaxsiy gigienadan tortib bilim darajasigacha bo'lgan sohalarda past saviyada namoyon bo'ladi, deb tushuntiradilar. Jamiyatni umumiy madaniyat asosida birlashtirishga intiluvchi ommaviy madaniyat mavjudligi haqida fikr bildiruvchilar ham bor.

g'shlar orasida modaga berilgan xotin-qizlar, ayrim muzikaga («pop», «rok») berilgan yoki alohida jargon bilan gaplashishni xush ko'radigan subkulturalar haqida ham fikrlar mavjud. Shahar madaniyati, qishloq madaniyati, kasb madaniyati, ular o'rtasidagi farqlar haqida ham gapiriladi. Bularning hammasi madaniyatning murakkab tarkibiy tizimdan iborat ekanligini ko'rsatadi.

Madaniyatshunoslik fanida shaxs kamolati muhim masaladir. Shaxsning barkamol inson bo'lib etishishida tarixiy, ijtimoiy-madaniy muhitning ta'siri katta.

Inson ma'lum ijtimoiy-madaniy muhitda dunyoga keladi, go'daklik chog'idayoq shaxs ijtimoiy-madaniy muhitni tayyor holda topadi. Mavjud ijtimoiy-madaniy muhit ta'sirida shaxs ijtimoiy shaxsga aylanadi. Shaxsning ijtimoiylashuvi madaniy-ijtimoiy muhit yaratgan va rioya qilinadigan qadriyatlarni, urf-odatlarini, axloq-odobni, moddiy va ma'naviy boyliklarni, g'oyaviy andozalarni o'zlashtirish, qabul qilish orqali sodir bo'ladi, shaxs inson sifatida shakllanadi. Shu bilan birga shaxsda o'tkinchi ehtiyojlarni – yurist, iqtisodchi, injener, vrach, pedagog, san'atkor bo'lish, boy bo'lish, amaldor bo'lish, shon-shuxrat qozonish, turli unvonlar olish va boshqa ehtiyojlarni qondirish kabi istaklar ham paydo bo'ladi. Buning uchun ta'lim muassasalarida qunt bilan o'qib, dunyo va jamiyat, ularning taraqqiyot qonunlari to'g'risidagi umumiy bilimlarni egallash, maxsus kasbiy fanlarni o'rganish, izlanish, hayotiy tajriba orttirish, intellektual salohiyatga ega bo'lish zarur bo'ladi.

Madaniyat kishining nafaqat ijtimoiylashuvini, shuningdek jamiyat bilan integratsiyalashuvini ta'minlaydi. Madaniyat insonga barkamollikka erishishga, ijodiy kuchlarini namoyon etishga ko'maklashadi. Shaxsning madaniy darajasini baholashda uning aqli, tafakkuri, ongi, axloqi, xulq-atvori ham muhim o'rin tutadi. Madaniyat insonning yashirin, betakror individual xususiyatlari, qobiliyatlarini ro'yobga chiqarish, o'stirish va rivojlantirishga yordam beradi.

Shaxsni barkamol qilib etishtirishda jamiyat madaniyatining bir qator tizimlari alohida ahamiyatga ega. Masalan:

Siyosiy madaniyat – kishilarning siyosiy ongi, manfaatlari, maqsadlarini ifodalovchi siyosiy-huquqiy g'oyalar majmuidir. Siyosiy madaniyat jamiyatning turli ijtimoiy tabaqalari manfaatlari bilan bog'liq holda vujudga keladi va siyosiy faoliyatda namoyon bo'ladi. Har bir ijtimoiy tabaqa o'zining siyosiy manfaatlaridan kelib chiqib g'oyalar, dasturlar ishlab chiqadi, siyosiy tashkilotlar tuzadi va siyosiy hokimiyat uchun turli usullar, vositalar bilan amaliy harakat qiladi.

Siyosiy madaniyat **huquqiy madaniyat** bilan bog'liq. Huquqiy madaniyat qonunlarni bilish, ularga amal qilish, huquqiy ong, huquqiy saviya, huquqiy munosabatlar, huquqiy faollik madaniyati demakdir.

Iqtisodiy madaniyat deganda iqtisodiy bilim, iqtisodiy ong, iqtisodiy faoliyat, iqtisodiy-ijtimoiy munosabatlar tushuniladi. Shaxs iqtisodiy madaniyati jamiyat iqtisodiy madaniyatining tarkibiy qismidir. Shaxs iqtisodiy madaniyatining kamol topishi uchun iqtisodiy qadriyatlarni, iqtisodiy bilimlarni puxta egallashi lozim, shundagina u erkin iqtisodiy faoliyat yurita oladi.

Axloqiy madaniyat tarkibiga axloqiy ong, axloqiy munosabat va axloqiy faoliyat kiradi. Jamiyat axloqiy madaniyati axloqiy qadriyatlar tizimini ifodalasa, shaxs axloqiy madaniyatida axloqiy qadriyatlarning individuallikda qanday darajada aks etishi ifodalanadi.

Barkamol insonni tarbiyalashda ekologik madaniyat, estetik madaniyat, din, fan va boshqalar ham muhim ahamiyatga ega.

Ko'pgina hollarda madaniyat va tsivilizatsiya so'zlari yonma-yon ishlatiladi. Masalan, «Qadimgi Misr tsivilizatsiyasi», «Qadimgi Misr madaniyati». Bu atamalar go'yo bir xil ma'noni anglatganday ko'rinadi. Aslda esa tsivilizatsiya va madaniyat bir-biridan farq qiluvchi tushunchalardir. Faylasuflardan O.Shpengler va

A.A.Berdyayev asarlarida tsivilizatsiya – bu insoniyat borlig'ining moddiy-texnik tomoni, madaniyat esa uning ma'naviy tomonidir, deb tushuntiriladi.

Insoniyat hayotida tsivilizatsiya va madaniyat o'zaro bog'liq holda rivojlanib kelmoqda. Gap shundaki, odam paydo bo'lgandan beri, ongli mavjudod sifatida yashash uchun kurashib kelmoqda. Odam dastlab o'zini o'rab turgan olam oldida, tabiatning dahshatli hodisalari, qahraton sovuq, jazirama issiq oldida ojiz, himoyasiz, yalong'och bir mavjudod edi. Biroq odam barcha tirik mavjudodlardan o'z ongliligi bilan ajralib turardi, hammasidan ustun edi. Inson ongliligi tufayli yashash uchun kurashdi, o'zini o'rab turgan tabiatga ishlov berib, asta-sekin o'zi uchun zarur qulayliklar yaratib bordi. Bu qulayliklar yaratilish usuli, mazmun-mohiyatiga ko'ra tsivilizatsiya yoki madaniyat atamalari bilan tushuntiriladi.

Insoniyat tomonidan yaratilgan ov va mehnat qurollari, olovdan foydalanishni o'zlashtirish, chorvachilik, dehqonchilik, hunarmandchilik, kiyim-bosh, uy-joy, yirik suv inshootlari, binolar, mashinalar, texnika taraqqiyoti, transport, aloqa, maishiy xizmat vositalari kabilar tsivilizatsiya tushunchasiga kiradi. Demak, tsivilizatsiya deganda insonlar o'zlari uchun yaratgan jismoniy qulayliklar, moddiy ehtiyojlarini qondiruvchi moddiy-texnik vositalar tushuniladi.

Madaniyat esa yashash uchun kurashning ruhiy, ma'naviy usullaridir. Masalan, odam yirtqich hayvonlardan himoyalaniş usulini, ya'ni tsivilizatsiya yo'lini topishi mumkin. Lekin inson o'limdan o'zini saqlay olmaydi, o'lim haq. Demak, odam o'zini o'zgartirishi, o'lim vasvasi bilan doimo dahshat ostida bo'lmasligi, unga ko'nikishi zarur bo'ladi. Bu sohada madaniyat harakatga keladi. Madaniyat insonlarga ruhiy, ma'naviy qulayliklar yaratadi, shaxsni, uning tabiat haqidagi tafakkurini o'zgartiradi, insonda ichki barqarorlikni shakllantiradi. Ma'naviyat orqali inson o'lim dahshatini engadi, kezi kelganda Vatani, xalqi uchun o'limga ham tik boradi. Ibtidoiy jamiyatdagi sehrarlik, jodugarlik, afsungarlik, hozirgi zamon dinlari, xalq qo'shiqlari, adabiyot, san'at, axloq-odob va boshqalar – bularning hammasi madaniyat sohasiga kiradi. Agar tsivilizatsiya insonning moddiy ehtiyojlarini qondirsa, madaniyat uning ma'naviy ehtiyojlarini qondiradi.

Tsivilizatsiya so'zi lotincha grajdanlik, davlatchilik so'zidan kelib chiqqan. Tsivilizatsiya so'zi ma'rifatparvarlarning XVI asrdan boshlab urushlarsiz hamda mutaassib ruhoniylar ta'siridan ozod jamiyat uchun kurashishlari jarayonida fanga kirib keldi. Tsivilizatsiya so'zi jamiyat taraqqiyotining darajasini belgilovchi tushunchadir. Tsivilizatsiya insoniyat taraqqiyotidagi uchta katta davrning (yovvoyilik, vaxshiylik va tsivilizatsiya) oxirgisi bo'lib, u yozuvning, davlatning, huquqiy tartib-qoidalarining kelib chiqishidan, ya'ni bundan 6 ming yillar muqaddam (Misrda) boshlangan. Tsivilizatsiyaning boshlanishi bilan turli xil dinlar, gumanistik va axloqiy qadriyatlar keng tarqala boshlaydi. Tsivilizatsiya barcha mintaqalarda birdaniga boshlanmagan, turli mintaqalarda birin-ketin vujudga kelgan, albatta.

Tsivilizatsiya madaniyat tushunchasi kabi insoniyat taraqqiyotining mahsuli. Qadimgi davrlarda Qadimgi Misr tsivilizatsiyasi, O'rta dengiz tsivilizatsiyasi, Hind tsivilizatsiyasi, Markaziy Osiyo tsivilizatsiyasi ayrim hududlarda, bir-biri bilan u qadar bog'lanmagan holda shakllangan bo'lsa, XVI-XX asrlarda umumjahon tsivilizatsiyasi shaklida mujassamlashdi. Dunyoda ilg'or fan, texnika, texnologiya, axborot vositalari asosida ish yuritayotgan, ma'rifatparvar, demokratik jamiyat,

huquqiy davlat qurgan mamlakatlar mavjud, ular haqiqiy tsivilizatsiya yo'liga kirib bormoqdalar. Jumladan, mustaqil O'zbekiston ham yuksak tsivilizatsiyali demokratik jamiyat qurish yo'lidan bormoqda.

Madaniyat va tsivilizatsiya o'rtasida mantiqiy birlik, umumiylik mavjud, negaki ularning har ikkalasi ham inson faoliyatining mahsulidir. Ham moddiy, ham ma'naviy taraqqiyotning boshida insonlarning ma'naviy tafakkuri, niyatlari, g'oyalari, o'ylari, loyihalari, mo'ljallari turadi, so'ngra ular moddiy shaklda namoyon bo'ladi. Bunga nafaqat texnik inshootlarining, shuningdek badiiy asarlarning yaratilishi ham misol bo'la oladi. Masalan, Amir Temur haykalida, avvalo, yaratuvchining ma'naviy tafakkuri, loyihasi, mo'ljali, so'ngra ularning moddiy shaklga kirgan ajoyib moddiy monumentni ko'ramiz.

3. Madaniyatshunoslikda qadriyatlar kategoriyasi. Milliy va umuminsoniy qadriyatlar

Qadriyat, hayotda qadriyatlarga moslashish, qadriyatlarni mo'ljallab ish tutish madaniyatshunoslik fanining muhim kategoriyasidir.

Kishilar ongida qadriyat kategoriyasi turli narsa va hodisalarni taqqoslash orqali shakllanadi. Inson dunyoni anglab olgandagina, dunyoda sodir bo'lgan va bo'layotgan hodisalar, voqealar, o'zgarishlarni tushunib etgandagina, o'zining hayoti uchun nimalar muhim yoki muhim emasligini, nimalarsiz yashash mumkin yoki mumkin emasligini ajrata oladi. Tabiiyki, har bir inson o'z qadriyatlar dunyosini o'zicha aniqlaydi. Demak, qadriyatlar bu narsalar emas, balki narsalarga, hodisalar va boshqalarga munosabatdir. Shunday qadriyatlar borki, ularsiz ma'lum davr madaniyati kemptik, noqulay bo'lib qoladi. Shaxs madaniyati misolida bu holatni quyidagicha tasvirlash mumkin bo'ladi: qadriyat shunday narsaki, usiz biron shaxsning to'la yoki qisman mavjudligi o'z ahamiyatini yo'qotadi. Masalan, oshiq bo'lib qolgan odam uchun o'z sevgilisi, ota-ona uchun o'z farzandi, olim uchun ilmfan shunday qadriyatki, undan mahrum bo'lsa hayotning qizig'i qolmaydi. Har bir davr madaniyatining shunday qadriyatlar tizimi borki, ularsiz mazkur madaniyatning mavjudligi mazmunsiz bo'lib qoladi.

Qadriyatlar deganda nimani tushunmoq kerak?

Qadriyatlar – borliq va jamiyat, narsalar, voqealar, hodisalar, inson hayoti, moddiy va ma'naviy boyliklarning ahamiyatini ko'rsatish uchun qo'llaniladigan tushuncha. Ko'pgina hollarda kishilar qimmatbaho buyumlarni qadriyat deyishadi. Aslida esa qadriyat so'zining ma'nosi boshqacharoq. Masalan, ming yillar ilgari buyumning bahosi arziyas bo'lishi mumkin, negaki, uni hozir ishlatib bo'lmaydi. Ammo meros sifatida u buyum nihoyatda qadrlil, ahamiyatli bo'lishi mumkin.

Qisqa qilib aytganda, qadriyatlar deganda, inson va insoniyat uchun ahamiyatli bo'lgan barcha moddiy va ma'naviy madaniyat unsurlari tushuniladi. Qadriyat insoniyat yaratgan va yaratayotgan moddiy va ma'naviy boyliklarning gultojidir. Qadriyatlarning ahamiyati shundaki, ular kishilarning xulq-atvorini tartibga solish va to'g'ri yo'naltirishga xizmat qiladi.

Qadriyatlarni madaniyat singari moddiy va ma'naviy qadriyatlarga ajratish mumkin. Moddiy qadriyatlarga insonlar uchun jismoniy qulayliklar yaratuvchi xo'jalik, texnik, sog'liq, jinsiy juftlik, boylik, qulay maishiy shart-sharoitlar, toza suv, sifatli oziq-ovqat va boshqalarni kiritish mumkin.

Ma'naviy qadriyatlarga ilmiy, axloqiy, estetik, diniy, badiiy va boshqa qadriyatlar kiradi. Ayrim qadriyatlar tarixiy, davriy xususiyat kasb etib, davr o'zgarishi bilan o'zgarib borishi mumkin. Shu bilan birga doimiy, universal ahamiyatga ega bo'lgan qadriyatlar ham mavjud. Masalan, odamni qahramonlikka, Vatanga sodiqlikka undovchi qadriyatlar. Badiiy, axloqiy qadriyatlar ham universal qadriyatlar hisoblanadi. Eng yuksak qadriyatlar ezgulik, mehr va muruvvat, mehnat, hayot, muhabbat, adolat, haqiqat, baxt singari mezonlarda ifodalanadi. Bu ne'matlar shuning uchun qadriyatlar deyiladiki, ularni kishilar o'zlari uchun ahamiyatli bo'lganligi uchun qadrlaydilar.

Qadriyatlar ijtimoiy xususiyatga ega bo'lib, kishilarning asrlar davomidagi amaliy faoliyatida shakllanadi va rivojlanadi. Qadriyatlar orasida eng oliysi inson, uning hayotidir. Jamiyat taraqqiyotida, inson hayotida erkinlik, ozodlik, tenglik, barqarorlik, tinchlik, totuvlik alohida ahamiyatga ega bo'lgan qadriyatlardir.

Qadriyatlar amal qilish doirasiga ko'ra milliy, mintaqaviy va umuminsoniy turlarga ham bo'linadi.

Milliy qadriyatlar murakkab ijtimoiy-ruhiy hodisa bo'lib, u millatning genofondi, tili, turmush tarzi, madaniyati, tarixi, urf-odatlar, an'analari, milliy ongi, moddiy va ma'naviy boyliklari, iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy hayotining barcha jihatlarida namoyon bo'ladi. O'z milliy qadriyatiga ega bo'lmagan millat yo'q. Milliy qadriyatlarning sohibi muayyan millatdir. Millatning tanazzuli ayni holda milliy qadriyatlarning tanazzuli hamdir. Har bir millat o'z qadriyatlarini yaratuvchisi, asrab-avaylovchisi va kelajakka etkazuvchisi hamdir. Millat siyosiy jarayonlar natijasida biror imperiya yoki davlatga qaram bo'lib qolganda ham o'z milliy qadriyatlarini saqlash tuyg'usi yo'qolib ketmaydi, milliy qadriyatlari ma'lum darajada saqlanib qoladi.

O'zbek xalqining boy, o'ziga xos betakror milliy qadriyatlari bor, ular bir necha ming yilllar davomida shakllangan. Qadriyatlar dastlab mahalliy mazmunda, ya'ni Xorazm, Surxondaryo, Buxoro, Samarqand, Toshkent, Farg'ona va hokazo hududlarda yashovchi aholiga xos urf-odatlar, rasm-rusumlar, marosimlar va hokazo tarzda shakllanadi. So'ngra ularning eng muhimlari asrlar davomida saralanib umummilliy qadriyatlar darajasiga ko'tariladi. O'zbek xalqiga xos quyidagi jihatlar uning milliy qadriyatlari sifatida boshqa xalqlar tomonidan e'tirof etilgan:

- tug'ilgan makon va ona yurtga ehtirom;
- avlodlar xotirasiga sadoqat;
- kattalarga hurmat, kichiklarga izzat;
- mehmondo'stlik;
- bolajonlik;
- ma'naviyat-axloq-odob-ma'rifat;
- muomalada mulozamat, hayo, andishalik;
- og'ir kunlarda vazminlik, sabr-toqat va hokazo.

Mustaqillik qo'lga kiritilgach, milliy qadriyatlarga e'tibor kuchaydi. Mustamlakachilik davrida toptalgan milliy qadriyatlarimiz tiklandi, yangi ma'no-mazmun bilan boyib bormoqda.

Qadriyatlar haqida gap borganda mintaqaviy qadriyatlar ham inobatga olinadi. Mintaqaviy qadriyatlar hududi, tarixi, iqtisodiyoti, madaniyati, dini, tili, urf-odatlar va an'analari mushtarak bo'lgan xalqlar manfaatiga xizmat qiladigan tabiiy va ijtimoiy hodisalar majmuasini tashkil etadi.

Umuminsoniy qadriyatlar – odamzod uchun, kishilik jamiyati uchun eng qadrli bo'lgan narsalar, hodisalar, faoliyat va boshqalarning umumijtimoiy qadrini, ahamiyatini ifodalash maqsadida qo'llaniladigan tushunchadir. Umuminsoniy qadriyatlar kategoriyasining mazmunini to'liq anglab etish uchun, avvalo, umuminsoniylik tushunchasining ma'nosini bilmoq zarur. *Umuminsoniylik* deganda

odamlar uchun umumiy bo'lgan mezonlar, ob'ektiv va sub'ektiv holatlar, xususiyatlar, shart-sharoitlar va boshqalar tushuniladi.

Umuminsoniy qadriyatlar deganda umumjamiyat, butun insoniyat uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan, insoniyatning mavjudligi, o'tmishi, buguni va kelajagini, yashashning asosiy yo'nalishlari, qonun-qoidalar, talab va tartibotlarini, odamlarning eng azaliy orzu-umidlari va idealarini o'zida aks ettiradigan qadriyatlar nazarda tutiladi. Butun insoniyat uchun umumiy foydalanish imkonini beradigan universal texnologiyalar, ishlab chiqarish, boshqarishni tashkil etish, kosmonavtika, kibernetika, axborot texnologiyalari umuminsoniy qadriyatlar jumlasiga kiradi. Umuminsoniy qadriyatlarga madaniyat, ma'naviyat, fan, din, san'at, huquq, siyosat, ijtimoiy ong shakllari bilan bog'liq yutuqlar, kashfiyotlar, yaratilgan boyliklar, ma'naviy kamolotning yo'nalishlari, vositalari kiradi. Inson, uning hayoti, yaxshilik, go'zallik, adolat, haqiqat, erkinlik, tenglik, do'stlik, muhabbat, baxt-saodat, vatanparvarlik va hokazolar umuminsoniy qadriyatlarning eng oliysi, ideal qadriyatlardir.

4. O'zbekistonning milliy tiklanish jarayonida madaniyatshunoslikning dolzarbligi

Insoniyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida madaniyatning milliy o'ziga xosligini saqlash dolzarb muammolar jumlasiga kiradi. Negaki, ko'p holllarda dunyoda sodir bo'layotgan globallashuv, iqtisodiy va siyosiy modernizatsiyalashuv jarayoni ta'siri ostida dunyo standartlashish va birxillashish tomon bormoqda, milliy o'ziga xoslik, milliy madaniyatga xos jihatlar yo'qolib ketadi, degan fikr-mulohazalar ustunlik qilishga harakat qilmoqda. Amaliy hayot esa bunday qarashlarning asossiz ekanligini ko'rsatmoqda, inkor etmoqda. Aksincha, hayotiy tajribalar ko'rsatmoqdaki, xususan milliy belgilarning xilma-xilligi jahon madaniyatining barqarorligini va rivojlanishini ta'minlamoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov 1998 yil 6 noyabrda YuNESKO Ijroiya Kengashi sessiyasida so'zlagan nutqida shunday ta'kidlaydi: «Men umuminsoniy qadriyatlar rivojini har bir xalq madaniyati va o'ziga xosligining o'zaro uyg'unlashuvi deb bilaman. Madaniyatlarning shu tarzda uyg'unlashuvigina umuminsoniy madaniyat va butun tsivilizatsiyaning go'zalligi va qadr-qimmatini yaratadi. Zero, umumiy tsivilizatsiya turli xalqlarning madaniyatlaridan shakllanadi» (Asarlar, T.7, 194-bet).

Hozirgi taraqqiyotning tendentsiyasi madaniy-ma'naviy merosning roli va ahamiyatini qayta anglashdan, milliy an'analarni hozirgi hayotga faol qo'llashdan iborat. Bu muammo ayniqsa O'zbekiston uchun nihoyatda dolzarb ahamiyatga ega. Negaki, mustabid sovet hokimiyati davrida o'zbek xalqining milliy madaniyati, ma'naviy merosi poymol qilindi, ularni unutish, ona tilimiz - o'zbek tilini qadrsizlantirish yo'li tutilgan edi. Bu davrda madaniyat mafkuralashtirildi, kommunistik mafkuraga mos kelmaydigan tomonlari yo'q qilindi, turli fikr yuritishlar inkor etildi, ong ustidan hukmronlik qilindi, asrlar davomida shakllangan an'anaviy axloqiy va estetik qadriyatlarga eskilik qoldiqlari sifatida qaraldi.

Shu boisdan O'zbekiston davlat mustaqlligini qo'lga kiritgan kundan boshlab, jahon madaniyatining tarkibiy, ajralmas qismi hisoblangan, ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan milliy madaniy-ma'naviy merosimizni tiklash yo'lidan bordi. Bu yo'l O'zbekistonda davlat siyosati darajasiga ko'tarildi.

Xo'sh madaniy-ma'naviy meros nima?

Madaniy-ma'naviy meros qadim zamonlardan beri ajdodlarimiz, otabobolarimizdan bizgacha etib kelgan madaniy-ma'naviy boyliklar - siyosiy, iqtisodiy, falsafiy, huquqiy va diniy qarashlar, axloq-odob me'yorlari, ilm-fan yutuqlari, tarixiy, badiiy va san'at asarlari va boshqa milliy qadriyatlar majmuidir. Bunday boyliklar, qadriyatlar bir yilda, bir asrda hosil qilinadigan hodisa emas, ular jamiyat taraqqiyotining barcha bosqichlarida uning ehtiyoji tufayli yuzaga keladi. Ular jamiyat siyosiy jihatdan o'zgarishi bilan yo'qolib ketmaydi, keyingi avlodlar uchun meros bo'lib qoladi. Madaniy-ma'naviy meros insonni yuksalishga da'vat etadigan, ichki olamini boyitadigan, irodasini, e'tiqodini mustahkamlaydigan qudratli kuchdir.

Istiqlol yillarida O'zbekistonda madaniy-ma'naviy merosni tiklash va yanada rivojlantirish borasida katta yutuqlarga erishildi. Bu milliy ongning o'sishida muhim

ahamiyatga egadir. Madaniy merosning tiklanishi quyidagi muhim jihatlarda namoyon bo'lmoqda:

- xalqimizning qadimiy madaniy-ma'naviy merosiga, qadriyatlari va ideallariga qayta nazar solish, yangicha anglash, tiklashning zarurligi va muhimligi e'tirof etildi;
- merosimizni tiklashga saralash nuqtai nazardan yondashildi, milliy madaniyatning umuminsoniy qadriyatlarni boyitadigan, jamiyatimizni yangilash va insonparvarlashtirishga xizmat qiladigan eng muhim, ahamiyatli yutuqlari, jihatlari tiklanmoqda;
- keng xalqaro aloqalar rivojlanmoqda, umuminsoniy qadriyatlarga uyg'unlashib borilmoqda;
- o'z tafakkuri bilan mustaqillik ruhini belgilab beradigan ziyolilarning yangi avlodi shakllanmoqda;
- shaxs va ijtimoiy ongda yangicha dunyoqarash, gumanistik tafakkur shakllanib bormoqda.

Mustaqillik tufayli mamlakatimizda umuminsoniy demokratik qadriyatlarga mos ochiq fuqarolik jamiyati shakllantirilmoqda. Imom al-Buxoriy, Imom at-Termiziy, Bahovuddin Naqshband, Xoja Ahmad Yassaviy, Ahmad al-Farg'oniy, Amir Temur, Burxoniddin Marg'inoniy, Moturudiy kabi ko'plab, nafaqat bizning milliy madaniyatimiz, balki butun jahon tsivilizatsiyasi xazinasiga salmoqli hissa qo'shgan buyuk ajdodlarimizning nomi, xayrli ishlari o'z o'rnini topdi, ularning unutilgan asarlari nashr etildi, etilmoqda. Xalq qahramonlari, buyuk shaxslar nomlari oqlandi, ular xotirasini namoyon etuvchi yodgorlik majmualari, haykallar bunyod etildi.

Milliy madaniyatimizning tiklanishida madaniyatshunoslik muhim o'ringa ega. Aynan shu fan madaniy-ma'naviy sohalardagi unutilgan qarashlarni, zo'rovonlarcha paymol etilgan qadriyatlarni aniqlash, qayta tiklash va yangi ma'no-mazmun bilan boyitish kabi faoliyatga ko'maklashadi.

Bugungi kunda gumanistik idealarni, madaniy-ma'rifiy qadriyatlarni tiklash umumbashariy ahamiyatga ega. Shu ma'noda Prezident Islom Karimov: «Kirib kelayotgan XXI asrda dunyoni madaniyat va ma'naviyat qutqaradi» degan so'zlarini eslash o'rinlidir (Asarlar t.7, 194-bet).

Madaniyatning nazariy muammolari va tarixiga umuminsoniy qadriyatlar nuqtai nazardan, har bir davr va har bir xalq madaniyatiga hurmat nuqtai nazardan yondashuvchi madaniyatshunoslik fani «madaniyatlar muloqoti»ni amalga oshirishga, gumanistik g'oyalarning uyg'onishiga yordam beradi. Bu jarayonda ta'lim-tarbiya sohasi muhim rol o'ynaydi.

Ta'limning demokratlashuvi, insonparvarlashuvi va ijtimoiylashib borishi O'zbekistonda amalga oshirilayotgan ta'lim islohotining muhim yutug'idir. Negaki, amalga oshirilayotgan islohotlarimizning pirovard natijasi iqtisodiyotga, davlat boshqaruviga, jamoat tashkilotlari va boshqa sohalarga qanday mutaxassislarining kelishiga bog'liq, albatta. Shu boisdan bugungi kunda talabalarimizning madaniy va ma'naviy-axloqiy saviyasi o'ta dolzarb masala hisoblanadi. Xususan, Oliy ta'lim muassasalari oldidagi asosiy vazifa, bitiruvchilarni ijtimoiy hayotning mustaqil sub'ekti sifatida shakllantirishga erishishdir. Buning mazmuni shundan iboratki, har

bir bitiruvchi siyosiy, axloqiy, estetik, iqtisodiy, dunyoviy va boshqa sohalarda mustaqil, tushunib etgan holda qarorlar qabul qilishga etilgan bo'lishi zarur. Talabalarda bunday malakalarni shakllantirishda madaniyatshunoslik muhim o'ringa egadir.

Xulosa qilib aytganda, madaniyatshunoslik yangicha fikrlashni, insonparvarlik va vatanparvarlik tuyg'ularini shakllantiruvchi fan sifatida O'zbekistonning milliy tiklanishida, ta'lim-tarbiya tizimida muhim rol o'ynaydi.

Savol va topshiriqlar

1. Madaniyatshunoslik fanining predmeti, o'rganish ob'ekti nimalardan iborat?
2. Madaniyatshunoslikning boshqa gumanitar fanlar bilan bog'liq tomonlarini tushuntirib bering?
3. Madaniyatshunoslik fani qanday metodologik tamoyillarga tayanadi?
4. Madaniyat so'zining kelib chiqishi haqida nimalarni bilasiz?
5. Madaniyat so'zi qanday ma'nolarni bildiradi?
6. Madaniyat insoniyat hayotida qanday vazifalarni bajaradi?
7. Shaxsning barkamol inson bo'lib etishishida madaniyatshunoslik fanining ahamiyati nimalardan iborat?
8. Siyosat, huquqiy, iqtisodiy madaniyat deganda nimalarni tushunasiz?
9. Axloqiy, estetik va ekologik madaniyat so'zlarining ma'nosi nima?
10. Tsivilizatsiya deganda nimani tushunasiz?
11. Madaniyat va tsivilizatsiya o'rtasidagi umumiylik nimalarda namoyon bo'ladi?
12. Qadriyatlar deganda nimani tushunasiz?
13. Milliy qadriyatlar nima?
14. Umuminsoniy qadriyatlar deganda nimalarni tushunasiz?
15. Madaniy-ma'naviy meros nima?
16. «XXI asrda dunyoni ma'naviyat va ma'rifat qutqaradi» degan mavzuda referat yozing.
17. O'zbekistonning milliy tiklanishida madaniyatshunoslikning o'rnini tushuntirib bering.

2-MAVZU: QADIMGI SHARQ MADANIYATI

Reja

1. Qadimgi Misr madaniyati.
2. Qadimgi Mesopatamiya madaniyati.
3. Qadimgi Hindiston madaniyati.
4. Qadimgi Xitoy madaniyati.
5. Qadimgi O'rta Osiyo madaniyati.

Mustaqil o'rganish uchun tavsiya etiladi

«Maxabxarat» va «Ramayana» ning insonlarni komillikka chorlovchi g'oyalari.

Tayanch so'z va iboralar.

Misr ehromlari. Qadimgi Old Osiyo tsivilizatsiyasi. Xammurapi qonunlari. Qadimgi Bobilda ilm-fan. Ossuriyada me'morchilik. Braxmanizm va Buddizm. Ajanta majmuasi. Konfutsiylik ta'limoti. Buyuk Xitoy devori. Zardushtiylik dini.

Asosiy adabiyotlar

- I.A.Karimov. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida ... -T.: O'zbekiston, 1997.
N.M.Nikolskiy. Kultura Drevney Vavilonii. –M., 1959.
Kultura drevnego Egipta. –M., 1976.
D.A.Silichev. Kulturologiya. Uchebnie posobie dlya VUZov. –M.: Prior, 1998.
D. Kasambi. Kultura tsivilizatsii drevney Indii. –M., 1986.
Kulturologiya. Kurs lektsiy pod redaktsiey A.A.Radugova. –M., 2000.
Gurevich P.S. Kulturologiya «Glardariki». –M., 2000.
E.Axmedova, R.Gabidulin. Kulturologiya. Mirovaya kultura. –T., Akademiya xudojstv Uzbekistana, 2001.
M.Mahmudov, B.Karimov. Xorazm «Avesto»ning Vatani. –T: TMI, 2001.

Qo'shimcha adabiyotlar

- Drevney Vostok i mirovaya kultura. –M., 1981.
V.Erasov. Kultura, religiya i tsivilizatsiya na Vostoke. –M., 1990.
Iskusstva stran Vostoka. –M., Prosveshenie. 1986.
Drevnie tsivilizatsii. –M., 1987.

Insoniyat tarixida ilk tsivilizatsiyalar paydo bo'lganiga 6 ming yildan oshdi. Shunday tsivilizatsiyalarning eng qadimgilari Misr va ikki daryo oralig'i Mesopatamiyada vujudga kelgan. Avvalo bular ibtidoiy jamoa tuzumida yaratilgan moddiy va madaniy madaniyat yutuqlarini o'zida aks ettirgan tarzda taraqqiyotning

davomi bo'lgan. Ikkinchi tomondan, bu erlarda iqlimi qulay, eri unumdor bo'lganligidan sug'orma dehqonchilik tez rivojlanib borgan.

Qadimgi Misr madaniyati er.avv. IV ming yillikdan er.avv. 332 yilgacha davrni o'z ichiga oladi. U o'ziga xos xususiyatlari, ya'ni yozuvi, adabiyoti, san'ati, arxitektura qurilishi bilan ajralib turadi.

Tigr va Efrat daryolari oralig'idagi erlarning asosiy aholisi shumerlar, akkadlar, vavilonlar, xaldeylar, ossuriyalilar, xurritlar va arameylardan iborat bo'lgan. Bular orasida Shumer, Bobil, Ossuriya madaniyatlari anchayin yuksaklikka ko'tarilgan.

Qadimgi Hindiston va Xitoy madaniyatlarining ham o'ziga xos vujudga kelishi, rivojlanishi ham antik dunyo tarixida o'ziga xos jihatlar bilan ko'zga tashlanib turadi.

1. Qadimgi Misr madaniyati

Qadimgi Misr ilk tsivilizatsiya o'choqlaridan biri sifatida o'ziga xos betakrorligi bilan ajralib turadi. U Afrikaning shimoli-sharqida joylashgan. Nil – dunyodagi eng katta daryolaridan biri bo'lib, u Markaziy Afrikadan boshlanib, Misrni kesib o'tib, O'rta er dengiziga qo'yiladi. Misrda ilk dehqonchilikning paydo bo'lishi ham eng avvalo shu daryo bilan bog'liq bo'lgan. Qadimdan Misrda tabiati issiq, hayvonot, o'simlik dunyosi va er osti boyliklari ko'p bo'lganligi bois bu erda moddiy va ma'naviy madaniyat juda erta vujudga kelib rivojlangan. Misrda davlatning paydo bo'lishi mil. avv. IV ming yillikning boshlariga to'g'ri keladi. Bu davrlarda Nil daryosining shimolida va janubida 40 dan ortiq shahar davlatlari – nomlar paydo bo'lgan. Nomlarni nomarxlar boshqarib, ular dehqonchilik, chorvachilik, sug'orish, harbiy va diniy ishlarni boshqarganlar. Bular ilk quldorlik davlatlari edilar. Bu davlatchalarning shimoliy va janubiy birlashmalari vujudga keladi. Mil. avv. III minginchi yil boshlarida Janub podshosi Minaning Shimoliy uyushma ustidan g'alaba qilishi natijasida yagona Misr davlatiga asos solinadi. Uning poytaxti Memfis shahri bo'lgan.

O'zining Vatani tarixini yozgan kohin Manefon Qadimgi Misr tarixini to'rtga bo'lib: Qadimgi (mil. avv. III minginchi yil), O'rta (mil. avv. III minginchi yil oxiri – II minginchi yil boshlari), Yangi (mil. avv. II minginchi yil), Quyi (mil. avv. I minginchi yil) podsholik davrlariga bo'ladi. Bu davrlar jami 30 ta firavnlarni sulolarini o'z ichiga oladi.

Qadimgi Misr dunyo tsivilizatsiyasining tom ma'nodagi klassik namunasi bo'ldi. Shuning uchun ham qadimgi yunon tarixchisi Gerodot bu mamlakatni «Nilning in'omi» deb bejiz aytmagan. Bahor oylarida Nil toshqini natijasida daryo bo'ylaridagi erlarda hosil bo'lgan qora mineralga boy qoldiqlar dehqonchilik uchun «tekin ozuqa» bo'lib xizmat qilgan. Daryo bo'ylarida turli xil granit, marmar kabi toshlarning bo'lishi esa qurilishga yaxshi material hisoblangan.

Misr tarixining barcha davrlarida hayvonlar, tabiat hodisalari va ota-bobolar ruhiga e'tiqod qilish keng tarqalgan. Shu bilan birga Misrda yagona davlatning vujudga kelishi bilan firavn – podsholarga e'tiqod qilish va ularni ilohiylashtirish paydo bo'lgan. Birinchi o'rinda qarchig'ay boshli Quyosh xudosi – Ra yoki Amon-

Ra bo'lib, u har kuni oltin qayiqchasida osmonni kezib chiqadi va g'arbga tushadi (misrliklar tasavvurida). Misrliklar Quyosh xudosiga atab ibodatxonalar qurganlar.

Xudolar ichida Osiris alohida o'rin tutadi. U avval dehqonchilik homiysi bo'lib, eshak boshli, qizil ko'zli yovuz xudo Set tomonidan o'ldirilgan. Osiris narigi dunyodagi podshohlikda shoh va sudya bo'lib oladi. Xudolar misrliklar uchun birgina dunyoni yaratuvchi bo'libgina qolmay, hunarmandchilik, san'at, yozuv, hisob, sehrgarlik va ilm-fanning yaratuvchilari ham hisoblanganlar. Ular ieroglif yozuvini «Xudoning so'zi» deb tushunar edilar. Bunda so'z va hisob hukmroni, yozuvni yaratuvchisi, adabiyot va yozuvchilarning, sehrgarlar va tabiblarning homiysi Totu hisoblangan.

Misrda xudolarga sig'inish bilan birga podshoh - firavnlarga sig'inish ham alohida o'rin tutgan. Misrliklar Firavnni erdagi xudo deb hisoblashar, shuning uchun ularga atab Piramidalar qurishgan, ularning nomlarini abadiylashtirganlar.

Qadimgi podsholik davrida papirus qog'ozining tayyorlanishi yozma madaniyatni rivojlantirishga olib kelgan bo'lsa, Misrda mis davrida birinchi bo'lib asalarichilikning kashf qilinishi va yoyilishi ham dunyoviy ahamiyatga ega bo'ldi. Shu bilan birga shu davrda dehqonchilik, bog'dorchilik, polizchilik va uzumchilik rivojlangan.

Qadimgi Misr podsholigi davrida etakchi madaniyat yo'nalishi - bu arxitektura bo'lib, u boshqa madaniyat turlari bilan uyg'unlikda rivojlandi. Birinchi piramida arxitektor Imxotep loyihasi asosida Fiza va Joserga atab Sakkarada (mil. avv. III ming yillikda) qurilgan bo'lib, u buyi 60 metr, pillapoya shaklida qurilgan. Imxotep birinchi arxitektor bo'libgina qolmay, ayni chog'da olim, yozuvchi, tabib ham edi. Vafotidan keyin unga atab ibodatxona qurilgan.

Ikkinchisi Dashurda qurilgan Snofru piramidasi to'rt burchakli shaklda bo'lib, uning bo'yi 100 metr edi. Gizadagi firavn Xufu maqbarasi-piramidasi o'zining ulug'vorligi bilan ajralib turadi. Xufu (yunoncha Xeops) maqbarasining bo'yi 150 metr (hozir 146 metr), egallagan joyi 52,900 m² bo'lib, uning qurilishiga og'irligi 2-15 tonnalik 2 mln. 300 mingta tarashlangan tosh ishlatilgan. Piramida 30 yil ichida qurilgan. Xufu piramidasi olamning etti mo'jizasining biri hisoblanadi. Gizada qurilgan ulkan sfinks (uzunligi 57 metr) Xafra sher surati tarzida bo'lib, o'zining betakrorligi bilan ajralib turadi. Hammasi bo'lib 80 ga yaqin piramidalar qurilgan. Piramidalar Qadimgi Misrning o'ziga xos ramziga aylangan.

Piramidalar qurilishi qadimgi Misr uchun juda qimmatga tushgan va Misr iqtisodini izdan chiqaraboshlagan. Shu sababli firavnlr mil.avv. XVII asrdan e'tiboran piramidalar qurishdan voz kechganlar.

Arxitektura bilan birgalikda haykaltaroshlik namunalari ham yaratilgan. Bular jumlasiga firavn Narmer (bo'yi – 64 sm), «Qishloq oqsoqoli», «Mirzo Kan», «Shahzoda Raxotep va uning rafiqasi Nofret» kabi toshdan yasalgan haykalchalarni nisbat berish mumkin.

O'rta podsholik, yoki boshqacha qilib aytganda klassik davrda qurollar yasashda bronzadan keng foydalana boshlangan. Oyna ishlab chiqarish yo'lga qo'yiladi. Qadimgi ayniqsa o'rta podsholik davrida matematika sohasida katta yutuqlarga erishilgan. Jumladan, sanoq tizimi kashf etilgan. Misr yozuvida 1, 10, 100, 1000, 10000, 100000, hatto millionni ham bildiruvchi alohida belgilar bo'lgan. Misr

astronomlari yulduzlar, sayyoralar harakatini o'rganib, birinchi yulduzlar osmoni xaritasini tuzganlar. Shunday xaritalar Senmut maqbarasi, Edfu va Dendir ibodatxonalarining shiplarida saqlanib qolgan. Misr astronomlari dunyoda birinchi bo'lib alohida taqvim tuzganlar. Unga ko'ra, bir yil 365 kunni tashkil qilib, u 12 oyga bo'linadi. Har oy 30 kundan iborat bo'lgan Qolgan 5 kunni esa bayram qilishgan. Qum va suv soatlari ham dastlab Misrda kashf etilgan.

Misrda tibbiyot ham erta rivojlangan. Mil.avv. 3600 yilda Memfisda afsonaviy tabib Imxotep sharafiga maxsus ibodatxona qurilib, u erda bemorlarga tibbiy yordam ko'rsatilgan. Geliopolis va Sais shaharlarida tabiblar tayyorlaydigan maxsus maktablar bo'lgan. Tibbiyotga bag'ishlangan asarlar yaratilgan. Tabiblar mumiyolash jarayonida inson a'zolarining ichki tuzilishini yaxshi bilganlar. Ular, bemorlarni davolashda terapiya, jarroqlik, ruhiy ta'sir etish usullarini qo'llashgan. Misrda Georg, Zbers, Zdvin, Smit, Brugsha, Zrazistrat, Xerofil kabi mashhur hakimlar shuhrat topgan.

Qadimgi misrliklar geografiya fani sohasida ham dastlabki ma'lumotlarga ega bo'lganlar. Qadimgi Misr geograflari o'z o'lkalari va Arabiston yarim orolining xaritasini chizganlar. Ularning Arabiston cho'llaridagi oltin konlari joylashgan rayonning xaritasi hozirgacha saqlanib qolgan.

O'rta podsholik davrida adabiyot juda rivojlangan. Bu davrda juda ko'p qo'shiq, ertak va maqollar yaratilgan. O'sha davrda «Ikki og'a-ini haqida», «To'g'ri va egri haqida», «Izida va Osiris haqida» ertaklar, «Sor va Set janjali» nomli afsonalar juda mashhur bo'lgan.

Dunyoda birinchi bo'lib Misrda teatr kashf qilingan. Ibodatxonalarda diniy dramalar qo'yilgan. Xususan, teatrlarda Osirisning o'limi va qayta tirilishi ko'rinishlari ijro etilgan.

Yangi podsholik davri Qadimgi Misr tarixida moddiy va ma'naviy rivojlanishning eng cho'qqisi hisoblanadi. Bu davrda misrliklar temirdan foydalanishga o'tganlar, to'qimachilik dastgohini kashf qilingan, yilqichilikni (otlar) o'zlashtirganlar. Chig'irichni va sharufni kashf etilishi polizchilik va bog'dorchilikning rivojlanishiga olib kelgan. Xullas, bu davrda mamlakat iqtisodi tez o'sadi. Bu esa jamiyatning boy tabaqasining yanada boyishiga va san'atning rivojlanishiga olib keldi.

Yangi podsholik davrida Misrda firavn Tutmos I davridan boshlab «Podsholar vodiysida» firavnlari o'zlariga mahobatli va labirintli maqbaralarni, haykallarni qurdiradilar. Bularga Amenxotep III va Abusimbedagi Ramzus II g'orli maqbaralari haykallari misol bo'la oladi. Ayniqsa, Fivada qurilgan Karnak va Luksor maqbaralari arxitektor Ineni boshchiligida qurilgan bo'lib, bu yirik arxitektura majmui qurilishida baland ustunlar ishlatilgan.

Bu davrda ko'p janrli adabiyot ham rivojlanadi. Diniy «Marhumlar kitobi», realizm ruhidagi «Ikki og'a-ini haqida ertak», sevgi haqida «Yurakni rohatlantiruvchi qo'shiq» kabi asarlar yuzaga keldi.

Tasviriy san'at va haykaltaroshlikda firavnlarning turmush tarzini aks ettiruvchi asarlar yaratildi. Haykaltarosh Tutmos tomonidan yaratilgan firavn Exnaton va uning rafiqasi Nefertiti asarlari o'zining betakrorligi, go'zalligi bilan kishilarni hayratga soladi. 1922 yili topilgan Tutatxamon maqbarasidagi (yagona

to'la saqlanib qolgan) Misr madaniyatiga taalluqli ko'plab qimmatli yodgorliklar ichida firavnning mashhur oltindan qilingan niqobi ham bor.

Quyi Misr podsholigi davrida Misr inqiroz jarayoniniboshidan kechirdi. Yagona Misr avval ikkiga, so'ngra mayda nomlarga (davlatchalarga) bo'linib ketadi. Misr avval Numibiya, Ossuriya, Eron ta'siriga tushib qoladi va nihoyat, mil.avv. 332 yili Aleksandr Makedonskiy tomonidan egallanadi. Shu bilan Misrning qadimgi davri tugaydi.

Qadimgi Misr madaniyatiga kelsak, u hozirgi qadar ham yashab kelmoqda. Bu madaniyat jahon madaniyati rivojiga ham katta hissa qo'shdi. Shuning uchun ham Yunon faylasufi Aflotun Misr madaniyatini «Jami tsivilizatsiyalarning onasi»¹ deb bejiz aytmagan.

2. Qadimgi Mesopatamiya madaniyati

Shumerlar iqtisodining asosini dehqonchilik tashkil qilgan bo'lib, u sug'orma dehqonchilik tizimi bilan bog'liq edi. Shu bilan birga chorvachilik ham muhim ahamiyatga ega edi. Unda metalsozlik ham yuqori darajaga erishgan. Er.avv. III minginchi yil boshlariga kelib shumerliklar bronzadan mehnat qurollarini yasay boshlaydilar, er.avv. II minginchi yil oxirlariga kelib esa temir davri boshlanadi.

Mesopatamiyadagi katta yutuqlardan biri bu yozuvning ixtiro qilinishi edi. Ilk yozuv mil. avv. IV ming yillikda Janubiy Mesopatamiyada kashf qilingan. Bu erga ko'chib kelgan shumerlar ham ushbu yozuvni qabul qilganlar. U suratli yozuv bo'lib, so'z suratli rasm orqali ifoda etilgan. Bu fanda **ieroglif** deb nomlangan. Masalan, qush so'zi qushning tasviri bilan, suv so'zi uch qator to'lqinsimon chiziq bilan ifoda etilgan. Ammo suratli yozuv bilan hamma so'zlarni ham ifoda qilib bo'lmagan. Uning cheklanganligi sababli bu yozuv takomillashtirib borilib, **mixxat** yozuvi kashf qilingan. Harflar qotmagan loy lavhalar sathiga uyib tushirilgan. Harflar 600ga yaqin belgidan iborat bo'lgan. Bu yozuv keyinchalik butun Janubi-harbiy Osiyo xalqlari orasida tarqalgan.

Qadimdan Mesopatamiya mirzolari adabiy, tarixiy asarlarni sopol, teri, loy lavhalarga yozib, o'ziga xos kitoblar yaratganlar va kutubxonalarni tashkil qilganlar. Bunday kutubxonalar Ur, Nippur, Nineviya, Bobil, Ashshur kabi shaharlarda mavjud bo'lgan. Ularning ichida eng kattasi Ossuri podshosi Ashshurbanipalning Nineviyadagi kutubxonasi bo'lib, unda 30 mingdan ortiq xatli lavhalar saqlangan.

Diniy-mifologiya bo'yicha Shumer Misrdagidan farq qiluvchi tizimga ega edi. Garchi bu erda ham shahar hukmdorini Xudoning erdagi avlodi deb qaralsa-da, biroq narigi dunyo to'g'risidagi tasavvurlar Misrdagi singari katta ahamiyatga ega bo'lolmadi. Kohinlar ham muhim ijtimoiy qatlam sifatida shakllana olmadi.

Shumerlarda har bir shahar-davlat o'zining homiysi - Xudosiga ega edi. Shu bilan birga butun Mesopatamiyada sig'inuvchi umumiy xudolar ham mavjud bo'lgan. Shulardan osmon xudosi – An, er xudosi – Enlil, suv xudosi – Enki.

Moddiy madaniyat sohasida Shumerda arxitektura qurilishi sohasi muhim o'rin tutgan. Bu erda xom g'isht kashf qilingan bo'lib, ulardan xramlar – olti, etti qavatli

¹ Silichev D.A. Kulturologiya. Uchebnoe posobie dlya VUZov. 46-bet.

zikkuratlar qurilgan. Ularning ichida taniqlisi Ur shahridagi «Xram-tog'i» (er. avv. XXII-XXI asrlar) edi. Zikkuratlar observatoriyalar o'rnini ham o'ynaganlar. Osmon jismlari harakatini kuzatish bilan astronom kohinlar shug'ullanishgan. Qadimgi Mesopatamiya astronomlari quyosh va oy tutilishini oldindan bilganlar. Ular quyosh yili 365, oy yili 354 kunligini aniqlab, shu asosda astronomiya taqvimini tuzganlar.

Haykaltaroshlik sohasi garchand arxitektura kabi rivojlanmagan bo'lsa-da, kichik hajmdagi haykalchalarni ibodatxonalar uchun yasalgan. Misol uchun Lagashdagi ayol haykalchasida (bo'yi 26 sm.) etnik qiyofa belgilari ham namoyon qilingan. Bu davrga taalluqli misdan yasalgan Sargonning boshi tasvirlangan haykalchada podshoning botirligi, kuchli irodasi va qahrli xarakteri ifoda qilingan.

Shumerda badiiy adabiyot rivoji yuqori darajaga ko'tarilgan. Noyob asarlar jumlasiga «Dehqonchilik almanaxi», «Gilgamesh haqida doston» bo'lib, unda Gilgamesh va Enkidularning do'stligi, qahramonliklari va sarguzashtlari haqida hikoya qilinadi.

Mil. avv. III minginchi yil oxiriga kelib Shumerning inqirozga uchrashi tufayli uni Bobil bosib oladi. Bobil tarixi ikki davrga bo'linib, Qadimgi davri mil. avv. II ming yillikning birinchi yarmini va yangi davri mil. avv. I ming yillikning o'rtalarini o'z ichiga oladi.

Qadimgi davrning eng cho'qqiga chiqqan vaqti podsho Xammurapi (1750-1732 yy) hukmronlik qilgan yillarga to'g'ri keladi. Xammurapi yirik davlat tuzib, bu davlatni o'zi tuzgan qonunlar asosida boshqargan. Xammurapi to'plami mixxat yozuvida bazalt tosh ustuni sathida bitilgan. Qonunlar to'plami 282 moddadan iborat bo'lib, u kirish, qonunlar va xulosadan iborat. Kirish qismida qonunlarni chiqarishdan asosiy maqsad mamlakatda adolat o'rnatishdan iborat, deb ko'rsatilgan. Unda podsho ulug'lanib, ko'klarga ko'tarilgan. Qonunlarda xususiy mulk himoya qilingan. Jumladan: agar kimki ibodatxonaning yoki podshoning mulkini o'g'irlasa, u o'ldirilishi lozim; o'g'irlik molni olgan kishi ham o'ldirilishi kerak... Xammurapi qonunlari o'z davrining muhim tarixiy, yuridik hujjati hisoblanadi. Balandligi 2 m. bazalt ustunida Xammurapining tik turgan holida kursida o'tirgan quyosh va adolat xudosi Xamash qo'lidan hokimiyat belgisi - tayoqni olayotgan holati tasvirlangan. Bu jihatdan u tasviriy monumental asar hamdir.

Yangi Bobilning gullab-yashnashi podshoh Navuxodonosor (605-562 yy) davriga to'g'ri keladi. Uning davrida dunyoning etti mo'jizasidan biri «Semiramidaning osma bog'lari» qurilgan bo'lib, uni sevgi ramzi deb ham atashadi.

Shu davrga mansub «Bobil minorasi» (balandligi 90m.) – zikkurati o'z davrining eng ulkan arxitektura inshooti bo'lgan. Bu minorani Gerodot ko'rib hayron qolgan. Minora to'g'risida Bibliyada ham eslatib o'tiladi¹.

Qadimgi Bobilda matematika, geometriya astronomiya, tibbiyot, tarix va boshqa fanlarga qiziqish erta boshlangan. Erlarni o'lchash, masofani aniqlash, hosilni hisoblash va savdo-sotiq ishlarini yuritish uchun matematika va geometriya kerak bo'lgan. Bobillar son va sanashni bilganlar. 100 va 1000liklar alohida belgi bilan ifoda etganlar, hatto doiraning 360° ekanligini aniqlaganlar.

¹ «Bobil minorasi»ni mil. avv. VI asrda Eron Bobilni istilo etgach, istilochilar tomonidan buzib tashlangan.

Mesopatamiyada qadimdan boshlab maktablar vujudga kelgan bo'lib, ularda o'ziga to'q kishilarning farzandlari ta'lim olgan. Maktablarning quyi sinflarida adabiyot, til, grammatika fanlari o'qitilgan. Yuqori sinflarida esa astronomiya, matematika, geometriya, tibbiyot va veterinariya hamda diniy darslar o'tilgan. Maktablar davlatni boshqarish uchun xodimlar tayyorlagan.

Mesopatamiyadagi uchinchi kuchli davlat – Ossuriya edi. Ossuriya mil. avv. III ming yillikda tashkil topib, mil. avv. II ming yillikning ikkinchi yarmida gullab yashnadi. Ossuriya yaqin Sharqda savdo yo'llarining kesishgan joyida joylashganligi sababli tez orada kuchli davlatga aylandi. Ossuriya madaniyatida etakchi o'rinni arxitektura egallardi. Arxitektura obidalarida ichida eng kattalari Dur-Sharrukinda qurilgan podsho Sargon II ning saroy majmui va Nineviyadagi Ashshurbanipalning saroyidir. Mazkur saroy devorlarida haykallar tasviri (hayvonlar) aks ettirilgan. Ossuriyada saroy devorlarida podsho hayotidan lavhalar va tabiat ko'rinishlarini aks ettirish avj olgan. Masalan, podsho Ashshurbanipalning Nineviyadagi saroyining devorlarida «Katta sherlar ovi» tasvirida yaralangan, o'layotgan va o'lgan sherlarning holatlari ustalik bilan aks ettirilgan.

Yuqorida qayd qilinganidek, Mesopatamiyada ko'p xudolik mavjud bo'lib, oy xudosini shumerliklar – Nishar, akkadliklar esa Sin deb ataganlar. Quyosh xudosini shumerliklar – Utu, akkadliklar esa Shamash deb nomlaganlar. Venera sayyorasi xudosini shumerlar – Ianni, akkadliklar o'z ma'budasi Ishtar bilan taqqoslaganlar. Dastlab qurbonlikka odamlar so'yilgan, keyinchalik qo'y va qo'zilar qurbon qilingan.

Xulosa qilib aytganda, bu o'lkada tabiiy iqlimning qulayligi, er osti boyliklarining mavjudligi, geostrategik joylashuvning mosligi - bular boshqa o'lkalarga nisbatan ertaroq sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik, hunarmandchilik va savdoning vujudga kelishiga hamda rivojlanishiga sabab bo'lgan. Moddiy madaniyatning rivojlanishi esa ma'naviy madaniyat rivojlanishiga olib keldi. Ilk davlatlarning vujudga kelishi bilan esa madaniy taraqqiyot darajasi yanada tezlashdi. Natijada Mesopatamiya ilk tsivilizatsiya beshiklaridan biriga aylandi.

3. Qadimgi Hindiston madaniyati.

Hindiston haqli ravishda qadimgi Sharqning yuksak madaniyatli mamlakatlaridan biridir. Hindiston yarim oroli qadimdan tabiiy rang-baranglik, boy o'simlik, hayvanot va qimmatbaho er osti boyliklariga ega bo'lgan. Yarim orolda ser suv Hind va Gang kabi daryolar mavjud.

Mil. avv. V ming yillikning oxiri IV ming yillikdan boshlab Hind daryosi vodiysida sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik vujudga kelgan. IV ming yillik o'rtalariga kelib bu joyda o'ziga xos eng qadimgi hind madaniyati vujudga kelgan. Dehqonchilik, hunarmandchilik, chorvachilik, savdo-sotiqning rivojlanishi natijasida qishloq va shaharlar paydo bo'lgan. Nihoyat, Hind daryosi va uning Panjob viloyatida qadimgi davlatlar yuzaga keladi. Bu davlatlarning Mohinjo-Daro, Xarappa kabi katta shaharlari bo'lgan. Mohinjo-Daro hozirda Pokiston hududida joylashgan bo'lib, shaharning maydoni 270 gektardan iborat. Bu erdan arxeologlar ko'chalar, pishiq va xom g'ishtdan qurilgan turar joylar, saroylar, omborxonalar, ibodatxonalar va podsho qarorgohining qoldiqlarini topishgan. Shaharda pishiq g'ishtdan qurilgan

suv tarmog'i va kanalizatsiya ham bo'lgan. Badavlat kishilarning uylari, shuningdek ibodatxonalar 2-3 qavatli qilib pishiq g'ishtdan 4,5 ming yil avval qurilgan.

Xarappa shahridan arxeologlar 500 ga yaqin yodgorliklar topishgan. Shahar qurilishi Mohinjo-Daro bilan deyarli bir xil. Shaharda me'morchilik, to'qimachilik, kulolchilik, toshtaroshlik, zargarlik, qurolsozlik ancha rivoj topgan. Xarappaliklar o'zlarining ieroglif yozuvlariga ham ega bo'lgan². Ikkala shaharda ham yirik g'alla omborlari topilgan bo'lib, bu davlatni markazlashganlik darajasini ko'rsatadi. Hindlar dunyoda birinchi bo'lib paxtadan mato to'qib, kiyimlar tikkanlar, chunki shahardan kiyim tikish, qurolsozlik ustaxona qoldiqlarni topilgan. Xarappa suv yo'li va quruqlik orqali shumerlar bilan savdo aloqalari olib borgan ilk quldorlik davlati edi.

Mil. avv. II ming yillik o'rtalaridan boshlab Eron va Turon orqali Hindistonga ko'chmanchi, chorvador oriy qabilalari bostirib kiradi. Ular Gang va Panjob daryo vohalarining unumdor erlariga kelib o'rnamashganlar va keyinchalik mahalliy xalq bilan aralashib ketganlar. Oriylar bilan mahalliy xalq o'rtasidagi qonli janglar hindlarning xalq og'zaki ijodiyoti namunalari bo'lgan «Mahobxarat» va «Ramayana» dostonlarida ham aks ettirilgan.

Hindlar o'zlarining qadimiy yozuvlariga ega bo'lganlar. Ularda astronomiya va matematika ham ancha rivoj topgan. Hindlar quyosh va suv soatlaridan foydalanganlar, o'zlarining taqvimlarini tuzganlar. Xalq og'zaki ijodining yuksak namunasi – Vedalar, gimnlar, qo'shiqlar, afsunkor va diniy duolardan iborat to'plam tuzilgan. Vedalarda hayot va o'lim masalalari bo'yicha fikr yuritiladi. Bu ta'limotga ko'ra jon doimo bo'ladi va u kishi vafotidan keyin boshqa tanaga o'tadi. Hindlarning Veda ta'limoti inson mutloq jon bilan qo'shilishi, o'z jonini boshqaraolmasligi, bu juda qiyin bo'lishiga qaramay uning mumkinligi to'g'risida fikr-mushohada yuritiladi. Ana shu ta'limot asosida yoga harakati kelib chiqqan.

Vedalarda qadimgi Hindiston aholisining Varnalarga (kastalarga) bo'linishi haqida ham ta'limot bor. Shu ta'limot asosida qadimgi diniy e'tiqod, Braxmanizm paydo bo'lgan. Braxmanizm qadimgi diniy e'tiqodlardan biri bo'lib, mil. avv. IX-VIII asrlarda vujudga kelgan. Bu e'tiqodga ko'ra, Xudo Braxma olamni va odamni yaratgan deb hisoblagan. Hind ruhoniylari braxmanlar deb atalganlar. Braxmanlarning ta'kidlashicha, xudo odamlarni o'z tanasining turli qismlaridan yaratgan. Xususan, xudo o'z og'zidan braxmanlarni; qo'llaridan kshatrilarini – jangchi, rojalarni; sonlaridan vayshoqlar - hunarmandlar, savdogarlar, dehqonlarni; loyga belangan oyoqlardan esa shudralar, ya'ni xizmatkorlarni yaratgan deb, ta'lim beriladi. Shulardan keyin esa eng past toifa - hazar qilinadiganlar yaralgan. Shunday qilib, braxmanlar ta'limotiga ko'ra, xudo odamlarni turli toifalarga – kastalarga bo'lib, bola qaysi kastadan tug'ilgan bo'lsa, u umri bo'yi o'sha toifada qolishi kerak bo'lgan. Toifalarni aralashib ketishiga yo'l qo'yilmagan.

Mil. avv. VI asrda Hindistonda buddizm dini paydo bo'ladi. Bu ta'limotning asoschisi Gautama Shakyamuni. U shimoliy Hindistonda mil. avv. 566-476 yoki 563-473 yillari yashagan. Budda so'zining sanskritcha (oliy bilimlarni egallagan, haqiqatga erishgan) ma'nosini beradi. Buddizm braxmanizmdagi odamlarni

² Haligacha o'qib bo'lmagan. Qaralsin: Ahmedova E. Kulturologiya. Mirovaya kultura. 105 bet.

kastalarga bo'linishini qoralab, jamiyatdagi barcha kishilar teng bo'lishini e'tirof etadi.

Buddizm ta'limoti to'rt haqiqatda o'z ifodasini topgan:

1. Turmush azob-uqubatlardan iborat;
2. Azob-uqubatlar sababi – kishilarning istaklari va nafslaridir;
3. Azob-uqubattan qutilish uchun kishilar o'zlarining istak va nafslarini tiyishlari kerak;
4. Azob-uqubatlardan halos bo'lish uchun Budda kashf etgan qoidalarga amal qilishi kerak.

Buddizm ta'limoti asosida boshqa odamlarga nisbatan yaxshi insoniy munosabatda bo'lish, boshqa tirik mavjudodga nisbatan zo'ravonlik ishlatmaslik, ayniqsa, o'ldirishni ma'n etish g'oyasi yotadi. Demak, inson axloqida gumanizm asosiy o'rin tutadi.

Mil. avv. III asrda podsho Ashoka tomonidan Buddizmni qabul qilinishi bilan u davlat diniga aylandi. Buddizm dinining nodir bir tomoni bu, boshqa dinlarga nisbatan murosasozlik qilishdir.

Eramizning I asrida Buddizm Markaziy Osiyo orqali Xitoyga, Xitoydan Koreya, Yaponiya, Mo'g'iliston va Tibetga tarqaladi.

Mil. avv. III-II ming yilliklaridayoq Hindistondagi hisobning o'nli tizimi tarkib topgan edi. Shuningdek nolni bildiradigan belgi birinchi Hindistonda ishlatilgan. Bu yangilikni dunyoga ommalashtirgan siymo bu buyuk vatandoshimiz Al Xorazimiydir.

Tabobat olamida hind arboblari kasallikni aniqlash va uni davolashda katta yutuqlarga erishganlar. Davolashda ishlatiladigan dori-darmonlar 1000ga yaqin bo'lib, silash, uqalash, vanna qilish, jarrohlik usullaridan keng foydalanganlar. Hind kimyogarlari bo'yoq va turli kimyoviy moddalarni kashf etganlar. Hindiston shaxmat o'yinining vatani hisoblanadi.

Me'morchilikda ham katta yutuqlarga erishilgan. Hind ustalari g'isht va boshqa buyumlardan ajoyib imoratlar, saroylar qurganlar. I-VII asrlarda Bombay yaqinida tog'ni o'yib, 24 ta g'or monastirlari va 5 ta ibodatxona qurilishi, ya'ni Ajanta majmuasi dunyo madaniyatida arxitektura, haykaltaroshlik va tasviriy san'atning o'ziga xos sintezi hisoblanadi. Chunki uning qurilishida yuqorida ko'rsatilgan san'at turlarining hammasidan foydalanilgan. Mil. avv. 950 va milodning 1050 yillari davomida Chandellas sulolasi davrida qurilgan Vxodjuraxo-ertaksifat sevgi bayrami ibodatxonasi o'zining ajabtovur ko'rinishi jihatidan qovunga o'xshaydi. Hindlar o'sha davrdayoq haykaltaroshlik sohasida o'zining nozik did, ulug'vorlik va insonparvarlikni tarannum etuvchi, kishini hayratga soluvchi asarlarni yaratganlar. Bularga xudo Vishna (Krishna) va Shiva timsolidagi haykallarni nisbat berish mumkin.

Hind madaniyati O'rta Osiyo, Xitoy singari qo'shni mamlakatlar halqlari ma'naviy hayotiga ham ma'lum darajada ta'sir ko'satgan.

Shunday qilib, qadimgi Hindiston madaniyati jahon tsivilizatsiyasining qadimgi beshiklaridan biri sifatida shuhrat topib, u jahon madaniyati rivojiga o'z samarali ta'sirini ko'rsata olgan.

4. Qadimgi Xitoy madaniyati

Xitoy Markaziy va Sharqiy Osiyodagi eng qadimgi davlat. Tabiati keskin o'rgatuvchan va mutadil. Markaziy Xitoy tog'laridan boshlanib Tinch okeani havzalariga quyadigan Xuanxe (Sariq daryo) va Yantszi daryolari Sharqiy Xitoy pasttekisligi orqali oqib o'tadi. g'g'ingarchilik vaqtlarida Xuanxe daryosi toshib, ko'plab tashvishlar keltirganligi uchun unga xitoyliklar «Tentak daryo», «Xitoyning sho'ri», «Ming xil kulfat keltiruvchi daryo» deb nom berishgan. Shu daryolarning bo'ylaridagi erlar unumdor bo'lib, ilk dehqonchilik vujudga kelgan. Bu o'lka qadimdan o'simliklar va hayvonot olamiga boy, er osti qazilma boyliklari ham mashhur bo'lgan.

Xitoy tsivilizatsiyasi mil.avv. 3 ming yillik oxirida shakllandi. Xitoy tarixini tarixchi Sima Tsyen o'z «Tarixiy xotiralar» asarida sulolaviy davrlarga bo'lgan. Qadimgi Xitoyda qo'hna Mesopatamiya va Misr singari qadimiy o'ziga xos madaniyat yaratilgan.

Xitoyliklar Shan sulolasi davrida (mil.avv. 2 minginchi yil o'rtalarida) ieroglif yozuvini yaratganlar. Bu yozuv bir necha o'n ming belgi-ierogliflardan iborat. Milodning I asrigacha bu ierogliflar hozirgi yozuv ko'rinishiga ega bo'ldi. Qadimgi Xitoy yozuvi asosida keyinchalik Koreya, V'etnam va Yapon yozuvlari paydo bo'ldi.

Chjou davrida Xitoyda metall tangalarni (dunyoda birinchi marta) muomalaga chiqarildi³. Dengizlarda suzish uchun kompas ixtiro qilingan (uning strelkasi Shimolni emas, Janubni ko'rsatgan). Dunyoda birinchi bo'lib, Xitoyda porox ixtiro qilingan bo'lib, undan bayramlardagi mushakbozlilar foydalanilgan. Artileriya, miltiq, arbalet-miltiqlar ham dastlab Xitoyda yaratilgan.

Mil. avv. I asr oxiri va yangi asr arafasida xitoyliklar latta, po'sloq va bambuk aralashmasidan qog'oz tayyorlaganlar. Qog'oz yog'och, bambuk va shoyiga qaraganda arzon bo'lib, u yozish va saqlash uchun qo'lay hisoblangan. Qog'ozning ixtiro qilinishi maorif, fan, madaniyatning rivojlanishi va davlat ishlarida muhim ahamiyatga ega bo'lgan.

Buyuk Xitoy devori qurilishi mil. avv. IV asrda boshlanib, shimoldagi Xunn qabilalarining hujumlaridan saqlanish va savdo-sotiq ishlarini ko'zlab qurilgan. Devor Leodun qo'ltig'i qirg'og'idagi Shayxayguan shahridan boshlanib, g'arbda Dunxuan qal'asigagacha davom etgan. Devorning umumiy uzunligi 5.000-6.000 km., uning balandligi joyiga qarab 6-10 metr, qalinligi 5,5-7 metr bo'lib, har 60-100 metrda mustahkam minoralar qurilgan.

Xitoy ajoyibotlaridan yana biri, bu ipakning kashf etilishi va Buyuk ipak yo'liga asos solinishidir. Imperator rafiqasi Si-Lingchi tomonidan mil. avv. 2600 yili ipakning kashf etilishi va mil. avv. 128 yili Xitoy sayyohi-diplomati Chjan-Tszyan tomonidan Buyuk ipak yo'liga asos solinishi katta tarixiy o'zgarish bo'lgan.

Buyuk ipak yo'li birgina savdo-sotiq bilan cheklanibgina qolmay u ayni paytda diplomatiya, diniy va ma'naviy qadriyatlarni tarqalish yo'li ham edi. U Sharq va harb

³ Milodning 700 yili Xitoyda birinchi marta qog'oz pul muomalaga chiqarilgan.

tsivilizatsiyasini bog'lovchi yo'l bo'lib, unda Markaziy Osiyo xalqlari vositachilik rolini o'ynaganlar.

Shuningdek badiiy madaniyat Bobil, Misr, Hindistonda dinga tobelik xususiyatiga ega bo'lgan bo'lsa, Xitoyda badiiy asarlar ko'proq dunyoviy yo'nalishga ega bo'lgan. Masalan, Konfutsiy ta'limotiga ko'ra «Shi tszin»ga («Qo'shiqlar kitobi»ga) madhiyalar, odalar, xulq va urf-odatlar masalalari kiritilgan. She'riyat lirikasida va tasviriy san'atda tabiat go'zalligi har bir kishiga tushunarli tarzda hayotiy, zavq beruvchi tarzda tasvirlangan. Haykaltaroshlar dimog'dor amaldor, laganbardor xizmatchi va holdan toygan qullarning og'ir mehnatini mahorat bilan aks ettirganlar.

Qadimgi Xitoy tabiblari kasallik va jarohatlarni davolashda uqalash, igna sanchib davolashdan, o'simlik va hayvonlardan hosil qilinadigan dorilardan, xususan jenshen, kiyik shohidan olinadigan panti, choy va boshqa dori-darmonlardan keng foydalanganlar. O'sha davrdayoq Xitoy tibbiyotida mingdan ortiq dorilar bo'lgan. Qadimgi Xitoy tabiblari ichida Va Shu Xe, Ban Tsio va Xua Tu lar mashhur bo'lgan. Van Shu tibbiyotga oid «Ney-Tszin» («Odam tabiati va hayoti»), Ban Tsio esa «Qiyinchilik haqida kitob» kabi asarlar yozganlar.

Mil. avv. XII-VI asrlarda Xitoyda dunyoni miqlar orqali tasavvur qilishdan falsafiy mushohada qilishga o'tiladi. Falsafa o'zining «oltin asr» deb nomlangan o'sha davrning cho'qqisiga chiqadi. Falsafiy qarashlar ichida ikkitasi muhim ahamiyatga ega.

Bulardan bittasi Konfutsiylik bo'lib, uning asoschisi Kun-tszi edi. U mil. avv. 551 yilda zodagon oilada tug'ilgan bo'lib, 15 yoshidan o'zi mutoala qilib ma'lumot olgan. Uning ta'limotida qadimgi urf-odatlar va ularga to'la rioya qilish muhim o'rin tutadi. Hammaning ularga amal qilishi jamiyatni halokatdan qutqarib, uni gullab-yashnashiga olib keladi deb uqtiriladi. Davlat to'g'risidagi ta'limotda «... agar podsho haqiqiy podsho o'rnida bo'lsa, fuqarolar-fuqaro o'rnida, ota-ota, ona-oni o'rnida, bola-bola o'rnida bo'lsagina davlat gullab-yashnaydi» deyiladi. Agar davlat o'z nomiga munosib bo'lsa, unda etarlicha oziq-ovqat, etarlicha qo'shinlar bo'lishi va unga ishonch bo'lishi zarurligi ko'rsatiladi.

Konfutsiylik ta'limotida quyidagi axloq normalari belgilanadi:

1. O'zing orzu qilgan yutuqlarga erishish uchun, boshqalarning ham shunga etishi uchun ularga yordam ber;
2. O'zingga maqbul bo'lmaganni, birovga ravo ko'rma.

Konfutsiy mil. avv. 479 yili 72 yoshida vafot etgan. Uning ta'limoti Xitoyda va uning tashqarisida hozirgacha ham mashhurdir.

Ikkinchisi, Daosizm ta'limoti, uning asoschisi – Lao Tszi bo'lib, uning taxallusi «Dono qariya» bo'lgan. Daosizm ta'limotining markazida tabiat, kosmos, inson turadi. Dao – ko'rinishlarga ega bo'lmagan tanasiz, absolyut kuch. Dao hamma narsalarni, shu jumladan dunyoni yaratgan. Dao bo'yicha dunyo doim harakatda, o'zgarishda va rivojlanishda bo'ladi.

Qadimgi Xitoyda adabiyot ham ancha rivoj topgan. Avvalo xalq og'zaki ijodi, keyinchalik yozuvning kelib chiqishi bilan yozma adabiyot ham rivojlangan. Jumladan, xalq qo'shiqlari asosida «Shi-tszin» to'plami, tarixiy, falsafiy «Chun-tsyu» (Bahor va kuz) kitoblari diqqatga sazovor.

Qadimgi Xitoy tarixchilari ichida mil. avv. 145-90 yillarda yashagan Sim Tsyan mashhur bo'lib, yuqorida qayd qilingan «Tarixiy xotiralar» asarini yozgan. Unda Xitoyning eng qadimgi davridan II asrgacha bo'lgan davri yoritilgan. Milodning 32-92 yillarida yashagan Ban Gu o'zining «Xan podsholigi tarixi» asarini yozgan.

Qadimgi Xitoyning kulolchilik maxsulotlari, ayniqsa chinni buyumlar hozirgacha o'zining nafisligi, betakrorligi, pishiqligi bilan ajralib turadi. Ularda ishlatilgan rang, tanlangan manzaraning go'zalligi kishini lol qoldiradi.

III asrga kelib yagona Xan podsholigining Vey, Shu va U kabi mayda uchta davlatlarga bo'linib ketishi bilan Qadimgi Xitoy davri tugaydi va o'rta asrlar davri boshlanadi.

Shunday qilib, Qadimgi Xitoy o'ziga xos betakror madaniyat bilan jahon madaniyatini rivojlanishiga o'z hissasini qo'shdi. Uning ta'siri ayniqsa Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari madaniyatining shakllanishi va rivojlanishida kuchliroq aks etdi.

5. Qadimgi O'rta Osiyo madaniyati

O'rta Osiyo ham ilk tsivilizatsiya o'choqlaridan biri bo'lib, uning moddiy va ma'naviy madaniyatining boshlanishi va rivojlanishi paleolit, eneolit, bronza davrlarida sodir bo'lib borgan.

Qadimgi madaniyatning tasviriy-san'at namunalarini O'zbekistonning janubida Zarautsoy yonidan topilgan toshga chizilgan rasmlar, chunonchi o'sha davrdagi ov manzarasi misolida tasavvur etish mumkin.

Eneolit va bronza davrlarida (mil.avv. IV-II ming yillar) sopol buyumlar, bronzadan, suyakdan mayda murakkab qurollar yasaladi va bu jarayon asta-sekin moddiy madaniyatning yuksalishiga olib keladi.

Mil.avv. 2 minginchi yil oxiri 1 ming yilliklar boshlarida O'rta Osiyoda muhim tarixiy etnografik voqealar sodir bo'ladi: Baqtriya, So'g'd va Xorazm kabi tarixiy-madaniy hududlar, qadimgi baqtriyaliklar, xorazmliklar, so'g'dlar, saklar singari etnik qavmlar shakllanadi. Shu etnoslar asosida Qadimgi Xorazm va Qadimgi Baqtriya, so'ngra So'g'd, Qang'a, Parkana davlatlari vujudga keldi. Shu davrda Midiya mixxat yozuvi asosida Xorazm, Baqtriya, So'g'd, Urxon-Enasoy yozuvlari paydo bo'ldi va mintaqada xalq og'zaki ijodi bilan birgalikda yozuv madaniyati rivojlandi.

Biz uzoq ajdodlarimiz to'g'risida asosan «Avesto»da, ko'proq yunon tarixchilari Gerodot, Polien, Kvint Kurtsiy Ruf, Rim adibi Yustinning, Pompey Trog, Plutarx, Arrian, Diodot asarlarida ma'lumotlarni uchratamiz.

Mil.avv. 529-329 yillar O'rta Osiyo Eron Ahmoniylari tobeligida bo'lishiga qaramay mintaqaning moddiy rivojlanishi o'ziga xos yo'ldan bordi. Shu bilan qadimgi davrdagi O'rta Osiyo madaniyatining shakllanishi va rivojlanishiga Eron, Ellin, Hind madaniyatlarining ta'siri va ularni o'zaro bir-biri bilan boyib, rivojlanib borish jarayoni ham muhim qirin tutdi. Buyuk ipak yo'lining kuchli ta'siri o'laroq mintaqaviy, qit'alararo madaniy aloqalar kuchayib bordi.

Shahar madaniyatining (arxitektura, haykaltaroshlik, tasviriy san'at) gullab-yashnashida Ellinizm madaniyatining ta'siri kuchli bo'ldi. Masalan, to'g'ri chiziqli,

to'rtburchakli uylar, Ark (ustunli), hammomlar qurilishi bizga Yunonistondan kirib kelgan. Numizmatika sohasida Yunon-Baqtriya davlatida chiqarilgan noyob metall tangalar bizgacha etib kelgan.

Haykaltaroshlik va tasviriy san'atda O'rta Osiyo, Yunon va Hind uslublari qushilib, buning samarasida Kushonlar va Eftaliylar davlatlarida noyob asarlar yaratilgan. Bularga «Musiqachi ayollar», Varaxsha, Xolchayontepa kabi joylardan topilgan tasviriy san'at namunalari misol bo'la oladi. Ko'p xudolikdan yakka xudolikka o'tish davrining birinchi dunyoviy dini- Zoroastrizm (Otashparastlik) va uning ilohiy kitobi (21 bobdan iborat) «Avesto» vatani Qadimiy Xorazm hisoblanadi. Kitobda tilga olingan hududlar orasida eng e'zozlangani – «Ayryanam Vaeju» o'troq kabilalar, chorvadorlar yashagan keng sayhonlar, daryo va ko'llar, tog'lar yon bag'rida joylashgan Xorazm o'lkasidir. Xorazmliklarning «Lazgi», «Norim-norim», «Orazibon» kabi jozibali raqslari ham zardo'shtiylarning ming yillar davomida takrorlanib kelayotgan marosim (ritual) raqslarini eslatadi. Xorazm hofizlarining «Dugoh», «Segoh», «Chorgoh», «Panchgoh» kabi qo'shiqlari ham ma'lum ma'nodaqadimgi ajdodlarimizning «Goh» va madhiyalariga o'xshab ketadi.

Zardo'shtiylik dinining payg'ambari Zardo'sht ibn Sofit Tumon¹ 628 yilda Midiyaning Ragi shahrida yashagan kohin Purushasp (Sofid ibn Tumon) va uning xotini Dugdovadan dunyoga kelgan. Onasi xorazmlik sarbon Faroximning qizi bo'lgan. Zehni o'tkir ko'plab dunyoviy va diniy bilimlarni egallagan Zardo'sht yangi dunyoviy ilmga asos soladi. Bu ta'limotning bosh xudosi – Axura-Mazdaga sig'inishni targ'ib qila boshlaydi. Axura-Mazda olamni yaratuvchi, yorug'lik, farovonlik, sihat-salomatlik, tinchlik kabi yaxshi ezgu-niyatlar xudosi. Uning aksi o'laroq Ahriman esa zulmat, urush, o'lim kabi qabihliklar xudosidir. Zardo'shtiylik dinida olov nihoyatda muqaddas sanalgan. Quyosh yorug'lik manbai bo'lib, olov uning bir qismi hisoblangan. Quyosh nuri barcha birliklar manbaidir (haqiqatdan ham shunday).

Zardo'shtiylikda Axuramazdadan tashqari Mitra, Farna, Nohid (Anaxita), Mirrix, Xutbi kabi xudolar ham tilga olingan. Mitra-Quyosh va yorug'lik xudosi. U jangovar yigit siymosida tasvirlanadi. Farna mahalliy aholi tilida Xumo ba'zan Anqo nomi bilan yuritilgan. U baxt va tole ma'budasi. Nana yoki Nohid hosildorlik va farovonlik ma'budasi. U bir qo'lida anor yoki olma tutgan go'zal ayol qiyofasida tasvirlanadi. Mirrix-urush va g'alaba xudosi, harbiylar madadkori bo'lib, qurollangan jangchi qiyofasida aks etadi. Xubbi-suv xudosi, qayiqchilar va miroblar homiysi, zabardast yigit siymosida gavdalangan.

Bu dinda, olov, to'proq, suv va havo kabi to'rt unurni iflos qilish yoki tahqirlash eng katta gunoh hisoblangan. «Avesto»da xalq tabobati odobi, estetikasi sog'lom turmush tarzi o'z ifodasini topgan. Unda har bir inson ezgu fikr, odil so'z va halol mehnat bilan yashashi zarurligi ko'rsatilgan.

Zardo'shtiylik dinidagi quyidagi tamoyillar boshqa dunyoviy dinlarda ham o'z aksini topgan. Bular:

1. 5 vaqt xudoga sig'inish;

¹ Zardo'sht nomini osetin olimi professor V.I.Abaev «keksa tuyalar egasi», ingliz olimi Richard Fray «Tuyakash», rus eronshunos olimi I.M.D'yakanov «Tilla rang tuyasi sohibi» deb tarjima qilganlar.

2. Narigi dunyo to'g'risida;
3. Odamlarning ruhlarini jannat va duzohga ajratuvchi qil ko'prik haqida;
4. Oxirat haqida;
5. Sog'lom turmush haqida;
6. Tabiatni e'zozlash va unga to'g'ri munosabatda bo'lish haqida...

Zardo'shtiylik dini o'z mohiyatiga ko'ra ijtimoiy hayot va adolatni himoya qiluvchi din sifatida shakllangan. Shu sababli u Turon, Eron va Xurosandada keng tarqalgan. Jumladan, Eron Ahmoniylari hukmdori Doro I ibn Vistasp (mil.avv. 622-486 yy) davrida zardo'shtiylik davlat dini sifatida tan olingan. Eronda sosoniylar sulolasi davrida «Avesto» 21 ta kitob shaklida to'la holda yozilgan va podshoning kutubxonasida saqlangan. Kitoblar sankrit tilida, 48 harfdan iborat pehlaviy yozuvida bitilgan. Uning to'la nashri Aleksandr Makedonskiy bosqini davrida uning qo'liga tushgan va ko'p qismi yo'q qilingan. Chunki bunday dini, ma'naviyati yuqori bo'lgan xalqlarni tobe qilib oson bo'lmasligini bu jahongir fотиq tushunib etgan edi.

«Avesto»ning bizgacha etib kelgan «Yasna», «Vidavdat», «Visparat», «Yasht» duoyu-tadbirlar, qo'shiqlar, madhiyalardan iborat qismlari milodning III-VII asrlarida qayta yozilgan. Jumladan «Yasht»ning quyosh xudosi «Mitraga madhiya»siga bag'ishlangan g'ismida shunday jumlar bor:

Kim menga qilar sajda,
Kimdir pisand qilmas,
Kimdan e'zoz topdim, kimdan aldovni,
Kingadur beraman baxt va tani sog'liq,
Kingadur mashhur ajdodlar etadurman hadya,
Kimdandur barchasin tortib olarman.

Kimga dard beraman va o'lim,
Kingadur bebaxt muhtojlik,
Kingadur mashhur narsalar,
Bir zumda barchasin bunyod etarman.
(Avesta. Izbrannie gimni, 80-81-betlar).

Qadimgi davrda O'rta Osiyoda ko'pdinlik mavjud bo'lgan. Chunonchi bu hududda buddizm, moniylik, shamonlik, nasroniylik dinlari hukm surgan. Bu dinlarga sig'inuvchilar o'rtasida bir-birlarini hurmat qilish, diniy bag'rikenglik tenglik amalda bo'lgan. Bu esa kishilar ongida baynalminallik hislarini shakllantirishda muhim omillar bo'lib xizmat qilgan.

Markaziy Osiyoning tub xalqlari tabiatida boshqa millatlarning vakillariga nisbatan kengfe'llik azalda mavjud bo'lib kelgan. Bu sof insoniy tuyg'u, masalan, o'zbeklarda shu qadar rivojlanganki, milliy-ma'naviy kengfe'llik, toqatlilik ularning umumiy madaniyati va ruhiyatining ajralmas qismiga aylanib ketgan.

Shunday qilib, Bobol, Misr, Hindiston, Xitoy kabi O'rta Osiyo ham jahon ilk tsivilizatsiyasining beshiklaridan biri hisoblanadi. Chunki, bu erda ham juda qadimdan boshlab jahon madaniyati va ma'naviyatining bebaho durdonalari yaratilib kelingan. Bu esa biz vorislarda birinchidan, buyuk o'tmishdoshlarimizga nisbatan chuqur minnatdorchilik hislarini tug'dirsa, ikkinchidan, ular bilan chuqur faxrlanish tuyg'usini hosil qiladi.

Savol va topshiriqlar

1. Qadimgi Misrning diniy va ma'naviyati tamoyillarida ilgari surilgan g'oyalarni gapirib bering.
2. Misr ehromlari dunyoning etti mo'jizasidan biri sifatida tan olinganligi sabablari nimada?
3. Qadimgi Old Osiyo madaniyatining yuksalishini ta'minlagan omillarni asoslang?
4. Qadimgi Bobilda ilm-fanning qaysi sohalariga asos solingan?
5. Ossuriya madaniyati ravnaqida me'morchilik va tasviriy san'atning o'rnini qanday bo'lgan?
6. Budda dini Braxmanizm dinidan qaysi jihatlari bilan farq qiladi?
7. Ajanta majmuasida san'atning qaysi turlari sintezini ko'rsa bo'ladi?
8. Konfutsiylikda qanday g'oyalar ilgari surilgan?
9. Buyuk Xitoy devori haqida fikr-mulohazalaringiz?
10. Qadimgi O'rta Osiyo xalqlari hayotida muhim o'rin tutgan tarixiy-etnik jarayonlar haqida tushuncha bering.
11. Zardo'shtiylik dini tamoyillarini izohlab bering?
12. Qadimgi Sharq davri madaniyatiga doir chizmalar chizing.
13. «Semiramidaning osma bog'lari» va «Misr ehromlari»ni aks ettiruvchi albom tayyorlang.
14. Qadimgi Sharq davri madaniyatiga oid ma'lumotlar majmuini to'plang.
15. Internet tarmog'idan olingan ma'lumotlar asosida Qadimgi Sharq davri, ilm-fani haqida slayd va tezislar tuzing.

3-MAVZU: ANTIK EVROPA MADANIYATI

Reja

1. Antik Yunoniston madaniyati.
2. Antik Rim madaniyati.

Mustaqil o'rganish uchun tavsiya etiladi: Antik Vizantiya madaniyati.

Tayanch so'z va iboralar

Qadimgi Yunon tsivilizatsiyasining o'ziga xosligi. Qadimgi Yunon tsivilizatsiyasining davrlari, Krit – Miken madaniyati, Arxaik madaniyat, Klassik davr madaniyati, Rim tsivilizatsiyasining boshlanishi, Qadimgi Rim madaniyati, Xristian dinining paydo bo'lishi.

Asosiy adabiyotlar:

Karimov I.A. «Istiqlol va ma'naviyat» T.: O'zbekiston, 1994.
Axmedova E., Gabidulin R., Kulturologiya. Mirovaya kultura. Akademiya Xudojestv Uzbekistana. T., 2001.
Bonnar A. Grecheskaya tsivilizatsiya. V 3-x tt. M., 1992.
Gurevich P.S. Kulturologiya. «Glardariki». M., 2000.
Radugina A. «Kulturologiya». Uchebnoe posobie. M., 2000.
Lyubimov I. «Iskusstvo Drevnego Rima». M., Prosveshchenie . 1971.
Silichev D. A. «Kulturologiya». Uchebnoe posobie dlya VUZov. M., 1998.
Svetoniy T. G. Jizn dvenadtsati tsezarey. M., 1990.

Qo'shimcha adabiyotlar:

Vinnichuk L. «Lyudi, nravi i obichai drevney Gretsii i Rima». M., 1999.
Vsemirnaya istoriya. T. 3. M., 1956.
Kropotkin P. A. Etika. M., 1991.
Drevniy mir. Kniga dlya chteniya. M., 1981.
Istoriya zarubejnogo iskusstva. Izobrazitelnoe iskusstvo. M., 1983.
Udaltsova N. V. Vizantiyskaya kultura. M., 1988.

1. Antik Yunoniston madaniyati

Antik davr madaniyati – jahon tsivilizatsiyasining beshigi bo'lib, u davrda falsafa, madaniyat fan sifatida shakllandi. O'sha davr yunonlarining turmush tarzi, fikrlashi, ma'naviyati hozirgacha ham insonlarni hayajonga solib kelmoqda.

Antik Evropa madaniyatining shakllanishiga Mesopotamiya va Misr madaniyatining, ayniqsa, arifmetika, astronomiya, mifologiya va teologiya sohalarida erishilgan dastlabki muhim yutuqlarning ahamiyati katta bo'ldi.

Qadimgi Yunon madaniyati er.avv. XXVIII asrdan er.avv. II asrgacha davom etdi. Yunonlar o'zlarining vatanini **Ellada** deb ataganlar. Qadimgi Yunon madaniyatining eng yuqori darajaga ko'tarilgan davri er.avv. V-IV asrlarga to'g'ri keladi. Qadimgi Yunon madaniyati jahon madaniyati tarixida favqulodda hodisa sifatida o'zini namoyon etdi.

Ellada hozirgi zamon davlatlarining boshqaruv shakli – respublika va demokratiyaning vataniga aylandi. Uning namunaviy shakli Perikl (443- 429 yy) hisoblanadi. Yunonistonda jismoniy va aqliy mehnat ikkiga ajraladi. Jismoniy mehnat bu qullarga, aqliy mehnat qilish esa ozod kishilarga taalluqli edi. Yunonlar davlat va shaxsiy mulk, jamoa va shaxsiy manfaatlarni o'zaro juda mohirona bog'lay olganlar. Aristokratiya odobi – musobaqa tamoyillari asosida birinchilardan bo'lishga intilish qadriyati keng quloch yoydi. Bunday o'yinlar sahnasi: Olimpiya o'yinlari ¹, munozara, jang maydoni, teatr sahnalari edi.

Yunonlar uchun erkinlik eng yuqori qadriyat hisoblanib, uning uchun hatto o'limga ham tik borganlar. Leonid jasorati yoki Prometey haqida afsona bunga misoldir.

Yunonlarning turmush tarzi haqiqat, go'zallik, mehribonlik kabi kategoriyalar uyg'unligi bilan belgilangan. Ular uchun me'yor tushunchasi muhim ahamiyatga ega edi. Shuning uchun yunonlarda mulk erkin kishi uchun ajralmas atribut bo'lsa, ikkinchi tomondan ochko'zlik, molparastlikni qoralaganlar.

Insonni tarbiyalash uchun ikki yo'nalish bo'yicha ta'lim tizimi vujudga keltirilgan: a) «gimnastika»; va b) aqliy yo'nalishdagi barcha madaniyat turlari, chunonchi, tabiiy fanlar, falsafa, notiqlikni o'rganish. Ozod yunonlarning bolalari 7 yoshdan boshlab boshlang'ich maktabga borganlar. Badavlat kishilarning bolalari esa 18 yoshgacha gimnazialarda o'qishni davom ettirganlar. Bolalar maktablarda chiroyli yozishga, aniq va ravon so'zlashga o'rgatilgan. Ular Gomer, Gesiod va boshqa shoirlarning she'rlarini va dostonlarini yod olganlar. Yunonlar ashula aytish, raqsga tushish, lira sozini chalishni bilmaydiganlarni o'qimishli deb hisoblamaganlar. Bolalar ulg'aya borgan sari yugurish, kurashga tushish, sakrash, disk, nayza otish va qilich chopish bilan shug'ullanganlar. Shu tariqa, ular vatan himoyachilari sifatida tayyorlangan.

Ayniqsa, bu sohada Sparta maktabi ajralib turgan.

² Olimpiya o'yinlari Piloponesning g'arbidagi qadimgi Olimpiya shahrida er.avv. 776 yildan boshlanib, har 4 yilda bir marta o'tkazilgan bo'lib, unda: chopish, sakrash, kurash tushish, disk otish, nayza otish, mushtlashish va to'rt ot qo'shilgan ikki gildirakli aravalar musobaqasi o'tkazilgan.

Har qanday erkin yunon polis (shahar) davlatini eng oliy ehson deb qabul qilgan va uning vatanparvari bo'lgan.

Birinchi yunon faylasufi Fales bo'lib, u suvni olamdagi barcha moddiy borliqning asosi deb hisoblagan. Yunon falsafasining eng yuksak namoyandalari sifatida Suqrot, Platon va Aristotel hisoblanganlar. Yunonistonda olamni falsafiy mushohada qilish–mantiq va tasdiqlashga tayangan ilmiy va ratsional fikrlash metodi orqali bilish mumkinligiga asos solingan.

Pifagor, Evklid va Arximedlar matematika va matematik fanlar – geometriya, optika, gidrostatika fanlarining asoschilari hisoblanadi. Astronomiya sohasida Aristarx birinchi bo'lib geotsentrizm g'oyasini ilgari surdi. Gippokrat – meditsina faniga asos soldi. Gerodot tarix fanining otasi hisoblanadi. Aristotel asarlari madaniyat nazariyasi bo'yicha birinchi fundamental ilmiy ishlar qatoridan o'rin olgan edi.

Deyarli hozirgi zamon madaniyatining janrlari qadimgi Yunonistonda paydo bo'ldi. Ba'zilar o'sha davrning o'zida juda yuqori darajaga ko'tarildi. Fidiy boshchiligida badiiy tasviriy san'at asarlari, Zevsning katta haykali bunga misol bo'la oladi.

Yunonlar birgina yaratuvchilik bilan shug'ullanib qolmay, shu bilan birga go'zallik qonunlari bilan yashashni ham xohlar edilar.

Shuningdek, yunonlarda ibtidoiy din shakllari – totemizm, animizm va fetishizm tasavvurlari kuchli bo'lgan. Ibtidoiy jamoa tuzumidan sinfiy jamiyatga o'tish davomida yunonlarning diniy tasavvurlari ham o'zgarib borgan. Ularda har bir yirik hodisa, kasbi-korning o'z xudolari – xomiylari bo'lgan.

Zevs – yunonlarning eng muqaddas bosh xudosi hisoblangan. U osmon, momaqaldiroq, chaqmoq va yomg'ir xudosi bo'lgan. Uni odamlar jingalak sochli, baquvvat, sersoqol, qudratli, qo'lida chaqmoq ushlagan, basavlat kishi sifatida tasavvur qilganlar. Zevsning ukasi Paseydonni «erni tebratuvchi» dahshatli dengiz xudolaridan biri deb bilganlar. Gelios quyosh xudosi bo'lib, oppoq otlar qo'shilgan oltin aravasida osmonga chiqqanda kunduz boshlanadi deb fikr yuritganlar. Appolon esa yorug'lik va san'at xudosi sanalgan. Demetriy ham ilohiy timsol sifatida o'simliklarning unib chiqishi, o'sishi, sarg'ayishi go'yoki unga bog'liq bo'lgan. Er osti hukmdori – homiysi Aid bo'lgan. Dionis vinochilik, Afrodita avval hosildorlik, keyinchalik sevgi va go'zallik hamda dengiz sayyohlari homiysi bo'lgan. Zevsning qizi Afina, yunon afsonalariga ko'ra urush, g'alaba, san'at, bilim va donolik ma'budasi bo'lgan. U Afina shahrining homiysi bo'lib, haykaltarosh Fidiy tomonidan shahardagi Parfenon ibodatxonasi oldida uning ajoyib haykali ishlangan. Yunon xudolaridan biri, Zevs va Geraning o'g'li Gefest temirchilik homiysi hisoblangan, Vulqon lavalarning otilishi ham uning er ostidagi temirchilik ustaxonasining mahsuli deb hisoblashgan. Germes savdo-sotiq xudosi sifatida e'tirof etilgan.

Yunonlarning fikricha, ularning Zevs boshliq xudolari baland Olimp tog'larida yashaganlar va badavlat kishilarday hayot kechirganlar. Ular ham odamlar kabi shuhratparast, hokimiyatparast, shafqatsiz va qasoskor bo'lganlar. Yunon xudolarining odamlardan farqlari shundaki, **birinchidan** ular umrboqiy,

ikkinchidan, ular Gefestdan tashqari¹ go'zal va qaddi qomati kelishgan bo'lishgan. Yunon xudolari ham sevishgan, xursand yoki g'amgin, g'azabli holatlarda namoyon bo'lganlar. Erdagi ayollar bilan xudolar qovushuvidan qahramonlar dunyoga kelganlar.

Yunonlar o'z xudolariga ishonishgan, sig'inishgan, ularga atab ibodatxonalar qurishgan va qurbonliklar qilishgan. Lekin yunonlarda xudolarga ko'r-ko'rona sajda qilish, mutaassiblik darajasida bo'lmagan.

Masalan, Prometey xudolar irodasiga qarshi odamlarga osmondan olovni o'g'irlab olib tushib bergan (Prometey afsonasidan).

Yunonlar mifologiyasida birgina xudolarni emas, erdagi insonlarni ham ulug'laganlar. Bunga Sofoklning «Dunyoda buyuklar ko'p. Lekin, insondan boshqa tabiatda kuchlisi yo'q», yoki Arximedning «Menga tayanch nuqtasini topib beringlar, men dunyoni ostin-ustun qilib tashlayman» degan iboralarini misol tariqasida keltirish mumkin.

Qadimgi Yunon madaniyati beshta davrga bo'linadi:

Egey madaniyati (er.avv. 2800-1100 yillar).

Gomer davri (er.avv. XI-IX asrlar);

Arxaik madaniyat davri (er.avv. VIII-VI asrlar);

Klassik (yuqori darajadagi)davri (er.avv. V-IV asrlar);

Ellinizm davri (er.avv. 323-146 yillar).

Egey madaniyatini ko'pincha Krit-Miken madaniyati deb ham atashadi. Buning sababi Krit oroli va Miken Yunon madaniyatining asosiy markazlari sanalgan. Shuningdek bu davrni afsonaviy podsho Minosning nomi bilan Minoy madaniyati deb ham atashadi.

Eramizdan avvalgi uch minginchi yillarning oxiri, ikki minginchi yillarning boshlarida Krit orolida Knoss, Festa, Mali va Kato-Zakro shahar davlatlari vujudga keldi. Shaharlarning tutgan o'rnini hisobga olinib, ba'zida ularni «Saroy madaniyati» deb ham atashadi. Bu davrda asosiy mashg'ulot qishloq xo'jaligi bo'lib, bunda don, uzum, zaytun etishtirilgan. Xo'jalikda chorvachilik, xunarmandchilik va savdo ham muhim o'rin tutgan.

Krit madaniyatiga taalluqli Knos saroyi «Labirint» nomi bilan tarixga kirgan bo'lib, uning birinchi qavatigina saqlanib qolgan. U ko'p qavatli inshoot bo'lib, 300 xonadan iborat, bir gekardan ko'proq erni egallagan. Saroyda suv o'tkazuvchi moslama (vodoprovod), kanalizatsiya va vannalar, hunarmandchilik ustaxonalari bo'lgan. Saroyning mahfiy xonasidan ayol xudoning qo'lida ilonni ushlab turgan haykalchasi topilgan. Saroyning devorlarida hozirgacha «Gullar teruvchi», «Qushni tutishga shaylanayotgan mushuk», «Xo'kiz bilan o'yin» kabi rasm manzaralari saqlanib qolgan.

Krit o'zining chiziqli harflaridan iborat o'z yozuviga ega bo'lgan. Lekin bu yozuvni hanuzgacha hech bir olim o'qib chiqishga ega bo'lmagan.

XI-IX asrlarning Gomer asri deb atalishi sababi shuki, bu davrni yoritib beruvchi asosiy manba Gomerning «Odissey», «Illiada» dostonlari bo'lgan. Bu davrda davlatchilik, shahar – saroy turmush madaniyati va yozuv yo'q bo'lib boradi,

¹ Gefest cho'loq holatida bo'lgan.

mehnat qurollarini temirdan yasashga o'tilishi natijasida mehnat unumdorligi ancha o'sadi, dehqonchilik va chorvachilik rivoj topadi. Savdo-sotiqda esa ayirboshlash vositasi qoramollar hisoblangan.

Arxaik davrga xos xususiyati shundaki, Yunonistonda uch asr davomida qishloqdan shaharga, urug'-qabilachilik, patriarxat munosabatlaridan klassik qulchilik bosqichiga o'tish uchun zamin etiladi.

Shahar – davlat ijtimoiy hayotining asosiy shakli bo'lib qoladi. Davlat tuzumining shakllari – monarxiya, oligarxiya, aristokratik va demokratik respublika bo'lgan. Yunonlar finikiyaliklarning yozuvi asosida 24 harfdan iborat o'z alifbolarini yaratganlar. Bu alifboda ham undosh, ham unli tovushlarni ifodalovchi 24 xarf bo'lgan. Yunonistonda ta'lim tizimining yutug'i tufayli polisning erkin kishilari orasida savodsizlar yo'q edi. Jamiyat qadriyatlari va ahloqiy normalar shakllana boradi. Bunda vatanparvarlik va fuqarolik muhim o'rin tutgan. O'z shahrini himoya qilish har bir fuqaroning sharafligi burchi hisoblangan. Xuddi shu davrda inson tanasi bilan ruh o'rtasida uyg'unlikni ifodalovchi ideal inson to'g'risidagi g'oya shakllanadi.

Falsafa va boshqa fanlar vujudga keladi. Falsafa faniga Fales, Pifagor esa matematikaga asos soladi.

Avval yog'ochdan, keyinchalik toshdan foydalanib yasaladigan monumental haykaltaroshlikka asos solinadi. Shulardan ko'proq tarqalgani: 1) yalang'och holdagi erkaklarning haykallari – «kuros»; 2) tikka turgan ayollar haykallari – «kora».

Poeziya sohasida Gomerining «Illiada» va «Odissey» dostonlari yaratiladi. Keyinroq shoir Hesiod tomonidan «Teogoniya» va «Ayollar katalogi» poemalarida antik mifologiya o'zining klassik darajasiga ko'tariladi. Antik shoirlar orasida Arxilox (lirik poeziya asoschisi), hamda shoira S.O.Lesbos ijodlari alohida o'rin tutadi. Go'zallik, sevgi, huzur-halovatni kuylagan Anakreonta ijodi A.S.Pushkin ijodiga ham katta ta'sir ko'rsatgan.

«Gretsiya mo'jizasi» nomi bilan tarixga kirgan klassik davrda (er.avv. V-IV asrlar) qadimgi yunon tsivilizatsiyasi va madaniyati yashnab eng yuqori cho'qqiga chiqdi. Bu davrda yunonlar eronliklar ustidan g'alabaga erishgach, iqtisodiyot, savdo keng rivojlanadi. Afina O'rta Er dengizida eng katta savdo markaziga aylanadi. Afina, Misr, Karfagen, Krit, Suriya, Finikiyaliklar bilan savdo aloqalarini olib boradi.

Yunon falsafasi yuqori darajaga ko'tariladi. Shu davrda antik davr aqllilik daholari Suqrot, Platon, Aristotel kabi buyuk faylasuflar yashab irod qilganlar. Suqrot birinchi bo'lib inson hayoti, yaxshilik, yomonlik, adolat kabi muammolarni mushohada qilishga asosiy o'rin berdi. Suqrotning shogirdi Platon (er.avv. 429-347 yy) Afina aristokratiyasining vakili edi. U er.avv. 385 yili Akademiya nomi bilan faylasuflar maktabini tashkil qilgan. Platon o'zining ideal davlat to'g'risidagi g'oyalarini munozara shaklida yozgan. Uningcha ideal shahar davlatni oilasi, xususiy mulki bo'lmagan faylasuflar boshqarishi zarur edi. Ideal shaharning aholisi jangchilar va oddiy xalq (hunarmandlar va dehqonlar)ga bo'linar edi. Kelib chiqishi chet ellik bo'lgan qullar ham bor edi. Platon tizimini Aristotel (er.avv. 384-322 yy.) tanqid ostiga olgan edi. Uning «Siyosat» nomli mashhur asarida o'sha davrda ma'lum bo'lgan bilimlarni alohida sohalarga – botanika, fizika, siyosat, tarix kabi nomlarga birinchi bor bo'lingan edi. U «Metafizika» asarida falsafa fanining metafizik

yo'nalishiga asos solgan. U Makedoniya podshosi Aleksandr Makedonskiyning ustози bo'lib, «Birinchi muallim» nomi bilan mashhur bo'lgan.

Xuddi shu davrlarda «Tarix fanining otasi» Gerodot (er.avv. 490-430 yy), atom nazariyasining asoschisi Demokrit (er.avv. 460- 370 yy), mashhur tabib, 72 ta kitob muallifi Gippokrat (er.avv. 460-375 yy) kabi mashhur olimlar yashab ijod qilganlar.

Arxitektura va shahar qurilishi bo'yicha Miletlik Gippodam tomonidan shaharlarning rejalashtirish kontseptsiyasi ishlab chiqilgan bo'lib, unga ko'ra shahar jamoa markazi, yashash uchun uy-joy hamda ishlab chiqarish va port zonalaridan iborat bo'lishi kerak edi. Monumental qurilishning asosiy turi ibodatxonalar bo'lgan.

Arxitektorlar - Gektin va Kalikratlar tomonidan qurilgan Afina Akropoli jahon arxitekturasining noyob namunalaridan biri hisoblanib, unda 46 ta ustun va haykallar mavjud bo'lgan.

Taniqli arxitektura inshootlari ichida dunyoning etti mo'jizasidan biri Efesdagi Artemida ibodatxonasi bo'lib, unga yovuzlik timsoli bo'lmish Gerostrat tomonidan o't qo'yilgan edi. Qayta tiklangan ibodatxona qurilishida haykaltaroshlar Praksitel va Skopaslar tomonidan ishlangan 127 ta ustun ajoyib haykallar va rasmlar aks ettirilgan edi.

Klassik davrda yunon haykaltaroshlik san'ati «Ellada» etakchi o'rinni egallagan edi. Haykaltaroshlar ichida eng taniklisi Fidiy bo'lib, uning Olimpiyada yaratgan Zevs haykali (bo'yi 14 metr) olamning etti mo'jizasidan biri hisoblangan.

Uning Afina haykali (bo'yi 12 metr) Afina Akropolining markaziga qo'yilgan. Promaxos (Afina jangchisi) haykali (bo'yi 9 metr) jangchi kiyimini kiygan, nayza ushlab turgan ayol xudo qiyofasida tasvirlangan bo'lib, u Afinaning harbiy qudratini ifodalagan. Fidiy Afina Akropoli qurilishida ham ishtirok etgan.

Pifagor Regiyskiy «Oyog'idan tikonni chiqarayotgan bola», Miron «Diskabol» va «Afina va Marsiy», Poliklet «Dorifora» va «Yaralangan Amazonka» kabi haykallarni yaratganlar. Poliklet inson tanasining mutanosibligi haqida «Qanon» asarini yozgan.

Praksitel, Skopas, Lissil quyi klassika davr namoyandalaridir. Praksitel yunon haykaltaroshligida birinchi bo'lib yalang'och ayol obrazi - «Afrodita Knidskaya» haykalini yaratgan. Praksitel ijodi uchun did, nozik go'zallik xos bo'lib, ular «Musallas quyayotgan satir», «Erot» haykallarida ayniqsa yorqin namoyon bo'lgan.

Skopas Praksitel bilan birgalikda Efesdagi ibodatxona va Galikarnasdagi Artemida maqbarasini bunyod etishda ishtirok etganlar. Saroy rassomi Lissip Aleksandr Makedonskiyning haykalini yaratgan. U insonning ichki dunyosi, kechinmalarini o'z asarlari orqali namoyon qilgan. Bunga «Orom olayotgan Germes», «Shippagini bog'layotgan Germes», «Erot» asarlari misol bo'la oladi.

Poeziya sohasida Afina demokratiyasini qabul qila olmay, aristokratiya tabaqasini o'z asarlarida ulug'lab kuylagan shoir Pindar Olimpiya o'yinlari g'oliblariga atab qasidalar, qo'shiqlar yozgan.

Qadimgi Yunon madaniyatidagi teatr¹ sohasida tragediya, komediya janrlarining paydo bo'lishi va ravnaqi muhim voqea hisoblanadi. Yunon teatri qishloq xo'jaligi xomiysi bo'lgan Dionis sharafiga o'tkaziladigan bayramlar vaqtida ijro etiladigan

¹ Teatr – yunoncha so'z bo'lib, tomoshalar joyi degan ma'noni bildiradi.

xalq qo'shiqlari va o'yinlari asosida vujudga kelgan. Dionis bayramlari toklar, daraxtlar barg chiqargan bahorda va kuzda o'tkazilgan.³ «Tragediyalar otasi» Esxil (525- 458 yy) 90 dan ortiq tragediya⁴ yozgan. Esxil o'z tragediyalarida afsonaviy voqealardan foydalangan bo'lsada, ularda o'z davrining muhim masalalari keng o'rin tutgan. Masalan, halok bo'lib borayotgan matriarxat bilan patriarxat o'rtasidagi ziddiyatlar masalasiga bag'ishlangan «Oresteya» trilogiyasi: «Agamemnon», «Xoeforlar» va «Avmenida» asarlaridan iborat. Uning eng mashhur tragediyalari bo'lsa «Zanjirband Prometey» va «Forslar»dir. «Zanjirband Prometey» asari insonning kuch-qudrati, irodasi buyukligi timsolidir.

Jumladan, Zevs tomonidan yuborilgan Germesga Prometey qanday azob-uqubatlar bilan jazo berilishini eshitgach, shunday deydi:

*Va na qatl, va na makr qilmas aslo kor,
Aytmasman Zevsga hech qanday sir-asror,
Chaqmoq chaqib, mayli o'tda kuydirsin.
Osmonu falakni oppoq quyundek,
hammasini batamom-butkul quritsin:
Ammo irodamni bukolmas aslo,
Jahannam o'tini qilsa ham paydo.
Kim uning hokimligini etishin bekor,
Xomtama bo'lmasin, aytmasman zinhor.*

Esxilning «Forslar» tragediyasida Yunoniston – Eron urushlarida³ yunonlarning qahramonona kurashi va g'alabasi aks etgan.

Yana bir buyuk tragediya shoirlaridan biri Sofokl (496-406yy) bo'lib, u 120 dan ortiq tragediyalar yozgan. Ulardan bizgacha ettitasi etib kelgan, xolos. Afina teatrida dastlab qo'yilgan «Antigona», «Shoh Edip» asarlari unga shon-shuhrat keltirgan.

Tragediya janri bilan birgalikda komediya¹ janri ham vujudga kelib, rivojlanadi. Komediya janrining otasi Aristofan (450-388 yy) bo'lib, uning asarlari sodda, tushunarli, xalq tilida yozilgan va hayotning muhim masalalari, jumladan, tinchlik muammosi aks ettirilgan. Jumladan, uning «Tinchlik», «Ayollar xalq yig'inida», «Suvoriylar» asarlari o'z davrida mashhur bo'lgan.

Qadimgi Yunon madaniyatining sunggi davri-bu Ellinizm (323-146yy.) dir. Bu davrda madaniyatning ba'zi sohalarida, jumladan, falsafada erishilgan yutuqlar darajasidan pasayish holatlari yuz beradi. Bu davrda yunon madaniyatining boshqa mamlakatlarga, jumladan, O'rta Osiyoga ta'siri kuchayadi. hatto bu jarayon Yunonistonning Rimga qaram bo'lganidan keyin ham davom etadi. Rim Yunonistonni siyosiy jihatdan tobe etadi.

Fan sohasida bu davrda etakchi o'rinni matematika egallaydi. Uning asoschilari Evklid va Arximed kabi olimlarning ijodi tufayli matematikadan mexanika, optika,

³ Kuzgi Dionis bayrami bizning Mehrjon bayramimizga to'g'ri keladi.

⁴ Tragediya- yunoncha «echkilar qo'shigi» ma'nosini anglatadi.

³ Muallifning o'zi bu urushlarda ishtirok etgan.

¹ Komediya yunoncha «xushchaqchaq dehqonlar qo'shigi» degan ma'noni anglatadi.

qurilish sohaslarida foydalaniladigan bo'lindi. Astronomiya, meditsina va geografiya sohaslarida muhim yutuqlar qo'lga kiritildi.

Bu davrda arxitektura sohasida ko'plab hashamatli saroylar, kutubxonalar, gimnaziyalar, uy-joylar qurildi. Jumladan, Aleksandriyada 799 ming o'ramli kitoblar turadigan kutubxona qurilgan. Arxitektor Sostratning loyihasi asosida dunyoning etti mo'jizasiidan biri, 120 metr balandlikdagi Aleksandr mayog'i barpo etilgan.

Haykaltaroshlik sohasida ellinizm davrida ba'zida yirik shakllardagi haykallar ham yaratilgan. Xususan, Xeros tomonidan yaratilgan quyosh xudosi Gelios haykali, yoxud dunyoning etti mo'jizasiidan biri 36 metr balandlikda bo'lgan Rodos orolidagi Koloss Rodoskiy haykali bunga misoldir (mazkur haykal er silkinishlari natijasida qulab tushgan). O'sha davrda yaratilgan Afrodita (Venera), Miloskaya va Nika Samoskaya haykallari hozirgacha dunyo madaniyatining noyob durdonalari hisoblanadi.

Qadimgi Yunoniston madaniyati jahon madaniyatiga katta ta'sirini o'tkazdi va hozirgacha o'z ahamiyatini yo'qotmay kelmoqda.

Yunon madaniyatisiz hozirgi Evropa madaniyatini tasavvur qilib bo'lmaydi. Shuningdek Sharq dunyosi ham ellinizm madaniyatisiz boshqacharoq ko'rinishga ega bo'lgan bo'lardi.

2. Antik Rim madaniyati

Antik Rim madaniyati er.avv. VIII asrdan eramizning 476 yiligacha davom etgan. Qadimgi Rim madaniyatining o'rni va roli to'g'risida madaniyatshunos olimlar ichida ikki hil qarash mavjud:

1. Taniqli madaniyatshunoslar O.Shpengler va A.Toynbilarning fikricha, qadimgi Rimliklar mustaqil madaniyat va tsivilizatsiyani yarata olmaganlar, ular davlat, huquq va texnika sohaslarida yutuqlarni qo'lga kiritganlar xolos, boshqa sohalarda rimliklar ellinizm darajasiga eta olmaganlar.

2. Boshqa olimlar, jumladan, D.A.Silichev bunga qarama-qarshi ularoq boshqacha fikrni ilgari surib, Rim madaniyati va tsivilizatsiyasi ham o'ziga xosligi, betakrorligi bilan ajralib turishini va jahon madaniyatida o'z o'rni bor ekanligini qayd qiladi.

Rimliklar ko'p sohalarda ellinlarga o'xshar edi. Bu shubhasiz, biroq, shu bilan birga ular o'zlarining qadriyatlari va ideal tizimini yaratganlar. Bular sirasiga ayniqsa vatanparvarlik, fuqarolik burchiga sodiqlik, xudolarga e'tiqod, Rimda oliy qadriyat sifatiga ko'tarilgan edi. Rimliklar qonunni alohida qadrlar, unga bo'ysunishni sharaf deb bilar edilar. Ular uchun ijtimoiy manfaat shaxsiy manfaatdan ustun turardi. Kishining quyidagi muruvvatlilik sifatleri ulug'langan:

1. Sodiqlik er.avv. V asrda ibodatxona qurilgan bulib, unda (fuqarolar o'rtasidagi munosabat, askarlarning o'z boshliqlariga sodiqligi-yorqin aks ettirilgandi);

2. Jasorat – o'z ishini bajarishda botirlik, har xil aldov va va'dalarga berilmaslik, sotilmaslik;

3. Shon-shavkat – jasorat uchun taqdirlanish va ulug'lanish;

4. Erkinlik – 238 yili unga atab ibodatxona qurilgan.

Bularga misollar:

1. Yuniy Brut haydab yuborilgan podsho Tarkviniya tomonidan uyushtirilgan suiqasdda qatnashgani uchun o'z o'g'illarini o'limga hukm qilib o'ldirtirgan.

2. Mutsiy Stsevola – Etrussk podshosi Parsenaning harbiy lageriga josuslik maqsadida borganida qo'lga tushib, o'z irodasining qat'iyligini ko'rsatish uchun o'z qo'lini olovda kuydirgan edi.

Rimliklar erkin fuqaro bilan qul o'rtasidagi ziddiyatlarni kuchaytirdilar. Erkin kishi uchun siyosat, urush, huquq qonunlarini ishlab chiqish, tarixshunoslik va dehqonchilik bilan shug'ullanish faxrli hisoblangan. Hunarmandchilik, haykaltaroshlik, rassomchilik, aktyorlik va dramaturglik faxrli kasb sanalgan. Barcha qo'l mehnati qullarga tegishli bo'lgan. Jumladan, yolg'onchilik, laganbardorlik kabi illatlar ham qullarga taalluqli hisoblangan. Rim klassik qulchilik tuzumining eng yuqori cho'qqisiga ko'tarilgan edi.

Qadimgi Rimda birinchi bo'lib Nibur tomonidan qayd qilingan urug'doshlik asosidagi aholining tarkibiy tuzilishi muhim rol o'ynagan. Rimning aholisi 300 ta urug'dan iborat bo'lib, ularning har o'ntasi kuriyaga birlashar, 10 ta kuriya – tribuni tashkil qilardi. 3 ta tribu – bu 3 ta qabila lotin, sabin, etrusklardan iborat edi. Shu tribularning a'zolari teng huquqli fuqarolar – patritsiylar edi. Italiyaning boshqa joylaridan Rimga ko'chib kelgan odamlar va ularning ajdodlarini plebeylar deb atagan. Plebeylar orasida ham boy – badavlat kishilar bo'lgan, lekin ularning orasida kambag'allar ko'pchilikni tashkil qilgan. Rim aholisi ichida qullar huquqsiz «gapiruvchi hayvon» edilar.

Rimliklar nisbatan jangovor bo'lganlar va harbiy jasorat ular uchun oliy qadriyat hisoblangan. Jangchilarning bosqinchilik yurishlari tufayli Rim imperiyaning poytaxtiga aylandi. Rim huquqi, ajoyib yo'llar, turar joylar, jamoat uylari Rimning ulkan yutuqlari hisoblangan. Davlat qurilishi sohasida respublika va imperiya boshqaruvi shakllari yaratilib, bular takomillashtirib borilgan.

Ma'naviy madaniyat sohasida rimliklar yunon madaniyatining vorislari hisoblanadilar. Ko'plab yunon xudolari nomlari o'zgartirilgan. Chunonchi, Zevs - Yupiterga, Kronos – Saturnga, Paseydon – Neptunga, Afrodita – Veneraga, Artemida – Dianaga, Afina – Minervaga aylangan.

Rimliklarning dam olishi ham asosan bir xil bo'lgan:

hammolarga borish va u erdagi mashqlar maydonchalarida bo'lish, falsafiy sohada suhbatlar o'tkazish, kutubxonalarda shug'ulanish yoki basseynlarda hordiq chiqarish ular uchun odatiy hol bo'lgan.

Milodning I asrida gladiatorlik janglari uchun qurilgan Kolizey amfiteatri o'zining ulkanligi bilan ajralib turgan. Amfiteatrda bir vaqtning o'zida 50 ming tomoshabin joylasha olgan. Amfiteatr arenalariga 11 ming yirtqich chiqarilgan, 10 ming gladiator bir- biri bilan jang qilgan va yirtqich hayvonlar bilan olishgan. Omma yaralangan gladiatorning tirik qolishi yoki o'ldirilishi manzarasini tomosha qilgan.

Rimliklar orasida tsirk o'yinlari, ayniqsa 4 ta yoki 6 ta ot qo'shilgan ikki g'ildirakli aravalar poygasi mashhur bo'lgan.

Rimliklarda quyidagi ommaviy yirik bayramlar bo'lgan:

Saturnaliya – har yili dekabr oyida Saturn xudosiga atalib o'tkaziladigan bayram bo'lib, u karnaval bilan boshlangan, bayram vaqtida tabaqaviy farqlarga rioya

qilingan. Kambag'allarga sadaqalar berilgan, bir- birlariga o'zaro tuhfaralar ulashganlar.

Luperkaliya- xudo Favkaga atalib (chorva homiysi), qadimgi hosildorlik sehrgarligi bilan bog'liq bayram bo'lgan.

Bu bayramni har yili fevral oyida o'tkazishgan. Shu kuni hammani qamchi bilan urib chiqqanlar (qamchini febritsa deyilgan, shundan fevral oyining nomi kelib chiqqan).

Mifologiya sohasida Rim bilan bog'liq miflar, chunonchi, «Rim dunyo markazi», «Rim – doimiy shahar» singari dunyo ustidan Rimning hukmronlik qilishi g'oyasi alohida o'rin tutgan.

Filosofiya va boshqa fan sohalarida ham rimliklar yunonlar izidan borganlar.

Rim tasviriy san'at namoyandalari deyarlik yunonlarning asarlari nushalarini va ichki dunyosini tasvirlaganlar. Rim yozuvchilari romanchilik janriga asos solganlar.

Afsonaga ko'ra Rimga er.avv. 753 yili hasan-husan Romul va Remlar asos solganlar. Shu vaqtdan Rimning monarxiya boshqaruvi tarixi boshlanadi. U davrda jamiyatning muhim masalalarini xalq majlisi hal qilgan. Patritsiylarning (tub aholi) nufuzli oqsoqollaridan «Keksalar kengashi» tuzilib, uni lotinchada Senat deb atashgan. Dastlab Senat va podsho xalq majlisiga tayanib davlatni idora qilishgan.

Er.avv. 510 yili Senat bilan podshoning qarama-qarshiligi natijasida podsho Takviniy ag'darilib, Rimda aristokratik Respublika boshqaruv tizimi o'rnatiladi. Puni urushlaridan keyin (264-146 yy.) Karfagen mag'lubiyatga uchragach Rim imperiyasining hududi ancha kengayadi va Rimning obro'si kuchayadi. Ba'zi olimlar Rimga ko'chib kelib ijod qiladilar. Masalan, tarixchi Polibiy ko'p tomlik Rim tarixiga doir o'zining «Tarix» asarini Rimda yozadi.

Avgust (er.avv. 30-14yy) davri tarixchisi Tit Liviy 142 jildidan iborat «Rimning ta'sis qilinganidan keyingi tarixi»ni yozgan. Er.avv. 1 asrda yashagan Galikarnass Dionisiy «Qadimgi Rim yodgorliklari» degan kitob yozgan. U madaniyatshunoslik tarixi uchun muhim manba hisoblanadi. Korneliy Tatsitning «Tarix» kitobida 68-69 yillardagi fuqarolar urushi va Flaviy davri tarixi bayon qilingan. Uning «Yilnomalar» nomli asarida Avgust o'limi bilan Neron o'limi orasidagi voqealar yozilgan.

Yuliy Tsezar ham «Gall urushlari haqida yozmalar» va «Fuqarolar urushi haqidagi yozmalar» nomli kitoblarini yozdirib qoldirgan. Bu asarlar Rim tarixini, jumladan, uning madaniyatini o'rganishda muhim manbalardir.

Yunon adabiyoti ta'sirida bir qator shoirlar va dramaturglar paydo bo'ladi. Ular ichida Plavt va Terentsiylarning komediyalari hozirga qadar etib kelgan. Liviy Andronik Gomerning «Odissey»sini lotin tiliga tarjima qilgan. Bu davr shoirlaridan Lutsiliy turmush mavzulari bo'yicha she'rlar yozib, o'ta boylik orqasidan quvuvchi hasislar ustidan kulgan.

Er.avv. 27 yili Rim respublika nomi bilan atalsada amalda avtoritar boshqaruvidagi imperiyaga aylandi. Birinchi imperator, printsiyat (shu sababli imperiyani printsiyat deb atalgan) bo'lgan Oktavianga Senat Avgust unvonini – «Muqaddas kishi» degan faxriy nom bergan. Oktavian davridan boshlab butun Apenin yarim oroli Italiya deb atala boshlagan. Besh asr davom etgan Rim imperiyasida Avgust davri (er.avv. 20-14 yy) Rim madaniyatining oltin davri hisoblanadi.

Bu davrda Rim falsafasida Epikurizm, Stoitsizm va Neoplotonizm oqimlari keng yoyiladi.

Epikurizmning ko'zga ko'ringan vakillari Lukretsiy va Tsitseronlar edilar. Lukretsiy Kar «Tutam narsalar haqida» poemasida yunon faylasuflari izidan borib, tabiatdagi barcha jonli va jonsiz narsalarning atom zarrachalaridan tashkil topganligini ta'kidlagan. Epikurizm erdagi hayotdan xursand bo'lish, huzur-halovatda yashashga undagan, kishining vafotidan keyin hechqanday hayot yo'qligini ta'kidlagan. U kishilikning eng qadimgi davri haqida shunday yozadi:

«Odamlar o't bilan muomalani bilmasdi hali,
vahshiy hayvonlarni quvishardi o'rmonga,
va og'ir to'qmoq bilan urib ularni
toshbo'ron qilishardi bermasdi omon.»

Lukretsiy diniy e'tiqodlarni inson tafakkurini jilovlovchi yuganga o'xshatadi. U tabiat, jamiyat va kishilar hayotida sodir bo'ladigan voqealarning sabablarini ilmiy asosda tushuntirib berishga harakat qilgan.

Tsitseron Rim madaniyatining rivojlanishiga katta hissa qo'shgan. U buyuk filosof, notiqlik nazariyotchisi va siyosatchi edi. U o'z asarlarida yunon falsafa maktablarining barcha oqimlarini ommalashtirishga intiladi. Rim stoitsizmining vakillari Seneka, Epiktet va imperator Mark Avreliylar bo'lib, ularning uchalasi ham falsafani insonning dunyoviy lazzatlardan voz kechib, axloqiy etuklikka etishishi to'g'risidagi ta'limot deb tushunar edilar. Stoitsizmlilik xristianlik ta'limotining shakllanishiga kuchli ta'sir ko'rsatgan.

Imperiya davrida fanlar rivojlanishi kuzatiladi. Katta Pliniy, Ptolomey va Galen taniqli olimlar edi. Katta Pliniy tomonidan 37 tomlik «Tabiiy fanlar tarixi» asari yaratildi. Bu asar o'sha davrda tabiiy fanlar entsiklopediyasi rolini o'ynagan.

Ptolomey dunyoning geotsentrik tuzilishi to'g'risidagi ta'limotga asos soldi. Uning «Almagest» asari astronomik bilimlar bo'yicha qomus edi. U optika, matematika va geografiya sohalariga doir asarlar ham yozgan.

Qadimgi dunyoning mashhur tabiblaridan Asklepiad, Korneliy Tsels, Klavdiy Galen bo'lib, ularning ichida Klavdiy Galen (131-201 yy.) mashhur edi. Dastlab u gladiatorlik maktabida ishlab, so'ng Rim imperatori saroyida tabiblik qilgan. Klavdiy Galen 400 dan ortiq asarlar yozgan. Uning «Tabiblik san'ati», «Davo usullari», «Dorilarning tartibi haqida» asarlari alohida ahamiyatga egadir.

Uning asarlaridan, jumladan, bobokalonimiz Ibn Sino ham foydalangan.

Yaratilgan yodgorliklar ichida Koliziy yoki Flaviy amfiteatri alohida ajralib turadi. U gladiatorlik jangi va boshqa ommaviy tomoshalar uchun qurilgan bo'lib, 50 mingdan ortiq kishini sig'dirar edi.

Imperiya davrida Vergiliy Cho'ponlar ashulalarining to'plami «Bukolikalar» asarini va «Georgiki» nomli poemasini yozib, unda dehqonlarga maslahatlar beradi va tabiat go'zalligini kuylaydi. Uning tugallanmagan taniqli poemasi «Eneyda» bo'lib, unda Rimning afsonaviy bosh fuqarosi Eneyaning sarguzashtlari kuylanadi.

Ovidiy o'zining «Ishq san'ati», «Dard-alamlar» va «Pontdan maktublar» nomli asarlarida Avgust davridagi aslzodalar turmushini tanqid ostiga olib, Avgust g'azabiga uchragan. Boshqa asarlarida esa o'z qayg'u-alamini va mehnatkashlarning

og'ir turmushini aks ettirgan. Shu bois Qora dengiz bo'yidagi Toma shahriga surgun qilingan.

Eramizning I asridan boshlab Rimliklar ayniqsa ularning yuqori tabaqalari, zodagonlari hayotida ma'naviy qashshoqlik jarayoni kuchayib bordi. Rim imperatorlari Kaligula va Neron qahri qattqlik va ma'naviy buzuqlik ramzlariga aylanadilar. Ma'naviy bo'shlik va inqiroz Rim jamiyati halokatining bosh sabablaridan biriga aylandi.

Italiyadagi qashshoq va mazlumlar yaxshi yashash va ozodlikka erishish uchun o'z xudolariga iltijo qilib kelganlar. Lekin bu iltijolar ularning ahvolini yaxshilamagan. Bora-bora mazlumlar orasida eski ma'bud va ma'budalar va xudolarga ishonchsizlik vujudga kelgan. Mazlumlar orasida o'zlariga ozodlik keltiradigan, zolimlarni esa jazolaydigan qudratli xudoga ishonish tuyg'usi vujudga kela boshlagan. Bu xudo va uning dastlabki payg'ambari Iso Masix edi. Iso payg'ambar nomi musulmonlarning ilohiy kitobi «Qur'on»da ham uchraydi.

Sharq yilnomalariga ko'ra Iso payg'ambar milodning 25 dekabrda Bibi Maryamdan tug'ilgan bo'lib, ulg'aygach mo'jizalar ko'rsatish qobiliyatiga ega ekanligini «Evangeliye» («Xushxabar»)da yozilgan.

Nasroniylilik (xristianlik) dinining asosida yakka xudo Iysus Xristosga ishonch, sevish yotadi. Xristian dinida hamma odamlar xudo oldida teng deb e'lon qilinadi. Ular xudo dunyoni 6 kunda yaratgan degan rivoyatni qabul qilganlar. Xristian dini dastlab, mazlumlarning himoyachisi, aslzodalar va boylarni insof va adolatga chaqiruvchi, kelajakda mazlumlarni qullik va qashshoqlikdan ozod qilishga va'da beruvchi din sifatida e'tirof topgan.

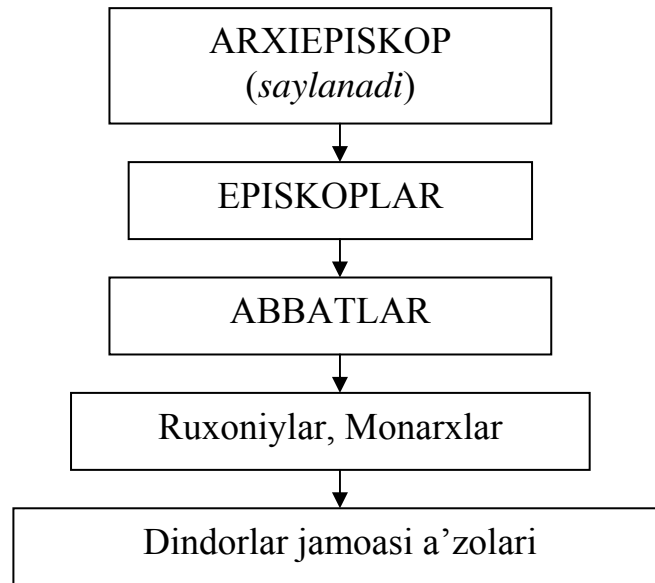
Dastlabki xristian jamoalari tarkibiy tuzilishi jihatidan eng demokratik tarzda bo'lgan. Unga mayda hunarmandlar, qullar va barcha mazlumlar kirar edi. Ular birbirlarini o'zaro aka-singil deb atashar edilar.

Platon g'oyalari Xristianlik diniga asos qilib olingan edi. Ikki asr mobaynida xristian dini mazlumlar dinidan asta sekin hukmron sinflar mafkurasiga aylanadi va unga yangi talqinlar kiritiladi. Masalan:

- boylar ham mehribonlik qilishsa jannatga tushishlari mumkin;
- o'zlarining xo'jayinlariga itoatda bo'lish va sabr qilish va hokazo;

313 yili imperator Konstantin xristianlarni erkin yig'ilishlariga ruxsat beradi va cherkovlar qurilishiga mablag'lar ajratadi. Xristianlik davlat diniga aylana boradi.

Xristian jamoalarining tarkibiy tuzilishi:

395 yili Rim imperiyasi ikki qismga, Sharqiy va harbiy qismga ajralib ketadi. 476 yili esa rimliklarning german qabilalarining qo'shinidan navbatdagi mag'lubiyati natijasida oxirgi imperator Romul Avgustinni taxtdan tushiriladi. Natijada harbiy Rim imperiyasi barham topadi. Lekin Rim madaniyati o'zining Rim huquqi, arxitektura, adabiyot fanlari bo'yicha erishgan yutuqlari jahon madaniyatida o'z o'rnini egalladi va hozirgacha yashab kelmoqda, insonlarni hayratga solmoqda.

Savol va topshiriqlar

1. Yunon madaniyati o'zining noyobligini nimalarda namoyon qildi?
2. Yunonlarning turmush tarzi qanday bo'lgan?
3. Qachondan boshlab Olimpiya o'yinlari boshlangan va unda sportning qaysi turlari bo'yicha musobaqalar o'tkazilgan?
4. Yunonlarda ta'lim tizimi qanday tashkil qilingan edi?
5. Qadimgi Yunoniston fani va uning asoschilaridan kimlarni bilasiz?
6. Qadimgi Yunoniston dinidagi xudolari to'g'risida qanday tasavvurlar bo'lgan?
7. Qadimgi Yunoniston madaniyatining eng yuqori darajaga chiqqan davri qaysi va nima uchun?
8. Qadimgi Yunoniston poeziyasiga doir qanday asarlarni bilasiz?
9. Qadimgi Yunonistonda arxitektura qurilishi qanday bo'lgan?
10. Qadimgi Yunonistonda teatr san'ati sohasida qanday yutuqlarga erishilgan?
11. Antik Yunon madaniyati qadimgi Rim madaniyatining mantiqiy davomi ekanligi nimalarda namoyon bo'ldi?
12. Qadimgi Rim madaniyatining o'ziga xos xususiyatlari nimalarda edi?
13. Qadimgi Rimliklarda vatanparvarlik tuyg'usi qanday bo'lgan?
14. Qadimgi Rim tarixchilari va ularning asarlarini bilasizmi?
15. Qadimgi Rimdagi falsafa, tabobat, adabiyot fanlari sohalaridagi yutuqlar to'g'risida nimalarni bilasiz?
16. Qadimgi Rimda arxitektura qurilishi qanday bo'lgan?
17. Xristian dinining paydo bo'lishi to'grisida nimalarni bilasiz?
18. Antik Yunon madaniyatiga doir albom tayyorlang.
19. Antik Rim madaniyatiga doir albom tayyorlang.
20. Internet tarmog'idan foydalanilgan holda Antik Evropa (Yunoniston, Rim, Vizantiya) ilm – fani, san'atining atoqli namoyondalari hayoti va ijodini yorituvchi slayd va tezislar tuzing.

4-MAVZU. O'RTA ASRLAR EVROPA MADANIYATI

Reja:

1. O'rta asrlardagi dunyo qiyofasi. Evropa O'rta asrlar madaniyati manbai
2. Xristianlik-Evropa madaniyatining o'zagi
3. O'rta asrlarda ta'lim tizimi, me'morchilik va san'at

Mustaqil o'rganish uchun tavsiya etiladi: Evropada universitet ta'limining vujudga kelishi va ahamiyati.

Tayanch so'z va iboralar

O'rta asrlar. Ikonografiya. Skriptoriylar. Roman uslubi. Gotika uslubi. Vizantiya uslubi. Jangovor she'riyat. Buyuk Karl. Bartold Regenburgskiy. Foma Akvinskiy. Iogann Guttenberg. Tomizm. Neotomizm. Kutubxonalar. Ta'lim tizimi. Episkoplik maktabi. O'rta asr Evropa oliy ta'lim muassasalari: Sarbonna, Oksford, Kembridj, Parij universitetlari. Ilmiy darajalar. Kitob chop etish. Ilm-fan. Haykaltaroshlik. Tasviriy san'at. Hokimiyat organlari.

Asosiy adabiyotlar:

- Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. Asarlar, 7-tom. –T: O'zbekiston, 1999. 132-155 betlar.
- Axmedova E., Gabidulin R. Kulturologiya. Mirovaya kultura. –T.: Akademiya xudojestv Uzbekistana, 2001.
- Gurevich A. Problemi srednevekovoy narodnoy kulturi. –M.: Isskustvo, 1990.
- Le Goff J. Tsivilizatsiya srednekovogo Zapada. –M., 1992.
- Lyubimov M. Isskustvo Zapadnoy Evropi. Srednie veka i Vozrojdienie v Italii. –M., 1982.
- Gulmetov E. va boshqalar. Madaniyatshunoslik. Ma'ruzalar matni. –T., 2000.
- Silichev D. A. Kulturologiya. –M.: Prior, 1998.

Qo'shimcha adabiyotlar:

- Montgomeri U. Vliyanie Islama na srednevekovuyu Evropu. –M.: Nauka, 1972.
- Petruxintsev N. N. XX lektsiy po istorii kulturi. –M.: Vlaris, 2001.
- Riyajlov V. N. Isskustvo srednix vekov. –M., 1988.

1. O'rta asrlardagi dunyo qiyofasi. Evropa o'rta asrlar madaniyati manbai

O'rta asrlar tushunchasi Evropada V-asrdan boshlab to XVII asrning birinchi yarmiga qadar bo'lgan davrni qamrab oladi. Bu davr antik madaniyatning inqirozini belgilab bergan Rim davlatining qulashi bilan boshlandi va Evropa Uyg'onishi (Renessans) davriga kelib yakunlandi. Ana shu antik va Uyg'onish davrlari o'rtasi zulmat davri (ikki yuksalish davri oralig'i) deb nom olgan. U fanda o'rta asrlar davri deb atala boshladi.

Evropada o'rta asrlarni quyidagi davrlarga bo'lish mumkin:

1. Ilk o'rta asr – V-XI asrlar.

Bu davr feodal munosabatlarga o'tish, feodallar tabaqasining shakllanishi, katolik cherkov ta'sirining kuchayishi, oliy ta'lim muassasalari-universitetlarning paydo bo'lish davridir.

2. Mumtoz (klassik) o'rta asr – XI asrdan-XV asr o'rtalarigacha bo'lgan davr.

Ushbu davrga xos xususiyatlar shundaki, qishloqdagi ishlab chiqarish rivojlanibgina qolmasdan, shaharlarda ham hunarmandchilik tsexlari paydo bo'ldi, shahar infratuzilmasi yaratildi, markazlashgan yirik davlatlar tashkil topdi. Qirol hokimiyati kuchayib, uning jamiyat ravnaqiga ta'siri ortib bordi. Kitob nashr etish yo'lga qo'yildi, fanning qator tarmoqlariga asos solindi.

3. So'nggi o'rta asr – XVI asr-XVII asrning birinchi yarmi.

Bu davrda ilm-fan va texnika rivojlandi. Inson turmush tarzida buyuk o'zgarishlar yuz berdi, yangi qit'alar kashf etildi. Kapitalistik munosabatlarga asos solindi. Demokratik tamoyillar shakllandi.

V-VI-asrlarda Rim imperiyasi erlarida asosan dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanuvchi germanlarning dastlabki davlatlari tashkil topdi. Madaniyat ravnaqi bo'yicha o'zidan yuqori bo'lgan xalqlar ustidan hukmronlik qilish (hunnlar hujumlari natijasida 476 yilda Rim imperiyasi qulagan edi.) germanlarni boshqaruv tizimini yangi tartibga moslashtirishga majbur etdi.

Ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar jihatidan bu davr feodalizm bosqichiga to'g'ri keladi. Ammo o'rta asrlar tushunchasining asosiy mazmuni muayyan davrning vaqt chegaralarini aniqlashtirish bilangina kifoyalanib qolmasdan, balki bu davrni madaniyat inqirozi pallasi sifatida qabul qilishidadir. Shu ma'noda o'rta asrlar antik davrga nisbatan so'zsiz yo'qotishlar davri deb qaralar edi. O'rta asrlar madaniyatiga past nazar bilan qarash ko'pincha antik davr madaniyatiga hayrixoxlik bilan qarovchi tadqiqotchilar orasida tarqalgan edi. Albatta, bu - sub'ektiv va bir yoqlama yondashuvdan boshqa narsa emas.

O'rta asrlarning "zulmat dunyosi" timsoliga aylanishida ushbu davr namoyandalari bo'lgan yozuvchilar, shoirlar, tarixchilar, diniy ulamolar va davlat arboblarning ham "hissasi" bor, albatta. Chunki ular o'z ijodida asosan zamonaviy hayotning murakkab jihatlarini aks ettirganlar. Bunday asarlarda kelajakka ishonchsizlik, hayotdan norozilik tuyg'usi sezilib turadi. Shu boisdan ham bu muammolardan xalos bo'lish imkoni sifatida ajal, o'lim mavzusi markaziy o'rin tutgan. Ular nazarida o'rta asrlar bekorga sarflangan davr, behuda ketgan yuzlab

yillar sifatida gavdalangan. O'rta asrlarni faqat buzg'unchilikdan iborat, antik davr madaniyati yutuqlarini chippakka chiqargan davr, deguvchilar ham ko'plab topilar edi.

harbiy, "xristianlar dunyosi" "Rim dunyosi"ning tanazzuli oqibatida emas, balki Rim va varvarlar dunyolarining o'zaro muvofiqlashuvi, birikishi natijasida yuzaga keldi. Ammo u haqiqatan ham emirilish, zo'ravonlik va shafqatsizlik, antik dunyo madaniyati va tsivilizatsiyasining ko'plab yutuqlaridan bebahra qolish kabi jiddiy to'siqlarni boshdan kechirdi. Ko'plab antik davr shaharlari katta talofat ko'rdi: ayrimlari buzib tashlandi, boshqalari (savdo yo'llari o'z yo'nalishini o'zgartirishi munosabati bilan) tanazzulga yuz tutdi. Shunga qaramasdan, ilk o'rta asrlardayoq ayrim sohalarda ijobiy o'zgarishlar yuz bera boshladi. Qullikning bekor qilinishi ijtimoiy taraqqiyotda tub o'zgarishlar yasadi.

Antik davrda asosiy energiya manbai, bu qullarning jismoniy kuchi bo'lib, ushbu manba yo'qolgach, boshqa imkoniyatlar qidirila boshlandi. Agar antik davrda nazariy bilimlar muvaffaqiyatli rivojlangan bo'lsa, o'rta asrlar davri mashina va texnika vositalaridan keng foydalanish uchun keng, ravon yo'llar ochdi. Bu qullikning bekor qilinishining bevosita natijasidir. Antik davr ruhan va jismonan o'zaro muvozanatda bo'lgan inson timsolni ko'rsatishga intildi. Ammo, ayniqsa Rim madaniyatida bu g'oyani amalga oshirishda ko'proq jismoniy kamolotni ta'minlash borasida muvaffaqiyat qozonildi. Shuningdek Demokrit, Platon, Aristotel kabi antik davr mutafakkirlarini ijtimoiy-siyosiy va tabiiy-falsafiy qarashlarining Jordano Bruno, Galileo Galiley, Tomas Mor, Tommazo Kampanella kabi o'rta asr nazariyotchi-olimlari tomonidan ilg'or ta'limotlar yaratilishiga ko'rsatgan bevosita ta'sirini rad etib bo'lmaydi. Masalan, Platon, Aristotellar tomonidan ilgari surilgan ideal davlat to'g'risidagi g'oyalar Tomas Mor, Tommazo Kampanellalarining utopik qarashlarida ayniqsa yaqqol namoyon bo'ladi. Aynan shu qarashlar asosida keyinchalik gumanizm, demokratiya to'g'risidagi yangidan-yangi ta'limotlar rivojlanib, bugungi kunda ham adolatli, farovon jamiyat qurishda jahon xalqlariga dasturilamal bo'lib xizmat qilmoqda.

Birgina shu misoldan ko'rinib turibdiki, xalqlar, avlodlar va davrlar o'rtasidagi vorisiylik nafaqat ayrim hududlar, balki jahon tsivilizatsiyasi yuksalishida asosiy omil bo'lib xizmat qilgan. Demak, o'rta asrlar madaniyati bevosita antik davr madaniyati, ilm-fan va san'ati ta'sirida yuksalgan hamda o'sha davrda namoyon bo'la boshlangan ijtimoiy-siyosiy va madaniy hodisalarni yanada boyitgan, keyingi Uyg'onish davri uchun mustahkam zamin hozirlagan.

2. Xristianlik - Evropa madaniyatining o'zagi

O'rta asr Evropa madaniyati cherkov-diniy g'oya bilan yaqindan bog'langan edi. Cherkov ta'siri o'rta asr madaniyatining turli sohalarida, chunonchi, fanda, maktabda, adabiyotda, san'atda aks etdi. Ilm-fan u qadar rivojlanmagan ilk o'rta asrlar davrida, taxminan XI asrning ikkinchi yarmigacha o'rta asr jamiyatiga g'oyaviy rahbarlik asosan cherkov tasarrufida bo'ldi: Kishilarning olam to'g'risidagi bilimlari mahalliy cherkov ta'limoti doirasi bilan cheklanardi. Boshqa mamlakatlar to'g'risida ma'lumotlar juda oz bo'lganligidan, evropaliklar ancha vaqtlargacha olis yurtlar haqida har qanday uydirmalarni to'qishardi. Fan va texnika taraqqiyoti darajasi juda past bo'lganligidan, odamlar qurg'oqchilik, toshqin va kasalliklar oldida ojiz edilar.

Jismoniy ehtiyojlar va lazzatlar mutlaqlashtirilgan Rim jamiyatining achchiq saboqlariga tayanib, xristianlik insondagi ruhiyatga, uning ichki dunyosiga asosiy e'tiborni qaratdi. U insonni hamma narsadan o'zini tiyishga, ko'ngilli ravishdagi juvonmardlikka, hissiy, jismoniy tuyg'ularni so'ndirishga chaqiradi. Ruhiyatning jismoniy kamolotdan ustunligini e'lon qilib, xristianlik kishining chuqur ma'naviyatini shakllantirishga, uni axloqan yuksaltirishga katta hissa qo'shdi.

Bu davrda oliy diniy hokimiyatni oliy siyosiy hokimiyat bilan yagona qo'lda birlashtirishga urinish g'oyasi kuzatiladi. Bunga Rim papalarining (Sharqda - Arab xalifaligi) Evropada hokimiyat jilovlarini o'z qo'llariga olishga intilishlari misol bo'la oladi. Cherkovning qudratli ta'siri o'laroq, Rim papalari xudoning erdagi noiblari hisoblanganlar. XII asrga kelib esa, milliy, siyosiy va davlat manfaatlarni himoya qilish diniy faoliyat bilan sig'isha olmaydigan o'ziga xos soha ekanligi ayon bo'la bordi.

Ma'lumki, tabiat unsurlari, atrof-muhitdagi jismlar o'rta asrlarda tirik mavjudotlar sifatida idrok etilgan. Shu boisdan turli yovuz kuchlar qurshovida bo'lgan inson ularga qarshi kurashish, o'zini himoya qilish vositalariga ega bo'lmog'i lozim edi. Natijada turli-tuman tumorlar, diniy marosimlarning xilma-xil shakllari rivojlanib boradi. Masalan, Muqaddas Suvni iste'mol qilish kishining gunohlarini yuvib, sog'ligini yaxshilabgina qolmasdan, uni yovuz kuchlar va jodulardan ham himoya qiladi, deb hisoblaganlar.

Dinning jamiyat hayotining barcha jabhalariga bo'lgan ta'siri butun o'rta asrlar davomida salmoqli o'rin tutdi. Bu ta'sir ayniqsa badiiy madaniyat va fan sohasida juda kuchli namoyon bo'ldi. Shu boisdan fanning voqelikka doimo shubha bilan qarashi, mohiyatan dalillar qidirishdan iborat bo'lganligi, hech narsani haqiqat sifatida qabul qila olmasligi uni og'ir ahvolga solib qo'ydi. Fan sohasidagi turg'unlik o'rta asrlardagi ruhiy asosning tabiiy, moddiy asosdan ustunligining o'rnatilishi hisobidan qoplandi. Aynan shu davrda ijtimoiy mavqei va millatidan qat'iy nazar, har bir inson hayoti qadr-qimmatga ega, degan aqida tarqaldi. Gladiatorlar janglari va odamlarni qurbonlik qilishning taqiqlanishini ham turli dinlarda insonparvarlik g'oyalarining ustuvorlikka erisha boshlaganiga misol bo'la oladi.

O'rta asr Evropasi - bu tsivilizatsiya gullab yashnagan, natural xo'jalik hukmronlik qilgan tarixiy davr edi. Bunday turmush tarzi inson tafakkurining tor manfaatlar doirasida qolib ketishiga ham olib keldi. Keyinroq xristian cherkovi

jamiyatning barcha tomonlarini siyosiy tashkilot shakliga keltirishning namunaviy asosini yaratdi. Tobelik munosabatlariga asoslangan xristian feodal tabaqachiligi negizida cherkov ierarxiyasi yotadi (ruhoniylar-episkoplar-kardinallar-Rim papasi). Qirol – xudoning vassali, saroy ayonlari - qirolning vassali, dehqon – saroy ayonining, ayol – erkakning, uy hayvoni – ayolning, tosh va o'simliklar – uy hayvonining vassali va b. Toshdan xudogacha keng tarqalgan umumiy vassallik haqidagi ushbu g'oya ham cherkov manfaatiga to'g'ri kelar edi.

Xristian cherkovi feodal jamiyat talabiga javob beradigan kuchli tashkilot sifatida shakllandi. Uning eng quyi pog'onasida qishloq cherkovi ruhoniysi turardi. Tuman va viloyatlarda episkop va kardinallar cherkovni boshqarar edilar. Eng yuqori pog'onada katolik cherkovi rahnomasi - Rim papasi turardi.

Din hayotni muqaddas shaklda tasvirlovchi g'oyalarni yaratdi: falsafada-teologiya, adabiyotda ilohiy, didaktik shakllar, musiqada cherkov gimnlari – liturgiya va messa, tasviriy san'atda xristianlik syujetlari asosiy o'rin tutadi. Asosiy fanlar ilohiyot va sxolastika (bu atama fikr so'qish, dogmatizm, mazmunsiz, yuzaki bilimni anglatgan) edi. Ilohiyot olam va inson haqidagi o'z "ilmiy" manzarasini yaratdi. Koinot xususidagi ilmda Er-Olamning, Ierusalim - dunyoning markazi, degan qarash hukmronlik qildi. Inson majoziy tarzda mikrokosmos, tana-er, qon-suv, nafas - havo, harorat-olov, ya'ni u boshlang'ich ibtidodan iborat, deb qaraldi.

Xristian cherkovi o'z maqsadi va mazmuni bilan hukmron tabaqa manfaatiga xizmat qilsa-da, uning maorif, madaniyat va, ma'lum darajada, fanni rivojlanishiga qo'shgan hissasini alohida qayd etish lozim. Dastlabki kutubxonalar monastirlarda bo'lgan. Monax-xattotlar, ko'pincha diniy mavzuda bo'lsa-da, kitoblarning yangi nusxalarini yaratganlar. Evropada XI asrga qadar maktablar ham cherkovlar qoshida tashkil etilgan bo'lib, ularda o'rta asrlarning barcha buyuk allomalari ta'lim olganlar. Xristian dinining xaloskorlik kuchiga ishongan xalq ko'pincha o'z xoxishi bilan, ba'zida majburan hosilining katta qismini cherkov va monastirlar hisobiga hadya qilar edi. Bu borada cherkovning naqadar katta imkoniyatlarga ega bo'lganligini Parij yaqinidagi Sen-Jermen monastiriga tegishli dehqonlar soni 80 mingdan ortiq bo'lganligidan ham bilsa bo'ladi.

O'rta asr Evropasida boy-badavlat, savodli-savodsiz, umuman jamiyatning barcha qatlamlari ishtirok etadigan ommaviy tadbirlardan biri diniy mavzudagi ma'ruzalar edi. Voizlar insonning hayotida, uning turmush tarzida, kasbiy faoliyatida amal qilinishi lozim bo'lgan tadbirlar to'g'risida nutq so'zlab, ularni ezgulikka, o'zaro hurmatga chaqirganlar. Masalan, XIII asrda Germaniyada mashhur voiz Bertold Regensburgskiy (1210-1272 y.y.) shunday atoqli arboblardan edi. Ma'lumotlarga ko'ra, uning nasihatlarini tinglash uchun 50 minglab xalq yig'ilgan. 1250-1272 yillar mobaynida ushbu voiz tomonidan tayyorlangan 60 taga qadar nutq ma'lumdur. B. Regensburgskiy inson xudo oldida quyidagilar uchun javob berishini uqtiradi:

- o'zimiz (shaxslarimiz) uchun (barchamiz ezgulikka intilib yashashimiz lozim);
- iste'dodimiz (lavozim, xizmat turi) uchun (qanday bo'lishidan qat'iy nazar, lavozimidan hech kim nolimasligi kerak);

Agar hamma ritsar, amaldor bo'lsa, kim oziq-ovqat, kiyim-kechak tayyorlaydi, binolar barpo etadi? O'g'rilik, qalloblik, sudxo'rlik xudo tomonidan yaratilgan kasblar emas. Demak ular bilan shug'ullanish - yaratganga shak keltirishdir.

O'rta asrlar davri diniy ta'limotlar taraqqiyotida alohida o'rin tutgan siymo mashhur ilohiyotchi, faylasuf olim, muloyimligi tufayli "Farishta doktor" laqabini olgan, vafotidan so'ng (1321 yil), avliyo deb e'lon qilingan Foma Akvinskiy (1225-1274 yillar) edi. U xudo borligini tasdiqlab, quyidagi beshta isbotni keltiradi:

- birinchisi - tabiatda harakat mavjudligi. Birinchi harakatga soluvchi kuch - xudodir.

- ikkinchisi - o'zaro ta'sir qiluvchi sabablar mavjudligi, ya'ni biron narsa ta'sir qiluvchi sababsiz yuz bermaydi. Bu sabab – xudodir.

- uchinchisi - tasodif va zaruriyatning o'zaro munosabati. Tasodifiy narsa zaruriy narsaga bog'liq. Bu zaruriyat – xudodir.

- to'rtinchisi - kamolot darajalarining mavjudligi. Eng oliy kamolot darajasi – xudodir.

- beshinchisi - hamma narsalarning maqsadga muvofiq yaratilganligidir. Shunday bir ongli mohiyat borki, tabiiy narsalarni maqsadga yo'naltiradi. Bu – xudodir.⁵

Foma Akvinskiy ta'limoti – tomizm asta-sekin cherkovning rasmiy doktrinasiga aylandi («Thomas»—lot. Foma). Feodalizmning inqirozi bilan zaiflashib qolgan tomizm XIX asrda neotomizm shaklida namoyon bo'la boshladi va hukmron sinf vakillari tomonidan tobora kuchayib borayotgan ishchilar harakatini susaytirish vositasi sifatida foydalanildi.

3. O'rta asarlarda ta'lim tizimi, me'morchilik va san'at

O'rta asrlar Evropa madaniyatining eng yirik yutug'i o'rta va oliy ta'lim tizimining yaratilishi hamda universitetlarning paydo bo'lishidir. Bu davrda feodal jamiyatning dehqonchilik mehnatidan ozod bo'lgan qismi boshqa faoliyat turlari – san'at, adabiyot, harbiy xizmat, ta'lim bilan shug'ullana boshladi. Ta'limning u yoki bu turi qadimgi tsivilizatsiyada ham mavjud bo'lgan. Bu tizim ayrim hududlarda hatto bugungi oliy ta'lim muassasalarining ilk ko'rinishlari holida bo'lgan. Masalan, qadimgi Yunonistonda Pifagor, Aristotel maktablari uzoq vaqt, Platon akademiyasi esa ulardan ham ko'proq faoliyat ko'rsatgan. Ammo, o'rta asr Evropasida aholining mutlaq ko'pchiligi savodsiz edi. Savodli kishilar nafaqat dehqonlar, balki feodallar orasida ham oz sonli edi. Ritsarlarning ko'pchiligi imzo chekish o'rniga belgi qo'yganlar. harbiy Evropada uzoq vaqtlargacha ruhoniylargina savodxon bo'lib keldi: ular diniy kitoblarni o'qishlari, ibodat duolarini bilishlari, xudoning qudratini dindorlarga chiroyli qilib tasvirlab, kishilarni ishontirishlari lozim edi.

Cherkov va monastirlar huzurida tashkil etilgan quyi maktablar o'z oldiga savodxon dindorlarni tayyorlashni maqsad qilib qo'ygan. Bu maktablarda asosan lotin tilini, ibodat va duolar o'qish tartiblarini o'rgatishga e'tibor berilar edi. IX asrda cherkov - episkoplik maktablari rivojlanib, keyinchalik ular zaminida o'rta asr universitetlari vujudga keladi.

⁵ Yo'ldoshev S. va b. Qadimgi va o'rta asr sharbiy Evropa falsafasi. –T.: Sharq, 2003. 159-bet.

Diniy maktablarda sakkiz yoshli bolalar ham, o'smir yigitlar ham yoshiga qarab, sinflarga bo'linmasdan, barobar o'qitilgan.

Cherkov qoshida ichki va tashqi maktablar faoliyat ko'rsatgan. Ichki maktablarda tug'ilganidanoq monaxlikka mahkum qilingan bolalar yashab, ta'lim olganlar. Shuningdek, bu davrdagi maktablarda ilohiyot bilan shug'ullanadigan yoki oddiy hayotga qaytadigan badavlat kishilarning farzandlari ham o'qiganlar. Ikkala maktab ham deyarli bitta maqsadga – lotin tilini o'rgatishga yo'naltirilgan edi. Shunga qaramasdan, VIII-IX asrlardagi savodxonlik holati to'g'risida Buyuk Karl qalamiga mansub bo'lgan quyidagi misralar asosida xulosa qilish mumkin: "Imperator (Genrix IV) shu darajada o'qimishli ediki, o'ziga yuborilgan barcha xatlarni bemalol o'qish va tushunish imkoniyatiga ega edi"⁶.

harbiy Evropa mamlakatlarining hammasidagi ta'lim muassasalarida o'sha vaqtda biron xalq gapirmaydigan lotin tilida o'qitilgan. Ko'pincha butun boshli maktabda bir dona kitob bo'lib, muallim uni navbat bilan bolalarga berib, ularning savodini chiqargan. Bolalarda o'qishga havas tug'dirishga harakat qilinmas, ammo itoatsiz talabalar qattiq kaltaklanar edi.

Bugungi oliy ta'lim tizimining tarixiy ildizlari o'rta asrlar madaniyatida buyuk burilish yasagan muhim hodisa – universitetlar tashkil etilishiga borib taqaladi. Dastlab "universitet" so'zi aynan ta'lim muassasi bilan bog'liq emas edi. Universitet deb ma'lum kasb egalari bo'lgan kishilar birikmasiga, ya'ni hamkasblar, masalan, hunarmandlar uyushmalari, ittifoqlariga ta'lim beruvchi o'qituvchi va talabalarni birlashtirgan birlashmalarga aytilgan.

harbiy Evropadagi dastlabki universitetlar XI asrda paydo bo'lgan. Universitet – lotincha "majmua" ma'nosini ham anglatadi. Atama umumiylik ma'nosini berib, unda turli sohalar birlashtirilganligi aks etadi. Bu vaqtga kelib bilimlar hajmi shu darajada ediki, endi ularni o'zlashtirish, ko'paytirish va saqlash uchun bu bilimlar majmuasining ayrim qismlarini yillar davomida o'rganish zarur edi. Jamiyatda ma'lum sohalar uchun mutaxassislar, masalan, huquqshunoslar, shifokorlar, o'qituvchilar tayyorlash uchun maxsus ta'lim tizimi tashkil qilish zaruriyati tug'ildi. Ilmiy darajalar (bakalavr, magistr, doktor) tizimi, umumiy va maxsus fanlarni uzviylikda o'qitish tartiblari ham o'sha davrlarda yaratilib, to bugungi kungacha takomillashib borgan. Darajalarning taqsimlanishi o'z navbatida universitet bosqichlarining paydo bo'lishiga olib keldi. Ko'pchilik universitetlarda ilohiyot, huquqshunoslik va tibbiyot fakultetlari ochilib, ularda ta'lim 10 yil va undan ham ko'proq davom etardi. Shuningdek, harbiy Evropa universitetlari o'ziga xos madaniyat makoni bo'lib ham xizmat qildi. Bunda barcha universitetlarda ta'lim umumiy (harbiy Evropa uchun) - lotin tilida olib borilishi etakchi omil bo'ldi. Universitet diplomlarini xalqaro miqyosda tan olish an'anasi ham o'rta asrlarda paydo bo'lgan. Bakalavr, magistr, doktor kabi darajalar tabaqalanishi universitet ta'limining ko'p bosqichliligiga mos kelar edi. Ta'limning birinchi bosqichi 7 ta fanni o'z ichga olgan ikki davradan iborat edi:

I davra – trivium (grammatika, notiqlik, mantiq);

II davra - kvadrium (arifmetika, astronomiya, musiqa, geometriya).

⁶ Xrestomatiya po istorii pedagogiki, - M.: Uchpedgiz, 1938. 66-67 betlar.

Oliy maktablar XIII asrda Boloniya, Monpele, Palermo, Parij, Oksford, Salerno va boshqa shaharlarda tashkil topdi. Umuman, ayrim ma'lumotlarga ko'ra, XV asrga qadar Evropa davlatlarida 60 ga yaqin universitet ochilgan.

Universitetlar erkin boshqaruv va moliyaviy mustaqillik huquqlariga ega bo'lib, bu haqdagi yorliq qirol yoki Rim Papasidan olinardi. Universitetlar mustaqilligi uning ichki tartib-qoidalariga, intizomga qattiq rioya qilish bilan mujassamlashtirilgan. O'rta asrlardagi eng yirik universitet Parijda bo'lgan. Unga 1257 yili frantsuz qirol xonadoni ruhoniysi Rober de Sarbon asos solgan. Hozirgi kunda dunyoga mashhur Sarbonna universiteti shu tariqa tashkil topgan.

Universitetlar paydo bo'lishida talabalarining bilim va adolat izlab, ko'chib yurishlari ham katta ahamiyat kasb etgan. Masalan, XII asr o'rtalarida Angliya va Fransiya o'rtasidagi siyosiy munosabatlarda ayrim ziddiyatlar yuzaga kelganda, angliyalik talabalar Parij universitetida o'z huquqlari poymol qilinayotganligini ro'kach qilib, 1168 yilda Angliyaning Oksford shahriga ko'chib ketganlar. Shu tariqa Oksford Universiteti vujudga kelgan. 1209 yilda ushbu universitet talabalarining g'alayonlari esa ularning ko'p qismining Kembridj shahriga ketishlariga va Kembridj Universitetiga asos solinishiga sabab bo'lgan.

Universitetda alohida fan o'qituvchilari yig'ilib, o'z birlashmalari-fakultetlarini tuzib, unga dekan saylaganlar. Universitet rahbari-rektor o'qituvchi va talabalarining umumiy yig'ilishida saylangan.

Germaniyada ham universitetlarning o'ziga xos tizimi shakllandi. Bu universitetlar, birinchidan: ta'lim berish, izlanishlar olib borish va bakalavr, magistr, doktor darajalarini berish huquqiga edilar. Bu huquq asosan diniy hokimiyat tomonidan berilgan. Ikkinchidan, ular mustaqillikka ega bo'lib, o'z Nizomi va ichki tartib-qoidalari asosida faoliyat yuritganlar. Uchinchidan, ular o'z a'zolarini o'zlari sud qilganlar, ya'ni hududiy va shahar hokimiyati tomonidan berilgan imtiyozlarga muvofiq ularni turli soliq va to'lovlardan ozod qilish huquqiga ham ega edilar.

O'quv ishlarini tartibga solish, ma'ruza va imtihonlarni talab darajasida tashkil etish maqsadida universitetlarda diniy, yuridik, tibbiy va umumta'lim fakultetlari tashkil qilingan. Har bir fakultetga saylov asosida tayinlangan dekan rahbarlik qilgan. Fakultetning asosiy maqsadi ma'ruzalarni tashkil qilish va taqsimlash, bahs-munozaralar, tajribalar o'tkazish hamda ilmiy darajalar berishdan iborat bo'lgan.

Universitetlar o'z xodimlarining haq-huquqlarini himoya qilishda ham katta imtiyozlarga ega bo'lganlar. Masalan, 1231 yilda Papa Grigoriy IX tomonidan imzolangan "Parij universitetining ish tashlash huquqi to'g'risida"gi Farmonida shunday deyilgan: "Agar sizlar qandaydir huquqdan, masalan, yashash joyingizdan foydalanish huquqidan, mahrum qilinsangiz, kimdir o'lim yoki jahoratlanish ko'rinishida haqorat qilinsa, talab qilingan murojaatingizga 15 kun ichida javob olmasangiz, shunga erishguningizcha ma'ruzalar o'qishni to'xtatishingiz mumkin. Agar sizlardan kimdir noqonuniy ravishda qamoqqa olinsangiz va bu nohaqlikka sizning murojaatingizdan keyin ham barham berilmasa, lozim topsangiz, ma'ruzalar o'qishni to'xtatishingiz mumkin"⁷.

⁷ Xrestomatiya po istorii pedagogiki, - M., Uchpedgiz, 1938. 86-bet.

XII asrda Evropa universitetlaridagi ta'lim-tarbiya dastlab diniy yo'nalishda, cherkov rahbarligida amalga oshirilgan bo'lsa, keyinchalik, kam bo'lsa ham, tabiiyot, matematika ham o'rganila boshlandi.

Shunday qilib, o'rta asrlarda universitetlar tizimining tashkil topishi va ularning faoliyati keyingi davrlardagi ilmiy, madaniy va ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot uchun katta ahamiyat kasb etdi.

Maktab va universitetlarning ko'payib borishi kitobga bo'lgan ehtiyojni kuchaytirdi. Ilk o'rta asrlarda kitob qimmatbaho buyum bo'lib, u pergamentga – buzoq terisidan tayyorlangan maxsus varaqlarga xattotlar tomonidan yozilgan. XII asrdan boshlab alohida kitob chop etish ustaxonalarining ochilishi ularning birmuncha arzonlashuviga olib keldi. XIV asrdan qog'ozning keng qo'llanishi esa, uni yanada ko'proq chiqarish imkoniyatini tug'dirdi. Qog'oz Xitoydan Sharq davlatlari, jumladan, Samarqand orqali Evropaga kirib keldi. Ispaniyada dastlabki qog'oz ustaxonalari XII asrdan ishga tushgan. Keyinchalik, XIV asrdan esa bu soha Italiyada ham rivojlana bordi. Evropadagi dastlabki ustaxonalarda qog'oz eski lattalardan tayyorlangan.

Germaniyada 1445 yil Iogann Guttenbergning kitob bosish dastgohini kashf etishi natijasida kitobning ommaviy tarqalishi Evropa madaniy hayotining yanada yuksalishiga olib keldi.

O'rta asr san'ati evolyutsiyasi ham chuqur o'zgarishlar bilan tavsiflanadi. Ilk o'rta asrlarda (V–IX asrlarda) franklar san'ati etakchi o'rin egallagan. Chunki bu davrda franklar davlati deyarli butun Evropa hududini egallagan. Hokimiyat merovinglar sulolasi qo'lida bo'lgani bois, V-VIII asrlar san'ati ko'p hollarda merovinglar san'ati deb ham ataladi.

Mohiyat - mazmuniga ko'ra bu san'at xristianlikkacha bo'lgan davrga xos edi. Bu davrda kiyim - kechak, qurol – yarog', naqshlar bilan bezalgan ot - ulov anjomlarini tayyorlash bilan bog'liq holda hunarmandchilik yuksaldi.

Miniatyura-kitoblarni rasmlar bilan bezash keng tarqaldi. Monastirlarda diniy kitoblarni yozish va bezashga moslashtirilgan maxsus ustaxonalar-“skriptoriylar” faoliyat ko'rsatgan. Biroq dunyoviy kitoblar hali juda kam bo'lgan.

Bu davrga oid frank me'morchiligi namunalari juda kam saqlanib qolgan bo'lib, ular hozirgi Frantsiya hududidagi bir nechta kichkina cherkovlardangina iborat xolos. Varvarlar me'morchiligi (xristianlikkacha bo'lgan davr) namunasiga Ravenndagi ostgot qiroli Teodarix (520-530 yillar) qasri misol bo'la oladi.

Merovinglar sulolasi merosxo'rlari Karolinglar davrida, (VIII-IX asrlar) ayniqsa “Roland haqida qo'shiq” poemasi afsonaviy qahramoni Buyuk Karl hukmronligi vaqtida O'rta asrlar san'ati yuksak taraqqiyotga erishdi. Buyuk Karl - franklar qirolligini boshqargan (768-814 yillar davomida) yirik hukmdorlardan biri edi. “Buyuk” laqabi Karlga 53 ta yirik harbiy yurishlarga boshchilik qilganligi, qonunchilik sohasida amalga oshirgan salmoqli ishlari, ilm-ma'rifat sohasidagi xizmatlari uchun berilgan baho edi.

Bu davrda san'at, asta-sekin varvarlik ta'siridan xolos bo'lib, antik davr merosiga faol murojaat qila boshlaydi. Shuning uchun bu davrni ma'lum ma'noda “karolinglar Uyg'onishi” deb ham aytishadi. Bunda, yuqorida ta'kidlaganimizdek, Karl Buyuk hissi alohidadir. U o'z saroyi qoshida madaniy-ma'rifiy markaz tashkil

qilib, uni Akademiya deb ataydi. Karl Buyuk akademiyada buyuk olimlar, faylasuflar, shoir va rassomlar ijodi uchun qulay sharoit yaratishga katta homiylik ko'rsatdi. Natijada bu davrda fanlar va san'at sirlarini chuqur o'rganish, tadqiq qilish, ularni yanada rivojlantirishga bo'lgan intilish kuchayadi. Ayniqsa antik davr madaniyati bilan mustahkam aloqa o'rnatilishi uchun ko'p sa'y-harakatlar amalga oshiriladi.

Karolinglar davriga oid bir qancha me'moriy yodgorliklar saqlanib qolgan bo'lib, ulardan biri-sakkiz qirrali gumbaz bilan qoplangan, sakkiz burchakli inshootdan iborat Aaxendagi (800 yil) Karl Buyukning ajoyib cherkovidir.

Bu davrda ham miniatyura san'ati rivojlanishda davom etadi. Mazmuni asosan diniy mavzularda bo'lishiga qaramasdan, ilk o'rta asr oxiriga kelib, ularda ov, er haydash kabi inson faoliyatiga doir boshqa mavzular paydo bo'la boshlaydi.

Karolinglar imperiyasi qulab, mustaqil Angliya, Frantsiya, Germaniya va Italiya davlatlari paydo bo'lgach, o'rta asr sanati yangi bosqichga qadam qo'yadi.

Ilk o'rta asrlarda xristian Evropasida haykaltaroshlik va tasviriy san'at taqiqlanmagan bo'lishiga qaramasdan, ularda ham ancha vaqt davomida asosan diniy mavzular ustunlik qilgan. Asosan bu Iso payg'ambar, Momo Xudo, apostollar (payg'ambarlar) timsollari edi. Dastlab Iso tasvirlari yunon va rim afsonalari timsollarini eslatgan. Xristianlarning ayrim tamoyillariga qarama-qarshi bo'lishiga qaramasdan, antik dunyoning madaniy-tarixiy an'analari xristian dini tomonidan butunlay ulotirib tashlanishi mumkin emas edi. Xristian dinini qabul qilgan ko'plab odamlarda hali eski madaniyat an'analari bilan bog'liq bo'lgan turli estetik ehtiyojlar saqlanib qoladi.

Eng dastlabki xristianlarda Xudo tasvirini yaratish muammosi bo'lmagan, chunki dastlabki xristianlar yahudiylar bo'lib, ularning dinida tasviriy san'at umuman taqiqlangan edi. Xristian dinining harbga tarqalib borishi bilan yangi xristianlar Xudo timsolini ko'rishni xohlaydilar. Diniy markaz bo'lmaganligi bois bunday muammolarni hal qilish imkoni yo'q edi. Isoni Orfey ko'rinishida, chiroyli yoki xunuk qilib tasvirlashga urinishlar bo'ldi. Ikonalarni yaratishning yo'lga qo'yilishi ma'lum ma'noda mazkur muammolarning echimini topish imkonini berdi. Ikonografiya – bu Iso payg'ambar timsolini yaratishda rassom asoslanishi, qat'iy amal qilishi lozim bo'lgan qonun-qoidalar majmuasidir. Ikona savodsiz omma uchun xudo bilan ruhiy - hissiy bog'lanish, aloqa shakli sanalgan. Tasvirda xudoni bandalarning gunoh kechmishlarini mag'firat etishga qaratilgan motamsaro ko'rinishi ifodalangan. Ikonalar yaratishning turli milliy, hududiy maktablari paydo bo'la boshladi (masalan, Vizantiya, rus maktablari). Ikona chizishda rassomlar yirik tasvirlarga turli qismlar, kiyim va umumiy rangning haqiqatga yaqin bo'lishiga intilmaganlar. Tasvir keng qamrovli bo'lib, real hayotiylikdan chetlash orqali tomoshabin e'tiborini to'la badiiy asarning ruhiy mazmuniga qaratish imkonini bergan.

Etuk o'rta asr boshlari - X asr vengerlar, saratsin(musulmon)lar, ayniqsa normannlar yurishlari natijasida eng murakkab, og'ir davr bo'ldi. Yangi tiklanayotgan davlatlar chuqur inqiroz va tanazzulni boshdan kechirar, san'at ham shunday holatda edi. Ammo X asr oxiriga kelib ahvol ancha yaxshilanadi: feodal

munosabatlar o'rnatilib, hayotning barcha jabhalaridagi kabi, san'atda ham jonlanish va yuksalish kuzatiladi.

O'rta asrlardagi tasviriy san'at asarlarida insonlarning bo'shliq mavjudligini ongli ravishda tan olmaslikka intilishi aks etib turadi. Shu boisdan bu davrda yaratilgan ko'pchilik tasviriy san'at asarlarida osmon tasvirlanmagan. Osmon ramzi bo'lgan havo rang ayni chog'da inson erki, ozodligi ramzi bo'lgan. Shuning uchun rassomlar o'z asarlarini turli tasvirlar, masalan, serbarg o'simliklar, murakkab geometrik shakllar, to'g'ri va kesishgan chiziqlar, tillo rang muhit bilan bezatganlar. Rasmlardagi odamlar guruhi yaxlit bitta tanadan ko'p boshli, ko'p qo'l-oyoqlidek gavdalanadi. Chunki gavdalar orasida bo'sh joy bo'lmasdan, ular bir-biriga jipslashib turgandek idrok etiladi. O'rta asr rasmlarida mazmunan va geografik jihatdan, vaqt nuqtai nazaridan o'zaro bog'liq bo'lmagan voqea-hodisalarni ham birlashtirishga intilishni his etamiz. Masalan, XV asrda yaratilgan va hozirgi kunda Florentsiya muzeyida saqlanayotgan naqshinkor idishdagi "Paris ustidan sud" asarida mashhur afsonaning birdaniga bir nechta ko'rinishlari tasvirlangan: Parisning cho'ponlik davri, Momo – Xudolar yig'ini, oltin olmaning taqdim etilishi va hokazo. O'rta asr rasmlaridagi umumiy vaqt tasodif emas, balki qonuniyatdir.

O'rta asrlar musiqasida ham asosiy mavzu xudoni kuylash, injil asotirlarilari, avliyolar hayoti, ruhiy-axloqiy poklanish, gunohdan mag'firat bo'lish aqidalari edi.

Musiqaviy madaniyat negizini cherkov qo'shiq - kuyi (liturgiya), she'riyat va dramaturgiyani o'zida uyg'unlashtirgan cherkov tantanalari tashkil etdi.

Me'morchilik ham ilohiyotning unsiz targ'iboti tarzida namoyon bo'ldi.

Me'morlar V-VI asrdayoq shaharlarni rejalashtirishning yangi uslublarini yaratishdi. Yangi ko'rinishdagi shahar markazida bosh maydon va ibodatxona joylashib, undan shaharning turli tomonlariga ko'chalar tarqalgan. Xuddi shu paytdan ko'p qavatli, peshtoqli uylar, boylarning mustahkam koshonalari, saroylari paydo bo'ldi. Vizantiyada cherkov va ibodatxonalar qurilishi ham yuksak san'at darajasiga ko'tarildi. 532-537 yillarda imperator Yustinianning buyrug'i bilan bunyod etilgan Muqaddas Sofiya ibodatxonasi bunga misol bo'la oladi. Bino gumbazi diametrining o'zi 30 metrdan ortiq bo'lib, ibodatxona ichidagi ustunlar, uning devorlari turli rangdagi marmarlar va mozaikalar bilan qoplangan.

Evropada qurilish-me'morchilik sohasi ayniqsa XI asrdan boshlab tez rivojlandi. Dastlabki paytda binolar va, hatto, feodal zadoganlari qal'alari ham yog'ochdan qurilgan. O'rta er dengizi havzasidagi shaharlar qurilishida toshni ashyo sifatida ishlatish uchun bir necha asr kerak bo'ldi.

Toshning yumshoq turlari bo'lmagan mamlakatlarda, jumladan, Angliya va Polshada binolar pishiq g'ishtdan qurilgan. Ibodatxonalar va monastirlar toshdan qurilgan.

O'rta asrda badiiy uslub hodisasi paydo bo'ladi. O'rta asr harbiy Evropa me'morchiligida X – XIII asrlarda roman uslubi keng tarqaladi. Roman tushunchasi Rim, ya'ni Qadimgi Rim madaniyatiga bog'liq degan ma'noni anglatadi. Bu san'at asarlarida qadimgi Rim san'atining so'nggi davriga xos uslublarga murojaat qilinganiga muhim ishora edi. Ushbu uslubning me'morchilikdagi o'ziga xos jihati, bu yirik binolarning qat'iy geometrik shakli, tuzilishining oddiyligidadir. Roman me'morchilik binosi ko'rinishi sokinlik va mag'rurlik hissini uyg'otar edi. Faqat

monastirlar, ibodatxonalargina emas, hukmdorlarning qasrlari ham roman uslubida qurilgan. Umuman, san'atning yangi yuksalish davri shartli ravishda roman davri nomini olgan. Bu ko'proq XI- XII asrlarga to'g'ri keladi.

Roman uslubi mohiyati-katta tekisliklar mavjud bo'lgan holda vertikal va gorizontal to'g'ri chiziqlar, eng oddiy geometrik shakllar ustunligidir. Qurilishda ark, ravoqlardan keng foydalanilgan holda, eshik va derazalar tor qilinadi. Binoning tashqi ko'rinishi aniqlik va oddiylilik, sovuqlik, ayrim hollarda qorong'ulik bilan yo'g'rilgan, buyuklik va vazminlik bilan ajralib turadi.

Roman uslubi Frantsiyada ayniqsa keng tarqaldi. Bunga Klyunidagi (XI asr) cherkov, Klermon-Ferandagi Notr Dam dyu Por cherkovi (XII asr) misol bo'la oladi.

Bu uslubdagi dunyoviy binolar shakli oddiy bo'lib, ularda naqshinkor bezaklar deyarli yo'q. Binoning asosiy turi feodal-ritsar uchun bir vaqtning o'zida ham uy, ham mudofaa inshooti bo'lib xizmat qiladigan qal'a-qasrdir. Ko'p hollarda bu-markazida minora mavjud bo'lgan hovlidir. Bunga bizning davrimizgacha etib kelgan Senadagi Shato Chayar qasri xarobalari misol bo'la oladi.

Germaniyadagi roman me'morchilik uslubida qurilgan inshootlarga O'rta Reyndagi Voris, Maynts va Shpeyere shaharlarida joylashgan cherkovlar (XIII asr) misol bo'ladi.

O'rta asrlar san'ati va me'morchiligidagi keyingi davr – gotika uslubini yaratilishi bilan mashhurdir. Shaharlarda XII asr oxiridan e'tiboran savdo rastalari ratushalar, shifoxonalar va mehmonxonalar qurilishi keng avj oldi. O'rta asr shahri markazidagi eng chiroyli va hashamatli bino, bu ibodatxona edi. Uyg'onish davrida paydo bo'lgan "gotika" atamasi shartli bo'lib u german qabilalaridan hisoblangan gotlar nomidan olingan (Gotlarning asl vatani Skandinaviya bo'lib, keyinchalik Boltiqbo'yida, Qora dengizi qirg'oqlarida istiqomat qilganlar. Ularning hozirgi Moldova va Rumiyaning sharqiy hududlarida yashaydigan qismlari vestgotlar, Shimoliy Qora dengiz bo'yi, Dnestrning sharqiy tomonlarida yashovchi – ostgotlarga bo'lingan. IV asrning 70-yillarida xunlar gotlarning erlariga hujum qilib, 375 yilda vectgot, ostgot hamda ularga qarashli dasht qabilalari ittifoqini tor-mor etishadi).

Yuksaklikka intilgan gotik tasvirlar, xristianlik diniy inshootlarining baland gumbazlari yuksaklikka, ma'naviyatga intilishi ramzi edi.

Mazkur uslubdagi binolarning mumkin qadar balandroq qilib qurishga intilishning yana bir sababi bor. Gap shundaki, aholi soni oshib borgan, baland va mustahkam qal'a devorlari bilan o'ralgan shahar maydonini kengaytirish oson bo'lmagan. Bu esa, eniga o'sishga imkon topa olmagan binolarning bo'yiga o'sishiga olib keldi. Yarim doirali qubballi peshtoq o'rniga endilikda uchi nayzasimon peshtoq qilinadigan bo'ldi. Bu uchli peshtoq va gumbazlarni Evropaga dastlab dastlab musulmon ustalari olib kirdilar. Gumbazlar sinch ustiga o'rnatilib, ibodatxonaning baland va ko'rkam ishlangan ustunlariga tayanib turardi. Shu tariqa, hozirgi zamon qurilishida ishlatiladigan temir-beton va po'lat karkaslar (sinchli) kabi qurilmalar paydo bo'ldi.

Ibodatxonalar shahar kengashi buyurtmasi bilan qurilgan. Ular faqat cherkovning qudratini namoyish qilibgina qolmasdan, shu bilan birga shaharlar erkinligi timsolini ham o'zida mujassamlashtirgan edi. Tik qoya tomlar, eng tepasiga ingichka nayza o'rnatilgan baland minoralar – bularning barchasi binoni tobora

yuqoriga ko'tarilayotganday ko'rsatardi. Gotika uslubida qurilgan eng yirik ibodatxonalar minorasining uchi 150 metrga etadi. Frantsiyadagi Shartr shahridagi butxonaning balandligi-115, Strasburgdagisi – 142 metr, ya'ni 48 qavatli binoning bo'yiga tengdir. Ushbu yirik inshootlar ba'zan yuzlab yillar davomida qurilgan.

XIII asrda Italiya va Germaniyada, XII asrda Frantsiyada gotika uslubi to'la hukmronlik qildi. Bu davrda me'morchilik san'atining butunlay etakchi turiga aylanib, bunda diniy inshootlar-cherkov va ibodatxonalar qurilishi ustuvor yo'nalishni tashkil qiladi. Gotik me'morchilik ikki qism - tuzilish (konstruktsiya) va dekor (bezaklar)ning organik birligidir.

Gotik tuzilishning mohiyati bino mustahkamligi va chidamligini ta'minlovchi o'ziga xos asos-muskul yaratishdandir. Agar roman me'morchiligida inshoot mustahkamligiga devorlar kattaligi bilan erishilsa, gotik uslubda esa u og'irlik kuchini teng taqsimlash bilan ta'minlanagan. Gotik tuzilish uch asosiy qismdan tarkib topadi:

- 1) arkdagi uchli qubba;
- 2) arkbutan (yarim arka) tizimi;
- 3) qudratli kontrforslar (eshik tirgovuchlar).

Demak, gotik inshootlarning tashqi ko'rinishdagi o'ziga xoslik bu o'tkir uchli minoralardan keng foydalanishdir. Gotikada devorlar asosiy rolni o'ynamaganligi uchun bino ichiga yorug'likning erkin kirishini ta'minlovchi keng eshik va derazalardan foydalanilgan. Bu xristianlik uchun katta ahamiyat kasb etgan. Negaki u yorug'likka ilohiy, sirli hodisa sifatida yondoshadi.

Gotika beshigi Frantsiya edi. Parij Momo - Xudo cherkovi (XII - XIII asrlar) ilk gotikaning haqiqiy mo'jizasidir. Uning uzunligi 130 m., kengligi 50 m, balandligi 35 m. Bino bir vaqtning o'zida 9000 kishini sig'dira oladi. XIII-XVI asrlar davomida qurilgan Kelndagi (Germaniya) balandligi 757 metrlik cherkov ham gotik uslubga misol bo'la oladi. Qadimgi Rusdagi katta gumbazli ibodatxonalardan eng mashhurlari Kievda Sofiya (XI asr), Vladimirdagi Uspenskiy (XII asr), Nerldagi Pokrov cherkovlari(XII asr)dir. Uning yutuqlari Amen va Reymys sobori (XIII asr), shuningdek frantsuz qirollari uchun cherkov rolini o'tagan ajoyib San Shapel Yuqori Cherkovi (XIII asr) tomonidan yanada rivojlantirildi. Germaniyaga gotika Frantsiya ta'sirida tarqaldi. Bu erdagi mashhur inshootlardan biri Kelndagi cherkovdir (XIII-XV, XIX asrlar). Angliya gotikasi ham ko'p jihatdan frantsuz modelini davom ettiradi. Angliya qirollari va buyuk insonlar maqbarasi bo'lgan Vestminster abbatligi (XIII - XVI asrlar) ham ushbu uslubga misoldir.

Xulosa qilib shuni qayd etish lozimki, o'rta asrlarda qurilish-me'morchilik sohasida ham katta burilish yuz berdi. Binolar yanada go'zallashib, kishilar uchun qulayliklar ortib bordi. Bu davrdagi Evropa me'morchiligida roman va gotika uslublaridan tashqari Italiyadagi Vizantiya uslubidan (Vinetsiyadagi Avliyo Mark cherkovi, qisman Dojlar saroyi va boshqalar) hamda Ispaniyadagi arab uslubidan (eng mashhur yodgorliklar: arablarning Granadagi Al-Xamro nomli sobiq saroy-masjidi, hozirgi Seviliya sobori vaSeviliyadagi Al-Qasar - qasri) ham foydalanilgan.

O'rta asrlarda haykaltaroshlik san'ati me'morchilik bilan uzviy bog'liq ravishda rivojlandi. Ibodatxona va cherkovlar xudo, payg'ambar, avliyolar, episkop va qirollarning yuzlab haykallari bilan bezatilgan. Haykallarga asosiy buyurtmachi

cherkov bo'lganligi bois, ular diniy mavzuda yaratilgan. Haykaltaroshlarni ayniqsa onaning farzandga bo'lgan mehr-muhabbatini ulug'lash qiziqtirgan. Bu hol Bibi Mariyamning ko'plab haykallarida o'z aksini topgan (Evropada uni "xonim", "bekam", deb ulug'lagan yohud "madonna" deb atash rasm bo'lgan).

Inson tanasining go'zalligini ulug'lagan antik davr san'atkorlaridan farqli o'laroq, o'rta asr ustalari odamlarning fikri, his-tuyg'usi va kayfiyatlarini, ya'ni ko'proq ichki dunyosini ifodalashga harakat qilishgan. Roman uslubidagi haykallarda odamlar aytarliq darajada jozibali tasvirlanmagan. Ustalar odamlarning qayg'u-alamlarini yoki xursandchiliklarini, ichki his-tuyg'u va kechinmalarini bo'rttirib aks ettirish niyatida haykallarning holati harakatlarini ko'p hollarda g'ayritabiyy ko'rinishda (nimjon, ozg'in, xunuk) aks ettirganlar.

Gotika uslubidagi haykallarda odamlar qiyofasi birmuncha to'g'ri tasvirlangan. Ularning qaddi-qomatlari, kiyimlari burmalaridan ham bilinib turadi. Haykallarda ko'proq harakat holati ifodalangan.

Iste'dodli ustalar hayotda ko'rgan narsalarini ko'p hollarda ishonarli qilib tasvirlashga intilganlar. Haykaltaroshlarda asta-sekin inson tashqi qiyofasining go'zalligini tasvirlashga qiziqish orta bor.

Roman uslubida qurilgan ibodatxonalarning ichki devorlariga, shiftiga ko'p surat solinardi. Bu suratlarda aziz avliyolar, xudo siymolari tasvirlanardi. So'nggi davrlarda qurila boshlagan gotika uslubidagi ibodatxonalar devorlarida suratlar nisbatan kam bo'lgan. Ularning o'rniga katta derazalar, qo'rg'oshin gardish bilan bir-biriga ulangan, rangli oyna parchalaridan ishlangan vitrajlar, surat va manzaralar ibodatxona ichidagi ustunlarda, gumbaz va polda jilvalanib, unga benihoya chiroyli hamda tantanali tus bergan.

VIII-IX asrlar Evropa adabiyotida jangovar sheriya shakllandi. Jangovar dostonlar asosan ikki yo'nalishda, ya'ni tarixiy voqealarga va hayoliy tasavvurlarga, xalq ertaklari va afsonalariga mos ravishda yaratilgan.

Tarixiy jangomalarga frantsuz xalq og'zaki ijodining "Roland haqida qo'shiq" yoki ispan adabiyotiga oid "Sid haqida qo'shiq" asarlarini misol sifatida keltirib o'tish mumkin. Germaniyada yaratilgan "Nebelunglar haqida qo'shiq" dostoni esa tarixiy haqiqat va afsonalarni o'zida mujassamlashtirgan asardir.

O'rta asrlar madaniyatining eng yorqin sahifalari keyinchalik romantik tus olgan ritsarlar adabiyoti bilan bevosita bog'liqdir.

Udumlarga binoan ritsar ko'plab fazilatlariga ega bo'lishi kerak edi. Dastlab ritsarlar jasurlik, saxiylik va olijanoblik kabi xususiyatlar haqida unchalik ko'p o'ylashmagan. Ularning hayotidagi ko'p an'analari yuzaki bo'lib, bular ko'z-ko'z qilish maqsadida bajarilgan. Ritsarlar g'olib bo'lish va shon-shuhratga erishish yo'lida hech narsadan qaytmaganlar. Ularning qahramonliklari va ishqiy sarguzashtlari ham go'yoki odatiy hollardek tasvirlangan. Ritsarlar hayoti aks ettirilgan muhabbat fojiasi "Tristan va Izolda" qissasida o'z ifodasini topgandir.

XI-XII asrlarda asosiy madaniyat markazlariga aylangan monastirlar ahamiyati yanada oshadi. Aynan monastirlar qoshida maktablar, kutubxona va kitob ustaxonalari ochiladi. Monastirlar san'at asarlarning asosiy buyurtmachilariga aylanadi. Shu boisdan ham bu asrlar madaniyati va san'atini monastir davri nomi bilan ham atashadi.

O'rta asrlardagi Vizantiya Evropada eng ilg'or o'ziga xos madaniyatga ega bo'lgan davlat edi. Qit'ani german qabilalari bosib olgan bir paytda, yunon-rim madaniyati davomchisi bo'lgan Vizantiyada maorif, ilm-fan va san'at yuksak darajada rivojlandi. Vizantiyaliklar ta'limning har qanday turiga, ilm-fanga katta e'tibor bilan qaraganlar. Mamlakatda davlat tili yunon tili bo'lib, qadimgi Rim maorifi tartibi to'la saqlab qolingan. Bolalar 6-7 yoshdan maktabga berilib, ularga 2-3 yil davomida o'qish, yozish va hisob o'rgatilardi. Diniy maktablar bilan birga davlat maktablari va xususiy maktablar ham faoliyat ko'rsatgan. Umuman, aholining barcha toifalari uchun boshlang'ich ta'lim olish imkoniyati mavjud edi.

Konstantinopolda IX asrda Magnavr oliy maktabi ochildi. Poytaxtda 1045 yil tashkil qilingan universitetda huquqshunoslik va falsafa fakultetlari, oliy tibbiyot maktabi mavjud edi.

Vizantiyada matematika, ayniqsa, algebra muvaffaqiyatli rivojlandi. Matematika va astronomiyaning taraqqiyoti kundalik amaliy hayotga-hunarmandchilik, dengizchilik, savdo, harbiy ish, qishloq xo'jaligi rivojlanishiga bo'ysundirilgan edi. Muvaffaqiyat qozongan muhim sohalardan yana biri tibbiyot bo'lgan. Tibbiyot va hunarmandchilik ehtiyojlari kimyoning rivojlanishini rag'batlantirdi. Vizantiyaliklar shisha, emal bo'yoq tayyorlashning antik davrdan saqlanib qolgan sirlaridan xabardor bo'lishgan. Imperiyada VII asrda kashf qilingan "yunon olovi" (neft va smola qorishmasidan tayyorlangan yonuvchi modda) dengiz floti va quruqlikdagi janglarda vizantiyaliklarga ko'plab g'alabalar keltirgan.

Vizantiyada tarix va geografiya fanlari ham taraqqiy qilgan. Geograflar yaratgan xaritalar, shaharlar loyihasi chizmalari o'z davrida ushbu sohaning yuksak muvaffaqiyati belgisi edi. Tarixchilar tomonidan yaratilgan asarlar ham o'zining haqqoniyligi, aniqligi va xolisligi bilan ajralib turardi.

Xulosa qilib shuni ta'kidlash joizki, O'rta asr Evropa madaniyati mazmun jihatidan xilma-xilligiga qaramasdan, jahon madaniyati tarixida o'ziga xos o'rinni egallaydi. Yuqorida ta'kidlangandek, Uyg'onish davri O'rta asrlarga o'ta tanqidiy va qat'iy baho bergan. Ammo so'nggi davrlar bunga zarur tuzatishlar kiritib, taraqqiyotning bu bosqichiga munosib baho berdi. XVIII - XIX asrlardagi romantizm o'rta asr ritsarligida haqiqiy insoniy timsollar va qadriyatlarni his qilib, undan ilhom olgan edi. Keyingi davrlar ayollari bo'lsa, haqiqiy erkaklar - ritsarlarni hayotda ko'rishga intiq bo'ladilar.

O'rta asrlar xilma-xil, hatto qarama-qarshi g'oya va aqidalarning ajoyib uzviyligi davri ediki, aynan shu uzviylik zamonaviy tsivilizatsiya paydo bo'lishiga zamin hozirladi.

Savol va topshiriqlar

1. Sizningcha, o'rta asrlar davri madaniyatining antik davr madaniyatining mantiqiy davomi ekanligi nimalarda namoyon bo'ladi?
2. O'rta asrlarda ilm-fan va ma'rifatdan din hamda cherkovning ustunligi sabablarini Siz qanday izohlab bera olasiz?
3. O'rta asrlardagi san'at taraqqiyotining o'ziga xos xususiyatlari nimalarda namoyon bo'lgan edi?
4. Universitetlar paydo bo'lishining asosiy omillarini tavsiflab bering.
5. Texnika sohasidagi taraqqiyot va yangiliklar inson turmush tarzida qanday aks etdi?
6. O'rta asrlar Evropa madaniyati taraqqiyotiga doir chizmalar tayyorlang.
7. O'rta asrlar Evropa san'ati yutuqlarini aks ettiruvchi albom tuzing.
8. Internet tarmog'idan foydalanib, Evropa universitetlariga doir ma'lumotlar majmuini tayyorlang.
9. Internet tarmog'idan olingan ma'lumotlar asosida O'rta asr ilm-fani, texnika taraqqiyotining atoqli namoyandalari hayoti va ijodini yorituvchi slayd va tezislar tuzing.

5-MAVZU. SHARQ UYHONISH DAVRI MADANIYATI

Reja

1. IX-XII asrlardagi Sharq Uyg'onish davri va uning asosiy omillari.
2. Islom madaniyati.
3. Sharq Uyg'onish davri allomalari ijodining jahon fani ravnaqidagi o'rni.
4. Me'morchilik va tasviriy san'at yuksalishi.
5. Amir Temur va temuriylar davri madaniyatining jahon tsivilizatsiyasida tutgan o'rni.

Mustaqil o'rganish uchun tavsiya etiladi

Sharq akademiyalari (Bag'dod Ma'mun akademiyasi. Xorazm Ma'mun akademiyasi. Ulug'bek akademiyasi).

Tayanch so'z va iboralar.

Uyg'onish. Qomusiylik. Me'morchilik. Tasviriy san'at. Islom madaniyati. Hadisshunoslik. Temuriylar sulolasi. Madaniyat ravnaqi. Bag'dod, Xorazm Ma'mun akademiyalari. Ulug'bek akademiyasi. Alisher Navoiy. Ilmiy, madaniy, ma'naviy-ma'rifiy meros.

Asosiy adabiyotlar:

Karimov I.A. Yangicha fikrlash va ishlash - davr talabi. Asarlar, 5 jild. T.: O'zbekiston, 1997

Abdunabiev A. Vklad v mirovuyu tsivilizatsiyu - T.: O'zbekiston 1998.

Abu Rayhon Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. Tanlangan asarlar, I-jild T.:1968.

Axmedova E, Gabidullin R. Kulturologiya –T., 2001.

Silichev D. Kulturologiya. Uchebnoe posobie dlya VUZov, - M, 1998.

Xayrullaev M. O'rta Osiyoda ilk Uyg'onish davri madaniyati - T.: Fan, 1995

Qo'shimcha adabiyotlar:

Abdurahmonov A. Ulug'bek akademiyasi – T.: Qomuslar Bosh tahririyati, 1993.

Abdurahmonov A. Saodatga eltuvchi bilim. - T.: Movarounnahr, 2002.

Jumaniyozov M. Ma'mun akademiyasi. Urganch: Xorazm, 1994.

Pugachenkova G.A., Rempel P. Ocherki iskusstva Sredney Azii –M, 1982.

Sulaymonov F. Sharq va harb - T.: O'zbekiston, 1997

Hamidov H. Qirq besh alloma hikoyati - T.: Fan, 1995.

Ma'naviyat yulduzlari. –T.: Meros, 2001.

1. IX-XII asrlardagi Sharq Uyg'onish davri va uning asosiy omillari

IX-XII asrlarda jahon tsivilizatsiyasi tarixiy taraqqiyoti davomida birinchi bo'lib Sharq mo'jizasi ro'y berdi. Xuddi shu davrda qadimgi Sharq mintaqasiga mansub Misr, Mesopotamiya, Hindiston, Xitoy, Markaziy Osiyo hududlari insoniyat tsivilizatsiyasining ilk sarchashmalari sifatida shakllandi.

Bu jarayonda ko'p ming yillik tarixga ega bo'lgan, Sharqu harbni tutashtirgan, o'zaro madaniyat, dinu e'tiqod, urf-odat, udumu an'analar almashinuvini ta'minlagan Buyuk ipak yo'lining o'rni katta bo'ldi. Ko'hna Xitoy yurtidan boshlangan bu yo'l avvalo Sharq xalqlarini bir-biri bilan bog'lagan, ularning iqtisodiy, savdo-sotiq, madaniy-ma'naviy aloqalarini rivojlanishi, turmush tarzini boyishida sezilarli turtki bo'ldi. Sharq xalqlari, elatlarining tili, urf-odatlari, musiqasi, to'yu ma'rakalari, diniy rasm-rusumlaridagi o'xshashlik jihatlarining mavjudligi ham buni yaqqol isbot etadi.

Shuningdek, VII asrdan boshlab arab dunyosida islom bayrog'i ostida vujudga kelgan xalifalik davlati qisqa tarixiy davr ichida ko'pgina hududlarni egallab ularda nisbatan yagona iqtisodiy va madaniy-ma'naviy makon yaratishga muvaffaq bo'ldi. Bunday hollar Sharq Uyg'onish jarayoniga va ayniqsa arab dunyosi bilan tutashgan Markaziy Osiyo hududlariga ham jiddiy ta'sir ko'rsatdi.

IX-XII asrlar davomida xalifalik tasarrufidagi mamlakatlarda islomiy hamda dunyoviy madaniyatning yonma-yon rivojlanishiga keng yo'l ochildiki, bu hol oxir-oqibatda Sharq dunyosini ulkan o'zgarishlarga olib keldi.

Bu jarayonlarning kuchayishiga shu yurtlar hukmdorlarining o'z davrining donishmand, bilimdon, ilmparvar siymolari sifatida adolat, qonun ustuvorligiga amal qilib faoliyat yuritganligi ham ma'lum ma'noda turtki bergan. Buni xalifalik hukmdorlari sanalgan Xorun ar-Rashid, Ma'mun yoxud ona yurtimiz ma'rifatparvar hukmdorlari: Nasr, Ismoil Somoniylar, Mahmud haznaviy, Malikshoh, Nizomulmulk, Jaloliddin Otsiz, Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Husayn Boyqaro, Bobur Mirzo va boshqalar timsolida aniq-ravshan ko'rishimiz mumkin.

Sharq Uyg'onish davri o'z mazmun-mohiyatiga ko'ra quyidagi muhim omillar va xususiyatlari bilan yaqqol ajralib turadi:

1) madaniyatda dunyoviy bilimlar, islom ahkomlari, aqidalarning rivojlanishi, ularning jamiyat va odamlar manfaatlarini nuqtai nazaridan talqin etilishi;

2) turli davlatlar, xalqlarning (arab, eron, yunon, hind, turkiy va bosh.) madaniy meroslari, qadriyatlari, yutuqlari, ma'naviy boyliklaridan foydalanish zarurligi;

3) astronomiya, matematika, minerologiya, jug'rofiya, kimyo va boshqa tabiiy fanlar rivoji;

4) uslub (metodologiya)da ratsionalizm (oqilonalik), mantiqning ustuvorligi;

5) insoniy do'stlik, yuksak axloqiylik g'oyalarining targ'ib etilishi, komil inson shaxsini shakllantirib voyaga etkazish;

6) falsafa va tarix fanlarining o'sishi;

7) adabiyot, musiqa, badiiy madaniyat, notiqlikning keng rivoj topishi;

8) bilimdonlik, donishmandlikning qomusiy tarzda keng e'tirof topishi va h.k.

Uyg'onish davrining bu asosiy omillari va xususiyatlari dunyoviy ilm-fanning rivojlanishi - bular, shubhasiz, bashariyat ma'naviyati yuksalishining muhim o'ldiruvchi mezonlari bo'lib xizmat qildi.

Sharq madaniy Uyg'onishining o'ziga xos muhim jihatlaridan biri shundaki, bu yuksalish jarayoni bir vaqtning o'zida ham xalifalik markazida va hamda uning Mag'ribi Mashriq tomonlarida (Ispaniya Andaluziyasi va Markaziy Osiyoda) birdek namoyon bo'ldi. Masalan: IX asr boshlarida xalifalik poytaxti Bag'dod bir vaqtning o'zida ham islomiy madaniyat va dunyoviy madaniyat, ilmu urfonning yirik markazlaridan biriga aylangandi. Xalifa Xorun ar-Rashid (766-809) davrida Bag'dodda tashkil etilgan "Bayt ul-Hikmat" (Donishmandlar uyi) – olimlarni birlashtirgan ilmiy muassasa xalifa Ma'mun (819-833) davrida yanada rivojlandi. Unda ko'p sonli qomusiy bilim sohiblari ilmu fanning turli-tuman sohalarini bo'yicha yirik tadqiqotlar olib borganlar. Bu allomalarning talay qismi O'rta Osiyo namoyandalari bo'lganliklari esa biz uchun alohida g'urur va e'tiborga arziydir.

Bu davr dunyoviy ilm-fanning yana bir muhim yutuqi shundaki, arab va ajam olimlarining katta sa'y-harakatlari, izlanishlari tufayli yunon, lotin, misr, hind tillarida bitilgan son-sanoqsiz noyob ilmiy asarlar, qo'lyozmalar topilib, ular arab tiliga tarjima etildi va hayotga ijodiy tatbiq etila bordi.

Arab mag'ribi - Ispaniya Andaluziyasida ham Sharq Uyg'onishiga xos musulmon madaniyatining yuksak rivojlanganligi ko'zga tashlandi. Bu davr moddiy madaniyatining gultojisi - bu Grenada (Andaluziya poytaxti) tepaligida bunyod topgan Alxambra me'moriy obidalar majmuidir. Bu erda qad rostlagan arku qasrlar, masjidlar, maqbaralar, inshootlar, ularning ichki va tashqi bezalishi, ularning peshtoqiga yuksak mahorat bilan bitilgan qur'on surasiga oid husnixat yozuvlari bu madaniyatning takrorlanmas namunalari. Amerikaning taniqli adibi Vashington Irving ham bu majmuidan olgan hayratini o'z asari «Alhambra»da batafsil bayon etgani tasodifiy emasdir. Bu zamin hududlarining qulay jug'rofiy mintaqasi, Buyuk ipak yo'lining muhim chorrahalari joylashganligi, uning harbiy bilan Sharqni bog'lashdagi alohida o'rni, qolaversa, ulug' ajdodlarimizning bunyodkorlik, yaratuvchilik salohiyati - bular uning bag'rida asta-sekin hayratlanarli moddiy va ma'naviy o'zgarishlarni yuzaga chiqara bordi. Bu narsa dastavval, shaharlar hayotining o'sishida, savdo-sotiq, hunarmandchilik rivojida, musulmon madaniyatiga oid mahobatli inshootlar, minoralar, maqbaralar, saroylar qurilishida, ipak yo'li chorrahalari bo'ylab ko'plab karvonsaroylar, rabotu sardobalar (ularning qoldiqlari Malik, Mirzacho'l va boshqa joylarda ham uchraydi) bunyod etilishida yaqqol ko'rindi. Masalan: birgina Xorazm vohasida X asrda 10 ta shahar mavjud bo'lgan bo'lsa, XI asrga kelib ularning soni 40 taga etadi. Buxoroning «Qubbatul islom» - islom dinining gumbazi degan nomga, Samarqandning esa er yuzining sayqali nomiga sazovor bo'lganligi fikrimiz dalilidir.

Tarixchi Abu Mansur As-Saolibiy (961-1038) ham Buxoro haqida mana bu so'zlarni bejiz aytmagan bo'lsa kerak: «Buxoro Somoniylar davridan boshlab, shon-shuhrat makoni, saltanat ka'basi va zamonasining ilg'or kishilari jamlangan, er

yuzi adiblarining yulduzlari porlagan hamda o'z davrining fozillari yig'ilgan joy edi».⁸

X asr ikkinchi yarmidan boshlab faoliyat yurita boshlagan Xorazm Ma'mun akademiyasi ham bu yurtning ilmu urfoni ravnaqida alohida o'rin tutdi.

Yurt obodonchiligi, mamlakat ravnaqi, qudratining yuksalishi davomida unda tabiiy ravishda ma'naviy madaniyat, ilm-fan rivoji ham jadal sur'atlar bilan ko'zga tashlanib bordiki, buning natijasida bu zamindan o'z elini shon-sharafga burkagan, dunyoga dovrug' taratgan mashhur allomalar, ilm-fan yulduzlari etishib chiqdilar.

2. Islom madaniyati

Arab xalifaligi VII-VIII asrlar davomida Mag'ribu Mashriqning keng hududlarini, shu jumladan Markaziy Osiyo erlarini ham o'z tasarrufiga kiritgan edi. Xalifalikka kirgan hududlarga asta-sekin arab madaniyati, uning ko'plab unsurlari kirib kela boshladi. Eng asosiysi, islomning muqaddas kitobi «Qur'oni Karim» g'oyalari turli xalqlar orasida keng yoyila boshladi. Buning uchun bu erlarda arab tili, arab yozuvi joriy etildi. Musulmon madaniyatining ko'rki hisoblangan naqshinkor bezaklar bilan ziynatlangan salobatli masjidular madrasalar, xonaqoyu maqbaralar, diniy va ilmiy kitoblar, qo'lyozmalarga boy kutubxonalar va boshqa inshootlar qad rostlay boshladi. Ular shu xalqlarning avvalgi moddiy madaniyati xarobalari o'rnida barpo etildi.

«Qur'oni Karim» («qiroat» so'zidan olingan) g'oyalari, qadriyatlar (odamlarni to'g'rilik, rostgo'ylik, poklik, halollik, ezgulik, yaxshilik, saxovat, do'stlik, birodarlik, o'zaro totuvlik, hamjihatlik, tinchligu osoyishtalikka undash va h.k.), islomiy ahkomlar, jamiyatu odamlar hayotiga singdirib borilib, shu asosda ular avvalgi ko'pxudolik, g'ayridiniy sarqitlardan, xurofot tushunchalaridan xalos bo'lib bordilar. Xalifa Usmon payg'ambarimiz o'limidan keyin og'izma-og'iz ko'chib yurgan «Qur'oni Karim» matnlarini bir joyga to'plab, yagona mukammal matnni yaratib, islom madaniyati tarixida nom qoldirgan. U kotib Muhammad Zayd ibn Sobit ko'magida va payg'ambarimizning tirik sahobalari guvohligida «Qur'oni Karim»ning yagona nusxasini tuzib chiqadi. So'ng yagona nusxadan besh nusxa ko'chirib Makka, Madina, Damashq, Kufa va Basra shaharlarida saqlashga buyuradi.

Xalifa Usmon Qur'onini Amir Temur Shom (Suriya) yurishidan o'lja sifatida o'z poytaxtiga olib kelgan. Temuriylar tarixi Davlat muzeyida saqlanayotgan mavjud «Qur'oni Karim» dastlabki tayyorlangan islomiy manba'dir. Ayni chog'da islom madaniyatining gultojisi hisoblangan hadisshunoslik ilmi rivoj topib bordiki, bunda xam peshqadamlikni O'rta Osiyolik buyuk muhaddis olimlar egalladilar. Islom olamida Qur'oni Karimdan keyin mo'tabar manba, bu hadisi sharifdir. Sharif degan so'z arabcha bo'lib, sharaflilik, aziz, qadrli degan ma'nolarni anglatadi. Sharif unvoniga sazovor bo'lgan shaharlar, bular: Shom, Bag'dod, Quddus, Mozori Sharif va Buxoroyi Sharifdir. Muhammad sallollohu alayhi va sallamning aytgan gaplari, qilgan ishlari, shularning hammasi sunnat hisoblanadi. Bular haqidagi dalolat esa hadisdir.

Butun musulmon dunyosida birdan-bir to'g'ri, ishonchli deb tan olingan 6 nafar hadisshilar: Imom Buxoriy, Imom Muslim al Hajjoj, Iso at-Termiziy, Imom

⁸ Abdullaev I. Abu Mansur As-Saolibiy. T. O'zbekiston, 1992, 50 bet

Abu Dovud Sijistoni, Imom An-Nasafiy, Imom Abdulla ibn Yazib ibn Mojjalar hammasi aslan Markaziy Osiyolik bo'lib, ularning «Qutubi sitta» («Olti kitob») asari butun dunyoga mashhurdir. Ular orasida Imom Buxoriy (810-870) va ul zotga mansub «Al jome' as-sahih» («Ishonarli to'plam») asari yagonadir. Bu asarni islomshunoslar «Qur'oni Karim»dan keyingi ulug' o'ringa qo'yadilar. 4 jilddan iborat bu muborak kitobga 7275 ta eng sahih (ishonarli) hadislar kiritilgan bo'lib, ular nihoyatda qimmatli tarbiyaviy-ma'rifiy ahamiyatga egadir. Allomaning «Al adab al-mufrad» («Adab durdonalari») asari ham mashhurdir. Bular mustaqillik yillarida o'zbek tilida birinchi bor chop etildi. Uning bulardan tashqari yana 20 dan ziyod asarlari mavjud. Alloma tavalludining 1225 yilligi o'lkamizda 1998 yilning oktyabrida keng nishonlandi hamda uning hoki-poyi dafn etilgan Samarqand yaqinidagi Hartang qishlog'ida esa unga bag'ishlab yodgorlik majmui barpo etildi.

Imom Buxoriy shogirdi va izdoshi Imom at-Termiziy (824-892) ham buyuk hadisshunos allomalardan biridir. Uning mashhur asari «Al-jome'» deb ataladi. «Ash-shamoil an-nabaviyya» («Payg'ambarning alohida fazilatlarini», 408 ta hadis sharifni o'z ichiga olgan mazkur asar 1991 yilda o'zbek tilida birinchi bor chop etilgan), «Kitob az-zuhd» («Taqvo haqida») va boshqa kitoblar ham bu zoti sharif qalamiga mansubdir. Islom ta'limotida shariat va uning ruknlari ham muhim o'rin tutadi. Shariat (arabchada to'g'ri yo'l, qonunchilik ma'nosida) - islom diniy huquqi, ya'ni barcha musulmonlar uchun bajarilishi majburiy bo'lgan qonunlar, huquqiy-ahloqiy ko'rsatmalar majmuidir.

Islomiy ilm taraqqiyotida alloma Burhoniddin Marg'inoniy (1123-1197) ning xizmati ham buyukdir. U 1178 yili «Hidoya» («To'g'ri yo'l») noyob asarini yaratadi. Bu kitobda o'sha zamonlarda, jumla musulmonlar duch keladigan dolzarb masalalar, jumladan, oilaviy va ijtimoiy munosabatlar, mulkchilik, savdo-sotiq, jinoiy jazo va insonning burch va mas'uliyatlariga taalluqli juda ko'p murakkab muammolarni islomiy huquq nuqtai nazaridan hal etib beradi. Mazkur kitob nafaqat Movarounnahrda, balki butun islom Sharqida ham islom-huquqshunosligi bo'yicha nufuzli huquqiy manba – asosiy qo'llanma sifatida foydalanilgan. Alloma «Bidoyat al-mubtadiy» («Boshlovchilar uchun dastlabki ta'lim»), «Kifoyat al-muntaxiy» («Yakunlovchilar uchun tugal ta'lim»), «Nashr ul-mazhab» («Mazhabning yoyilishi»), «Kitob ul-mazid» («Ilmi ziyoda qiluvchi kitob»), «Kitob al-faroiz» («Farzlar kitobi»), «Manosik ul-xaj» («Haj marosimlari»), Kitob ul-mashoyix («Shayxlar haqida kitob») va boshqa ko'plab asarlar muallifidir. Bu asarlarda adolat tuyg'usi, o'z davrining huquqiy mezonlari asosida yashash, o'zganing mol-mulkiga ko'z olaytirmaslik, haromdan hazar qilish, insof va diyonat, mehr-oqibat kabi ezgu tushunchalarning mohiyati ochib berilgan. Allomaning ilmiy merosi jahonning ko'plab oliy o'quv yurtlarida musulmon huquqshunosligi yo'nalishida o'rganiladi.

Yaqin Sharq, Markaziy Osiyolik olimu fuzalolar Islom ilmi rivojiga buyuk hissalarini qo'shar ekanlar, Allohning yakkayu yagonaligi, Allohning bir ekanligi to'g'risidagi tavhid bilan ham mashhur bo'ldilar. Fanning bu jabhasida, sirlar sirida ish ko'rgan zamon ulamolari va fuzalolari orasida buyuk qobiliyat egasi Abu Mansur Moturidiy nomi alohida ajralib turadi. Uning mashhur asarlari jumlasiga «Tavhid» asarini nisbat berish mumkin. Ushbu asar o'sha zamon va davr ehtiyoji sifatida dunyoga kelgan. Sababi Moturidiy yashagan davr islom olamining «Oltin davri»

hisoblangan. Ana shu davrda islom ilm markazi Bag'doddan O'rta Osiyoga ko'chgan, Samarqand «Oltin davr» markaziga aylangan.

Moturidiy islom ilmidagi yuksak ilmiy muvoffaqiyatlari evaziga «Abu Mansur», ya'ni «holib ota» martabasiga musharraf bo'ldi.

Islom shariati besh diniy-huquqiy mazhabdan iborat. Sunniylikda: hanafiya, molikiya, shofi'iya, hanbaliya mazhablari, Shialikda esa ja'fariya mazhabi bor. Er yuzida jami 1,3 mlrd. musulmonlarning 47 foizi hanafiy, 27 foizi shofi'iy, 17 foizi molikiy, 7,5 foizi ja'fariy (shialar), 1,5 foizi hanbaliy mazhabidirlar. Umumiy qilib olganda sunniylar 92,5 foizni, shialar esa 7,5 foizni tashkil etadi.

Tasavvuf - bu odamlarni halollik, poklik, tenglik, inson qadr-qimmatini ulug'lash, o'z mehnati bilan kun ko'rish, boshqalar kuchidan foydalanmaslik va ijtimoiy adolat qoidalariga da'vat etuvchi ezgu ta'limotdir.

Xuroson va Movarounnahr aholisi o'rtasida tasavvuf-falsafiy ilmi taraqqiyotida Yusuf Hamadoni katta obro'-e'tibor va hurmat qozongan. U asosan Buxoro shahrida yashab yoshlarga tasavvufdan saboqlar bergan hamda juda ko'plab shogirdlar tarbiyalagan. Yusuf Hamadoniyni pir tutgan muridlaridan 213 tasi mashhur shayxlar bo'lib etishganlar. Xoja Hasan Andoqiy, Xoja Abdulloh Barraqi, Xoja Ahmad Yassaviy, Xoja Abduxoliq hijduvoniylar uning to'rt zabardast xalifasi hisoblanadi.

Yurtimizda ildiz otgan Yassaviya (Ahmad Yassaviy), Kubroviya (Najmiddin Kubro), Naqshbandiya (Xoja Bahovuddin Naqshband) ta'limotlari mohiyatan shunday olijanob g'oyalar ruhi bilan sug'orilgan. Jumladan, «Yassaviya» tariqatining bir qator asosiy qoidalar (odoblari)ga nazar tashlar ekanmiz, bunda insonlarning Alloh visoliga etishish yo'lida tinimsiz izlanishlari hayotning turli-tuman sinov-sinoatlariga dosh berishlari, o'z e'tiqodlarida sobit, ezgulik, haq yo'lida hamisha sa'y-harakatlarda bo'lishlari kerakligiga alohida urg'u berilganligi ayon bo'ladi. Shu bois Yassaviy «Hikmat»larida poklik, halollik, to'g'rilik, mehr-shafqat, o'z kuchi, peshona teri va halol mehnati bilan kun kechirish, Alloh taolo visoliga etishish yo'lida insonni botinan va zohiran har tomonlama takomillashtirish kabi ilg'or umuminsoniy qadriyatlar ifoda etilgan. Xuddi shunday yuksak g'oyalar Kubroviya, Naqshbandiya singari tariqatlarning mazmuni, mundarijasini tashkil etadi. Mamnuniyat bilan tilga olish lozimki, Najmiddin Kubro qalamiga mansub «Favo'ix al-Jamol va fatvotix al-Jalol», «Al-Usul al-ashora», «Risolutut-turk» kabi 30 ga yaqin noyob asarlar mavjud. Uning tariqatida diniylik bilan dunyoviylik chambarchas bog'lanib ketgan. Uning asarlaridagi kishilarning halollik, odamiylik, molu-dunyoga hirs qo'ymaslik, o'z nojo'ya ishlaridan tavba qilishdek axloqiy-g'oyaviy, tarbiyaviy talab-qoidalar bizning kunlarimizda ham g'oyatda muhim ahamiyatga molikdir.

O'z davrining komil insoni Bahouddin Naqshband haqida gapiradigan bo'lsak, avvalo u asos solgan Naqshbandiylikning asosiy mohiyati «Qo'l ishda, Alloh dilda», «Kam egil, kam uxla va kam gapir!» degan ulug' nasihatlar o'ta hayotiydir. Naqshbandiya ta'limoti halol mehnat qilishga, dehqonchilik, hunarmandchilik, savdo-sotiq, ilm-ma'rifat, xattotlik, badiiy adabiyot, musiqa bilan shug'ullanish kabi foydali kasb-hunarli va xayrli ishlar sari da'vat etadi.

Zotan, mustaqillik sharofati bilan yurtimiz tarixida, uning ma'naviy sarchashmalarida sezilarli iz qoldirgan, ularni o'z pok ruhoni ta'limotlari ila boyitgan ulug' salafimiz - Ahmad Yassaviy, Bahovuddin Naqshband, Najmiddin Kubro,

Abduxoliq hijduvoni, Kaffol Shoshiy, Xoja Ahror Valiy singari bobokalonlarimiz aziz nomlari tiklanib, asarlari chop etilib, bebaho meroslaridan bahra olayapmizki, bu biz uchun katta baxtdir.

3. Sharq Uyg'onish davri allomalari ijodining jahon fani ravnaqidagi o'rni

Ma'lumki, Sharqda, aynan O'rta Osiyo zaminida yuz bergan Uyg'onish jarayoni xususan dunyoviy fanlar rivojida alohida yuksalish bosqichi bo'ldi. Bu borada ilm-fan va madaniyat taraqqiyotida turli tarixiy davrlarda faoliyat ko'rsatgan «Ilm uylari» - Bag'doddagi (819-833) «Bayt ul-hikmat» (Bag'dod akademiyasi), Xorazm poytaxti Gurganchdagi «Ma'mun akademiyasi», shuningdek «Ulug'bek akademiyasi» va boshqa ko'plab yuksak ilm dargohlarining o'rni va ahamiyati beqiyosdir. Uyg'onish davri o'z yuksak aql-zakovati, salohiyati, izlanishlari bilan fanning ko'plab sohalarida muhim kashfiyotlar qilgan qanchalab buyuk daholarni etishtirib berdi. Ular jahon fanining tibbiyot, falakiyot, matematika, jug'rofiya, tarix, geologiya, geodeziya, minerologiya, farmakologiya va boshqa yo'nalishlarining tamal toshini yaratdilar. Bu muqaddas zamindan etishib chiqqan Muhammad Muso al-Xorazmiy, Ahmad al-Farg'oni, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Abu Nasr Forobiy, Abu Bakr Muhammad Narshaxiy, Abu Abdullo Xorazmiy, Mahmud az-Zamahshariy, Burhoniddin Marg'inoniy, Nizomulmulk, Kaffol ash-Shoshiy, Mirzo Ulug'bek, Qozizoda Rumiy, hiyosiddin Jamshid Koshiy, Ali Qushchi va boshqa buyuk siymolar nomini haqli ravishda ehtirom bilan tilga olamiz. Milliy mustaqilligimiz sharofati tufayli ularning boy ilmiy merosi sarchashmalaridan tag'inda mo'l-ko'l baxramand bo'la boshladik. «Istiqlol sharofati bilan, - degan edi Islom Karimov, - ma'naviyat buloqlarining ko'zi ochildi, biz bu buloqning zilol suvlaridan bahramand bo'la boshladik. Sho'ro davrida unutilgan qadriyatlarimiz, nomi qoralangan bobokalonlarimizning durdona so'zlarini biz obi kavsardek ko'zimizga surtmoqdamiz. O'ylaymanki, biz nimaga erishgan bo'lsak, ana shu savobli ishlarimiz uchun Allohning bizga in'om etgan marhamatidandir».⁹ Allomalarimizning qomusiy bilimdonliklari shundaki, ularning har biri bir emas, balki ko'plab ilm-fan yo'nalishlarida ulkan kashfiyotlar qildilar. Bu jihatdan Muhammad Muso al-Xorazmiy (783-850), Ahmad al-Farg'oni (797-865), Abu Nasr Forobiy (873-950)larning fandagi jasoratlari ibratlidir. Agar al-Xorazmiy matematikaga oid «Hisob aljabr va al-Muqobala», «Hind hisobi haqida kitob», «Astronomik jadvallar», «Quyosh soatlari haqida risola» asarlari bilan matematika (algoritm) va astronomiya fanlarining tamal toshini qo'ygan bo'lsa, uning «Kitob surat al-arz» asari arab geografiyasi fanining tom ma'noda yaratilishiga negiz bo'lib xizmat qildi. Olimning «Kitob at-tarix»i esa Movarounnahr, Xuroson va Kichik Osiyo xalqlari tarixining VIII-IX asrlari davrini o'rganish uchun muhim manba hisoblanadi.

Ma'lumki arablar Iroq, Misr va Suriyani istilo qilgunga qadar yunon alifbosiga asoslangan raqamlardan foydalanganlar. VII asrdan boshlab esa arab alifbosi harflari

⁹ Karimov. I. A. Asarlar, 5-jild. T. O'zbekiston, 1997, 147-bet

bilan ifodalanuvchi raqamlar qo'llanilgan edi. Al-Xorazmiy Hindistonda kashf qilingan o'n raqamidan iborat sanoq tizimini o'rgandi, soddalashtirdi va birinchi marta arab tilida bayon qildi. Al-Xorazmiy «Arifmetika» si bilan birga hind raqamlari ham arab dunyosiga kirib keladi. XII asrda Evropaning boshqa mamlakatlariga tarqaladi. Arab raqami hanuz jahonda shunday deb yuritiladi. Uni jahonga tanitgan Al-Xorazmiy ekani Abu Rayxon Beruniyning «Hindiston» asarida ham aytib o'tilgan. U o'z davridagi Bag'dod ilmiy Akademiyasi faoliyatiga rahbarlik qilgan, bu esa uning nufuzining ko'tarilishiga katga ta'sir ko'rsatgan. Astronomiya, geografiya va boshqa fan sohalarida muhim kashfiyotlar qilgan Ahmad al-Farg'oniylar nomi ham mangulikka daxldordir. Chunonchi, olimning «Astronomiya asoslari haqida kitob», «Al-Farg'oniylar jadvalari», «Etti iqlimni hisoblash haqida» singari asarlari allomaga astronomiya ilmida jahoniy shuhrat keltirdi. U Er sharining ilk bor xaritasini tuzgan birinchi buyuk geograf olim hamdir. U nafaqat Sharq dunyosida shuhrat qozonib qolmay, balki harb olimlari e'tirofiga ham sazovor bo'lgan. Shu bois u Evropada «Alfraganus» nomi bilan mashhurdir. Bejiz yurtboshimiz Al-Farg'oniyni «...kishilik tarixidagi ilk Uyg'onish davrining eng zabardast va yorqin namoyandalaridan biri, o'z zamonasi fundamental fan asoschilaridan edi. Uning merosi insoniyatning yangi ilm cho'qqilariga ko'tarilishiga sababchi bo'ldi, butun ma'rifiy dunyo olimlari uchun dasturulamal bo'lib xizmat qildi»,¹⁰ deb ta'rif etgan edi.

Tabiiy va ijtimoiy fanlar rivojiga birdek katta hissa qo'shgan, geologiya, minerologiya, geodeziya, geografiya, farmakologiya fanlarining tamal toshini qo'yishga muvaffaq bo'lgan Abu Rayhon Beruniy (973-1048) ham ilm-urfon osmonining porloq yulduzlari sirasiga kiradi. Uning qalamiga mansub «Ma'sud qonuni», «Saydona», «Minerologiya», «Astronomiya kaliti», «Quyosh kitobi» singari asarlari necha asrlar davomida turli yo'nalishlarda faoliyat yurituvchi dunyo olimlari uchun bitmas-tuganmas ilmiy xazina rolini o'tab keladi. Olimning chuqur ilmiy yirik fundamental asari - «Hindiston» to'g'risida so'z yuritgan akad. V.R.Rozen «Sharq va harbnining qadimgi va O'rta asrdagi butun ilmiy adabiyoti orasida bunga teng keladigan asar yo'q»,¹¹ deb baho beradi.

Beruniy zamondoshi, qo'xna Buxoro zaminidan etishib chiqqan Abu Ali ibn Sino (980-1037) nomi tibbiyot ilmi bilan hamohang, tibbiyotni haqiqiy fan sifatida shakllanib o'z maqomiga ega bo'lishiga asos solgan buyuk olimdir. Zotan, uning 5 jildli «Kitob al-qonun fit-tib» («Tib qonunlari») asari aynan tibbiyotga oid benazir dasturulamal kashfiyotdir. Bu asarlar majmuini ko'zdan kechirar ekanmiz, allomaning yuksak tabiblik salohiyatiga, kasalliklarni aniqlash, ularni davolash borasidagi yuksak mahoratiga tan beramiz. Jumladan, «Al-qonun» ning ikkinchi kitobida 800ga yaqin dori-darmonlarning xususiyatlari, ularni tayyorlash va iste'mol qilish usullari buning isboti bo'la oladi. Olimning falsafa va tabiiy fanlarga doir 4 qismdan «Kitob ash-shifo», «Donishnoma» asarlari ham mavjuddir. Ibn Sinoning tibbiyotdan tashqari ko'plab tabiiy va

¹⁰ Karimov. I. A. Asarlar, 7-jild. T. O'zbekiston, 1999, 189-bet

¹¹ Ma'naviyat yulduzlari. T. «Meros», 2001, 105-bet

ijtimoiy fanlar bilan faol shug'ullanganligi, muhim yutuqlarga erishganligi ham ibrat bo'larlidir.

O'rta Osiyo zamini juda qadim zamonlardan ijtimoiy-gumanitar fanlar rivoj topgan makon hisoblanadi. Ayniqsa tarix, falsafa, mantiq, fiqh (huquqshunoslik) fanlari bunda muhim o'rin tutadi. Bu xususda gap borganda falsafa fanida nom qozongan, Sharqda «Muallimi Soniy» («Ikkinchi muallim», Arastudan keyin) nomi bilan mashhur bo'lgan Abu Nasr Forobiy (873-950), fiqh-huquqshunoslik sohasida benazir allomalar: Nizomulmulk (1017-1092), Mahmud az-Zamahshariy (1075-1144), tarixnavis Muhammad Narshaxiy (899-959) xizmatlarini ta'kidlamok lozim bo'ladi. Bunda Forobiyning falsafada o'z ilmiy maktabini yaratib, yunon falsafasi mohiyatini ochib, tushuntirib, shu bilan birga o'zining sharqona falsafiy ta'limotini ko'plab asarlarida, aytaylik, «Ilmlarning kelib chiqishi va tasnifi», «Fozil odamlar shahri» va boshqalarda asoslab bergan bo'lsa, Nizomulmulk «Siyosatnoma»sida hukmdorlarning davlatni boshqarish, uni idora qilishga oid ko'plab qimmatbaho yo'l-yo'riqlar, dasturulamal ko'rsatmalar katta mahorat bilan qayd etilgan. Hatto Amir Temurdek buyuk davlat arbobi ham bu kitobga necha bor murojaat etganligi ma'lumdir.

Umuman IX-XII asrlarda yuz bergan Uyg'onish davrida Sharqda, xususan O'rta Osiyodan o'z yurtlari shonu sharafigi yuksaklarga ko'tarib, betakror ilmiy kashfiyotlar, chinakam mo'jizalar yaratgan mashhur iste'dod sohiblari etishib chiqdiki, ular jahon madaniyati xazinasiga munosib hissa qo'shdilar hamda keyingi avlodlarga bitmas-tuganmas noyob boy meros qoldirdilar.

4.Me'morchilik va tasviriy san'at yuksalishi

Biz ko'zdan kechirayotgan asrlarda Sharqda ilm-fan va madaniyatning yuksak darajada ravnaq topganligi ayni chog'da boshqa sohalarda, xususan me'morchilik hamda tasviriy san'atda ham o'z ifodasini topdi. Bunda ko'p jihatdan bu davrda o'lka hududlarida hukm surgan tinchlik, osoyishtalikning sharofati ham katta bo'ldi. Shu davrda mahalliy hukmdorlarning sa'y-harakatlari tufayli shaharlarda noyob tarixiy obidalar, hashamatli binolar, ilmiy-madaniy maskanlar, kutubxonalar, masjidu-madrasalar qad ko'tardi. Ayniqsa xalq ichidan chiqqan mahalliy ustalar, naqqoshlar, kulollar, zargarlar tomonidan yurt dovruq'ini olamga tanitgan, ajoyib me'morchilik obidalari, tasviriy san'at namunalari yaratildi. Bu davr shaharsozligida xom g'ishtlar va paxsalaridan keng foydalanilgan. Ularni shinamligi va ko'rinishini yanada ko'rkamlashtirishda ohakli qorishmalar ishlatilib, gajjakdor qilib ishlov berilgan. Qurilgan ayrim masjidning mehroblari esa silliqlangan g'ishtlar, o'yma ganjlar va hatto tillo suvlari bilan ham bezatilgan. Har bir shahar markazlarida kitob do'konlari, madaniy mollar bo'lishiga alohida e'tibor berilgan.

O'rta Osiyo Uyg'onish davrining yirik me'moriy obidalari sirasiga Buxorodagi Ismoil Somoniy maqbarasi (X asr), Samarqand yaqinidagi Tim qishlog'idagi Arab ota maqbarasi (977-978), Uzun (Surxondaryo) tumanidagi Xo'ja Naxshron maqbarasi (IX-X asr), Namozgoh, Marvdagi Sulton Sanjar (XI asr), O'zgandagi qoraxoniylar maqbarasi, hazna yaqinidagi marmar

qotishmalardan tiklangan g'aznaviylar yozgi saroyi, Buxorodagi Minorai Kalon (1127), Vobkent minorasi (1192), Jarqo'rg'on minoralari va boshqa ko'rkam me'morchilik inshootlarini nisbat berish mumkin. Bu davrda me'moriy binolardan tashqari yo'nilgan g'isht va suvga chidamli qurilish qorishmalaridan turli-xil o'lchamli, g'oyat puxta ishlangan inshootlar, suv omborlari - bandlar, novlar, ko'priklar, sardobalar va korizlar qurilgan.

X asrdan boshlab binokorlikda sinchli imoratlar qurilishi keng tarqalgan. Yakkasinch va qo'shsinchli binolar asosan yog'ochlarni payvandlash uslubida qurilib, sinchlarning orasi xom g'isht yoki guvalalar bilan urib chiqilib, somon loylar yoki qumli loylar bilan suvalgan. Bunday qurilma imoratlar XII asrda ham shahar me'morchiligida asosiy o'rinni egallagan hamda zilzila silkinishlariga o'ta chidamli bo'lgan. Ajdodlarimizning Uyg'onish davri me'morchiligi sohasidagi bunyodkorliklari bugunga qadar ham saqlanib qolingan. Ushbu tarixiy ma'lumotlarni olimlarimiz Afrosyob, Varaxsha, Buxoro, Poykand va boshqa shaharlar xarobalari misolida ham tadqiq etadilar.

Sharqiy o'lkalarda IX-XII asrlarda me'morchilik bilan birga tasviriy san'at, naqqoshlik, sopol ishlash va ganch san'ati ham ancha rivoj topib borgan. Imoratlarni o'ymakor ustun va to'sinlar bilan, devorlarni esa bo'yoqli yoki ganchkorlik naqshlari bilan bezash keng tarqalgan. Bunga misol qilib, Zarafshonning yuqori oqimidagi Oburdom degan manzilda X asrda barpo etilgan naqshinkor bino namunasini ko'rsatish mumkin. Inshootda o'ziga xos yangilik, go'zallik, ya'ni mahalliy an'ana, badiiy shakl ko'zga yaqqol tashlanadi. Shuningdek, XI-XII asrlarga tegishli Samarqand bilan Buxoro oralig'ida bunyod etilgan Raboti Malik karvonsaroyi peshtoqiga ishlangan ganch o'ymakorligi ham tahsinga loyiqdir. Naqqoshlik san'atining taraqqiyoti o'z navbatida kulolchilik, miskarlik va zargarlikning rivojlanishiga ham turtki bo'ldi. Samarqand, Buxoro, Toshkent va boshqa shaharlar ushbu sohalarida rivoj topgan markazga aylandi. Bu davrda ishlangan sopol buyumlar nihoyatda chidamli bo'lib, shahar va qishloq aholisining kundalik hayotiga kirib borgan, shuningdek, bu mahsulotlar chet mamlakatlari ham chiqarilgan. Kulolchilik mahsulotlarini tayyorlash jarayoni esa butun boshli ishlab chiqarish jarayonlarini o'ziga qamrab olgan. Shu bilan birga bu davrda kumush, mis, bronzadan naqshinkor badiiy san'at buyumlari, chiroyli va bejirim idish-tovoqlar, qadahlar yasash ham rasm bo'lgan va ularning ko'rinishlari san'atkarona tarzda ustamonlik bilan bezatilgan. Bu sohada Samarqand, Farg'ona, Toshkent, Xorazm, Naxshob, Kesh shaharlarining o'ziga xos maxsus maktablari faoliyat ko'rsatgan. Bunday jarayonlarning rivojlanishi xattotlik san'atining ham keng yoyilishiga bois bo'ldi. Hali kitob bosish kashf etilmaganligi, qo'lyozma kitoblardan nusxalar hattotlar tomonidan qo'lda ko'chirilishi sabab xattotlik san'ati ancha rivoj topdi. Usta xattotlar va husnixat egalari o'z san'atlarini kitoblar bezash, masjid, madrasa xonaqolarning peshtoqlari, gumbazlari, eshiklari va devor ustunlariga har xil oyatlar yozish, saroylarda xonlar, amirlar, sultonlar va hokimlar sha'niga madhiyalar bitish kabi ishlarda namoyon etganlar, ularning mehnatlari esa juda qadrlangan.

Shu narsa diqqatga sazovorki, Uyg'onish davriga xos me'morchilik va unda ishlangan me'moriy naqsh uslublari o'z navbatida ajdodlarimizning hayotda

ijodkor va bunyodkor bo'lganligini to'la tasdiq etadi. Ularning yaratgan noyob ishlari san'at asarining durdonalari sifatida hozirga qadar ham ajdodu avlodlar e'zozu hurmatiga sazovor bo'lib kelmoqda. Biz avlodlar o'tmishda Vatanimiz hududida shunday qo'li gul, yuksak yaratuvchilik salohiyatiga ega bo'lgan, xalqimiz va madaniyatimizni dunyoga tanitgan bunday ulug' ajdodlarimiz bilan xaqli ravishda faxrlana olamiz.

5. Amir Temur va temuriylar madaniyatining jahon tsivilizatsiyasida tutgan o'rni

Ma'lumki, Amir Temur va temuriylar davri (XIV asr ikkinchi yarmi va XV asr) Movarounnahr va Xuroson o'lkalarida madaniy rivojlanishning yuksak darajaga erishuvi, ma'naviy hayotning takomillashuvi bilan izohlanadi. Sohibqiron o'z davlatini adolat va qonun tamoyillariga asoslanib boshqarish bilan birga uni har tomonlama obod qilish, ilm-fan va madaniyat ravnaqi yo'lida doimiy sa'y-harakatda bo'ldi. Amir Temur ilm-fan, madaniyat va san'at ahliga har taraflama rag'bat ko'rsatib qulay shart-sharoitlar yaratib, ularning ijodkorlik ishlarini ro'yobga chiqarishga ko'maklashdi. Amir Temur o'zining ko'p yillik faoliyati davomida jamiyatning iste'dod sohiblarini qadrlab ularni keng ko'lamli bunyodkorlik ishlariga faol jalb etib borgan. U o'zining xorijiy yurishlari vaqtida bunga izchil amal qilgan. Jumladan, Amir Temurning amr-farmoni bilan Damashqning eng mohir to'quvchilari, Xalabning mashhur paxta yigiruvchi, Anqaraning movut to'quvchi korxonalari, Turkiya va Gurjistonning zargarlari Samarqandga olib kelindi. Shu bilan birga amir huzurida to'plangan Mavlono Abdujabbor Xorazmiy, Mavlono Shamsuddin Munshiy, Mavlono Abdullo Lison, Mavlono Baxruddin Ahmad, Mavlono Nizmoniddin Xorazmiy, Xo'ja Afzal, Mavlono Alouddin Koshiy, Jalol Hokiylar singari ko'plab allomalar ilm-fanni ravnaq toptirish bilan birgalikda madaniy va ma'naviy masalalarni hal etishda Sohibqironga yaqindan ko'mak berganlar.

Darxaqiqat, Amir Temur o'z saltanatini boshqarish, yurt tinchligi, farovonligi va ravnaqini ta'minlashda ilm-fan, ma'rifat ahliga suyanagan, ularning dono maslahatlari, yo'l-yo'riqlariga quloq solgan va kerak bo'lganda ularni amaliyotda qo'llagan ham. Jumladan, Sh.Yazdiy "Zafarnoma"sida aytilishicha, u 806 yilda (milodiy 1404 yil) olim-fuzololar anjumanini chaqirib, unda shunday degan ekan: "Fan va dinning mashhur kishilari o'z maslahatlari bilan podshohlarga yordam berib kelganlar... Mening maqsadim mamlakatda adolat o'rnatish, tartib va tinchlikni mustahkamlash, fuqaroning turmushini yaxshilash yurtimizda qurilishni kuchaytirish, davlatimizni rivojlantirishda sizlar bu ishlarni amalga oshirishda menga o'z maslahatlaringiz bilan ko'maklashingiz kerak. Mamlakatning ahvoli, devonning suiste'mol qilinganligi va qilinayotganligi, oddiy odamlarning joylardagi hokimlar tomonidan qisib qo'yilishi kabi hollar hammadan ko'ra sizlarga ayondir. Shular haqida ma'lumot bersangizlar, bu kabi adolatsiz ishlarni bartaraf etuvchi hamda shariat va qonunlarga muvofiq chora-tadbirlarni aytasangizlar yaxshi bo'lardi... Mamlakatda xotirjamlik o'rnatishga qaratilgan

tadbirlarni amalga oshirish bosh vazifamizdir. Bu olijanob ishda menga yordam berishingizni iltimos qilaman”.¹¹

Amir Temur va uning vorislari, xususan Shohruh Mirzo, Ulug’bek Mirzo, Boysunqur Mirzo, Husayn Boyqaro, Bobur Mirzolar tabiatan ilmparvar, ma’rifatparvar hukumdorlar bo’lganligidan, ularning davrida ilmu urfon va ma’rifatning juda ko’plab sohalarida dovrug’i olamga mashhur alloma olimlar, mutafakkirlar, shoiru adiblar etishib chiqib yurtimiz shuhratini yuksakka ko’tardilar. Ular o’z davrining hayotiy ehtiyojlaridan kelib chiqib, juda ko’plab masala va muammolarni hal etish bilangina cheklanib qolmasdan balki shu bilan birga umuminsoniy manfaatlar, qiziqishlarga ham xizmat qiladigan ilmiy muammolarni echish, moddiy va ma’naviy madaniyat durdonalarini ijod qilish bilan shug’ullandilar. Shu boisdan ham insoniyat aql-zakovatining yuksak namunalari sifatida o’sha davrda ijod qilingan ko’plab noyob asori atiqalar, me’moriy obidalarining mana etti asrdiki, o’z oxorini yo’qotmay bugungi minnatdor avlod kishilarini hamon hayratlantirib kelishi bejiz bo’lmasa kerak. O’z zamonasida tengi yo’q inshootlar hisoblangan Samarqanddagi mashhur Bibixonim masjidi va maqbarasi, Go’ri Amir, Ko’ksaroy, Bo’stonsaroy majmualari, Shahrisabzdagi Oqsaroy koshonasi, Buxoro, hijduvon, Turkiston va boshqa shaharlardagi madrasalar hamda shu kabi mahobatli inshootlar temuriylar sulolasi kuch-qudrati va salobatini o’zida gavdalantirib turganligi shak-shubhasizdir. Yurtboshimiz xaqli ravishda ta’kidlaganidek «Bugun biz Amir Temur bobomiz buyuk bunyodkorlik rejalarini noyob obidalarda bekamu-ko’st mujassam etib, Samarqandni er yuzining mo’jizasiga aylantirgan Badriddin ibn Shamsiddin, usta Ali Nasafiy, Olim Nasafiy, Mavlono Ubaydulloh, Pirmuhammad Bog’ishamoliy, Mavlono Junays singari yuzlab-minglab me’moru muhandis ajdodlarimizni, hunarmand ustalarimizni ham eslab, ularning san’atiga tasannolar aytamiz»¹². Temuriylar davri ilm-fani va madaniyatining o’ziga xos muhim jihati shundaki, bu davrga kelib O’rta Osiyo zaminida yuzaga chiqib, izchil rivojlanish tomon yuz tutgan, madaniy-ma’naviy Uyg’onish o’zining yuksak bosqichiga ko’tarildi va uning samaralari yanada salmoqli bo’lib bordi.

Ilmu fanning turli-tuman sohalarida faoliyat yuritgan, o’z zamonasining buyuk allomalari hisoblangan Mirzo Ulug’bek, Qozizoda Rumiy, hiyosiddin Jamshid Koshiy, Aloviddin Muhammad Ali Qushchi, Muhammad Havofiy, tarix ilmining nuqtadonlari Sharofiddin Ali Yazdiy, Abdurazzoq Samarqandiy, Mirxond, Xondamir singari allomayi qiromalar va ularning sermahsul ijodi buning yaqqol isbotidir.

Amir Temur vorisi sifatida Movarounnahr yurtini qariyb 40 yil boshqargan hamda bu davlat taraqqiyotida muhim o’rin tutgan Mirzo Ulug’bek ayni chog’da ilm-fan rivojiga, madaniyat yuksalishiga ham bebaho hissa qo’shgan buyuk siymodir. U tashkil etgan boy kutubxonada turli fan sohalariga oid 160 mingdan ziyod kitoblar mavjud bo’lgan. Uning rahbarligida 1424-1428 yillar davomida Samarqandning Cho’ponota tepaligidagi Obirahmat anhuri bo’yida qurilgan

¹¹ .Mo’minov I. Amir Temurning O’rta Osiyo tarixida tutgan o’rni va roli. T. Fan, 1993, 22-23-betlar.

¹² Karimov. I. A. Asarlar, 5-jild. T O’zbekiston, 1997, 172-bet

rasadxona o'sha davr ilmiy-texnika rivojining so'nggi yutuqlarini o'zida mujassam etgan edi. Ulug'bekning Buxoroda qurdirgan muhtasham madrasalaridan birining peshtoqiga "Ilm olmoq har bir muslim va muslima uchun ham farz va ham qarzdir" degan yozuvni o'qiydiki, bu ham olim va hukmdorning ma'rifatga nechog'liq e'tibor berganligiga misol bo'la oladi. Uning rahnamoligida shakllanib yuksak dovruq qozongan ilmiy maktab o'z mazmuni, ko'lami bilan o'sha davrning tom ma'nodagi ilmiy Akademiyasi maqomida bo'lgan.

Ulug'bek qalamiga mansub «Ziji Ko'ragoniy» asari mashhurdir. Unda 1018 ta sobita (qo'zg'almas) yulduzlarning o'rni va holatini aniqlab berilgan. O'rta Osiyo Yaqin va o'rta Sharq mamlakatlari bo'ylab joylashgan 683 geografiya punktlarning Samarqand kengligiga nisbatan koordinatalarini belgilab chiqilgan. Ulug'bek rasadxonasi tadqiqotlari natijalari asosida yaratilgan matematika va astronomiyaga oid qator nodir asarlar hozirgi davrda ham olimlar e'tiborini qozonib kelmoqda. 1994 yil oktyabrida Mirzo Ulug'bek tavalludining 600 yilligi yurtimizda va uning tashqarisida keng nishonlanganligi fakti ham ulug' alloma ta'limoti boqiylikiga yaqqol ishoradir.

Ulug'bek davri fan peshvolari Qozizoda Rumiy «Hisobga doir risola», «Astronomiya asoslariga sharh», hiyosiddin Koshiy «Aylana haqida risola», «Hisob kaliti» (alloma birinchilardan bo'lib o'nli kasrlar arifmetikasini yaratgan), Ali Qushchi «Arifmetika ilmi haqida risola», «Ali Muhammadiy risolasi», «Ulug'bekning yangi astronomik jadvallariga sharhlar», «Geometrik masalalarni echish risolasi» kabi noyob asarlari bilan ilm-fan va madaniyat rivojiga samarali hissa qo'shdilar. Shu davrning ijtimoiy fanlari ravnaqiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan Amir Temur «Tuzuklar»i, Ulug'bekning «To'rt ulus tarixi», Boburning «Boburnoma», Sharofiddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma»si, Ibn Arabshohning «Amir Temur tarixi», Mirxondning «Poklik bog'i», Xondamirning «Yaxshi fazilatlar» va boshqa asarlarni alohida ta'kidlab o'tish o'rinlidir.

Temuriylar davrida badiiy adabiyot, xattotlik, tasviriy san'at, musiqa, miniatyura madaniyati ham rivoj topdi. Mavlono Lutfiy (1366-1465), Haydar Xorazmiy (XIV asr oxiri XV asr boshlari), Durbek, Gadoiy, Atoiy, Sakkokiylar mumtoz adabiyotimiz ravnaqiga jiddiy hissa qo'shdilar.

O'zbek adabiyotining yanada yuksak darajaga ko'tarilishi ko'p jihatdan she'riyatimiz sultoni Alisher Navoiy (1441-1501) ijodi bilan bog'liqdir. Alloma ijodida yuksak insonparvarlik, vatanparvarlik, erksevarlik g'oyalari mujassam aks etdi. U butun umrini ilm-fan, mamlakat obodonchiligi va madaniyati rivojiga bag'ishladi. Uning mashhur «Xamsa» siga kirgan «Hayratul-abror», «Layli va Majnun», «Farhod va Shirin», «Sabbai sayyor», «Saddi Iskandariy» dostonlari buning isbotidir. Uning monumental she'riy asari «Hazoyin ul maoniy» (Ma'nolar xazinasi) shoir ijodining haqiqiy cho'qqisidir.

U badiiy janrning hamma sohalarida barakali ijod qildi. Navoiy siymosida komil inson timsoli haqqoniy ma'noda aks etib turadi.

Shoirning: Odami ersang demagin odami,

Oningkim yo'q xalq g'amidan g'ami

shoh baytlarida bunga to'liq ishonch hosil qilish mumkin. Uning ilmu ma'rifat ravnaqiga, iste'dodli yoshlar tarbiyasi va kamolotiga ko'rsatgan

rahnamoligi ham har qancha maqtovg'a loyiqdir. Alloma ko'magida mashhur tarixchi Xondamir, musavvir Kamoliddin Bexzod, mashhur xattot Sultonali Mashhadiy va boshqa o'nlab iste'dodlar tarbiya topib voyaga etganlar. Ayni zamonda bu davr fors-tojik adabiyoti ravnaqida ham muhim bosqich bo'ldi. Hofiz Sheroziy, Kamol Xo'jandiy, Kamoliddin Binoiy, Zayniddin Vosifiy singari adiblar ijodi bunga yorqin misol bo'la oladi. She'riyat sultoni, bobomiz Alisher Navoiy tavalludining 560 yilligi yurtimizda 2001 yili izzatu-ikrom bilan nishonlanib, bu an'ana har yili yuksak darajada davom ettirilmoqda.

XV asr madaniyatining tarkibiy qismlari bo'lgan xattotlik, tasviriy san'at, naqqoshlik, miniatyura san'ati, musiqa madaniyati boblarida ham ajoyib ijodiy yutuqlarga erishildi. Xususan Boysunqur Mirzoning Nigoristoni-Badiiy akademiyasi o'sha davr san'ati va adabiyotining yuksalganligini o'zida ifoda etadi. Bunga Sharqning benazir moyqalam sohibi Kamoliddin Behzodning rassomchilik va miniatyura maktabini misol qilish mumkin. U mussavirlikda «Hirot maktabi» uslubining asoschisi bo'lib ustoz san'atkor sifatida O'rta Osiyo, Eron, Ozarboyjon va boshqa o'lkalar tasviriy san'atining taraqqiyotiga munosib hissa qo'shgan.

Shu bilan birga bu davr ilm-fani, madaniyati sohiblari o'zlarining ilmiy, badiiy ijodi, ko'plab asarlari bilan yurt dovruq'i, shuhratini yuksakka ko'tardilar.

Shunday qilib, IX-XII asrlar Sharq olamida, shu jumladan, Markaziy Osiyo xalqlari hayotida ijtimoiy -madaniy hayotning turli jabhalarida tub ijobiy o'zgarishlarni amalga oshirib, tom ma'nodagi Uyg'onish jarayonini yuzaga chiqargan bo'lsa, XIV asrning ikkinchi yarmi – XV asrlar davomida esa ilm-fan va madaniyat ravnaqi yanada yuksak bosqichga ko'tarildi. Bu davrlarda yashagan ko'plab qomusiy bilim sohiblarining ilmu urfonning turli yo'nalishlaridagi buyuk kashfiyotlari, noyob yutuqlari, adabiyot va san'at daholarining yuksak ijodiy merosi jahon fani va tsivilizatsiyasi xazinasiga bebaho hissa bo'lib qo'shildi.

O'z zamonasida jahonni hayratga solgan bu noyob madaniyat va uning betakror namunalari umuminsoniy va umumbashariy mazmun, mohiyat kasb etganligidan, ular bugun ham minnatdor avlodlar tomonidan e'tirof topib, taraqqiyparvar insoniyat manfaatlari va hayotiy ehtiyojlariga hamon xizmat qilib qolmoqda.

Savol va topshiriqlar

1. Sharq Uyg'onishi jarayoni qanday omillar ta'sirida yuz berdi?
2. Sharq Uyg'onishining o'ziga xos xususiyatlari nimada?
3. «Qur'oni Karim» kitobining qimmatlari va benazirligi nimada?
4. Hadisshunoslik deganda nimani tushunasiz?
5. Imom Buxoriy shaxsi haqida nimalarni bilasiz?
6. Tasavvuf va tariqat ilmlari to'g'risida tushuncha bering.
7. Muhammad Muso al-Xorazmiy fanda qanday kashfiyotlar qilgan?
8. Ahmad al-Farg'oni qalamiga mansub asarlarni sanab bering.
9. Abu Rayhon Beruniy ilm-fanning qaysi yo'nalishida mashhur bo'ldi?
10. Amir Temur davrida ilm-fan va madaniyat ravnaqini ta'minlagan asosiy omillarni so'zlab bering.

11. Ulug'bek ilmiy akademiyasi erishgan yutuqlarning jahonshumul yutuqlari nimada?
12. Boysunqor Mirzo badiiy akademiyasi haqida nimalar deya olasiz?
13. XV asr o'zbek mumtoz adabiyoti namoyandalaridan kimlarning ijodini alohida ko'rsatib bera olasiz?
14. Alisher Navoiy ijodi qaysi ma'noda o'zbek mumtoz adabiyoti rivojining yuksak cho'qqisi hisoblanadi?

6-MAVZU. EVROPA UYHONISH DAVRI MADANIYATI

Reja

1. Evropada Uyg'onish davri madaniyati va uning asosiy xususiyatlari.
2. Gumanizm, reformatsiya, yangi inson idealining shakllanishi. Buyuk geografik kashfiyotlar va ularning oqibatlari.
3. Evropa Uyg'onish davrining daholari: Leonardo da Vinchi, Rafael, Mikelanjelo va boshqalar.
4. Tabiiy bilimlar va texnik taraqqiyot. N.Kopernik, D.Bruno, G.Galiley.

Mustaqil o'rganish uchun tavsiya etiladi

Reformatorlik xarakati.

Tayanch so'z va iboralar:

Uyg'onish davri, protestantizm, gumanistlar, reformatorlar, buyuk geografik kashfiyotlar, Petrarka, Bokachcho, Rable, T.Mor, Leonardo da Vinchi, Mikelanjelo, Rafael, N.Kopernik, J.Bruno, Galiley.

Asosiy adabiyotlar.

Axmedova E., Gabidullin R. Kulturologiya –T.: Akademiya xudojestv Uzbekistana, 2001.

Gukovskiy M. Leonardo da Vinchi. Tvorcheskaya biografiya. –M.-L., 1967.

Iskusstva stran narodov mira. Entsiklopediya. –M., 1956-1978.

Kultura epoxi Vozrojdeniya. -M., 1986.

Rafael i ego vremya. Otv.red. L.S. Chikochini –M.: 1986.

Silichev D. Kulturologiya. Uchebnoe posobie dlya VUZov. –M.; Prior, 1998.

Rashkova R.T. Vatikan i sovremennaya kultura.

–M.: Politizdat., 1998.

Sulaymanova F. Sharq va harb. –T.: O'zbekiston, 1997.

Qo'shimcha adabiyotlar.

Vostok i Zapad. Issledovaniya. Perevodi. Publikatsii. –M.: Nauka,1982.

Kniga i sotsialniy progress. –M.: 1986.

Ocherki istorii iskusstva.-M.: 1987

1. Evropada Uyg'onish davri madaniyati va uning asosiy xususiyatlari

«**Renessans**» so'zining ma'nosi O'rta asr madaniyatidan voz kechish, antik (yunon-rim) madaniyati va san'ati an'analariga qaytish, uning Uyg'onishi davridir. Shu bilan birga Renecsans badiiy uslub hamdir. Ikki yarim asr davomida Italiyada va so'ngra boshqa Evropa mamlakatlarida sezilarli o'zgarishlar yuz berdi. Birinchi navbatda inson tafakkuri o'zgardi: odamlar osmonga, erga, tabiatga o'ziga boshqacha nuqtai nazar bilan qaray boshladi. Oldingi maqsadlardan farqli o'laroq boshqacha maqsadlar paydo bo'lib, ular san'atda ham o'ziga xos ohangda tasvirlana boshladi. Chunki, haqiqatdan ham bu davrga kelib dunyo ancha o'zgargan edi. Ammo buni tushunish oson kechmadi. Bunda ayniqsa O'rta asr tafakkuri kishanlaridan xalos bo'lish lozim edi. Shu boisdan ham inson endilikda antik madaniyatning boy merosiga murojaat eta boshladi. «**Uyg'onish**» atamasi XIX asrda ishlatila boshlangan bo'lsa ham bu jarayonlar ancha ilgari yuz berdi. Uni quyidagi kichik davrlarga bo'lish mumkin:

1. **Uyg'onish arafasi davri: XIII asrning ikkinchi yarmi – XV asr;**

2. **Ilk Uyg'onish: XV asr;**

3. **Yuqori Uyg'onish: XV asr oxiri – XVI asrning birinchi choragi;**

4. **Quyi Uyg'onish: XVI asrning so'nggi davri.**

Uyg'onish Italiyada asosan XIV-XVI, boshqa Evropa mamlakatlarida XV-XVI asrlarni qamrab oladi.

Uyg'onish madaniyatining shakllanishi, birinchi navbatda, o'rta asr madaniyatining chuqur inqiroziga javoban yuz berdi. Shu boisdan, Uyg'onishning asosiy xususiyati bu antifeodal yo'nalish kasb etganlik hamda dunyoviylik va ratsionalizmning diniylikdan ustuvorligidir. Dinning inqirozi ayni chog'da O'rta asr madaniyatining g'oyaviy-siyosiy asosining ham inqirozini belgilab berdi.

Shimoliy va O'rta Italiyaning tog'li hududlarida katta er egaligi paydo bo'lishiga sharoit bo'lmagani bois, X-XI asrlardayoq bu erlarda shaharlar paydo bo'lib, rivojlana boshladi. Bu esa jamiyatda savdogarlar, hunarmandlar qatlamlari, ya'ni burjuaziya vakillari mavqeining oshishiga olib keldi. Ular XIII asrdayoq feodallarga qarshi kurashda Florentsiya, Bolonya, Siena hududlarida siyosiy hokimiyatni qo'lga olishga ulgurgan edilar. Bu esa o'z navbatida, **kapitalizmning dastlabki belgilari** paydo bo'lishiga olib keldi. **Burjua ishlab chiqarish munosabatlarining shakllanishi** - bu Uyg'onish davri iqtisodiy hayotiga xos xususiyatdir.

Shuningdek, aynan Italiyada **antik Rim madaniyati an'analari**, ayniqsa, lotin tili, antik davr shaharlari, pullari va h.k. eng ko'p saqlanib qolgan edi. O'tmish ulug'vorligini tasdiqlovchi **tarixiy xotiraning ham saqlanib qolganligi** yangi madaniyatning shakllanishida katta ahamiyat kasb etdi.

Jamiyat hayotida shaharlar rolining kuchayishi, ya'ni shaharning ijtimoiy ishlab chiqarishdagi ahamiyatining oshib borishi, savdo aloqalarining avj olishi, hunarmandchilikning taraqqiy etishi bilan hisobchi, huquqshunos, muhandislar, texniklar, o'qituvchilar, shifokorlar va boshqa o'qimishli odamlarga nisbatan talab kuchaya bordi. Shunday qilib, shaharlarda aqliy mehnat bilan shug'ullanuvchi kishilarning alohida toifasi – intelligentsiya paydo bo'ladi.

2. Gumanizm, reformatsiya, yangi inson idealining shakllanishi. Buyuk geografik kashfiyotlar va ularning oqibatlari

Katolitsizm inqirozi shu darajada jiddiy tus olib, chuqurlashib bordiki, xristian dinida paydo bo'lgan yangi oqim – protestantizm va qudratli **Reformatsiya** harakatining vujudga kelishiga sabab bo'ldi.

Remormatsiya iborasi lotincha o'zgarish, qayta qurish ma'nosini anglatib, u harbiy va Markaziy Evropada XVI asrda vujudga keldi. U asosan antifeodal xarakter, mazmun kasb etib, feodal tuzumning asaosiy mafkuraviy negizi hisoblangan katolik cherkovi hukmronligiga qarshi yo'nalgan edi. Bu harakat daftavval Martin Lyuter boshchiligidagi Germaniyada boshlandi. Lyuter (1483-1546) o'z davrining ilg'or, o'qimishli kishisi bo'lgan. U injilni nemis tiliga tarjima qilgan, umumnemis adabiy tili normalarining shakllanishiga katta hissa qo'shgan. Uning safdoshi Jan Kalvin (1509-1564) reformatsiya yo'l boshchilaridan sanalib, kalvinizm g'oyaviy oqimining asoschisi bo'ldi. U mashhur «Xristian e'tiqodiga yo'l-yo'riqlar» kitobining muallifi, xristian dinini burjuaziya manfaatlariga xizmat qildirishda jonbozlik ko'rsatgan siymolardandir.

Reformatsiya mafkurachilari shunday g'oyalarni ilgari surdilar ki, bunga ko'ra katolik cherkovi va uning butun ierxiyasi (boshqaruvi tizimi) va umuman ruhoniylilik amalda inkor etildi. Ular haqiqiy dinning yagona manbai deb Muqaddas yozuvni e'lon qildilar hamda katolikning rasmiy talqinini rad etdilar, cherkovni soddalashtirishni, uning er, mulk va boshqa narsalarga bo'lgan huquqlarini bekor qilishni talab qildilar.

Reformatsiya asosan byurger-burjua (Lyuter, Kalvin), xalq harakatlari yo'nalishi kasb etib, u feodal ekspluatatsiyani tugatish, tenglik o'rnatish uchun katolik cherkovini bekor qilishga yo'nalgan kurash (Tomas Myuntser, antibaptistlar) g'oyasi ruhi bilan sug'orilgan edi.

Shu bilan birlikda Reformatsiya harakatining yana bir ko'rinishi – bu o'z hokimiyatini mustahkamlash, cherkovning boy mulklariga egalik qilishga intilgan monaxlar va dunyoviy feodallar manfaatlarini ko'zlangan qirol-knyazlik qarashlari edi.

Reformatsiya bayrog'i ostida 1524-1526 yillarda Germaniyada dehqonlar urushi, so'ngroq Niderlandiya va Angliyada burjua inqiloblari yuz berdi.

Reformatsiya protestantlikka asos soldi. Bu reformatsiya ruhida diniy o'zgarishlar o'tkazilishining bevosita natijasi bo'ldi. 1555 yilda Rim Papasi bilan bitim tuzildi. Shundan boshlab Reformatsiyaning barcha tarafdorlari protestantlar, yangi cherkov esa protestant cherkovi nomi bilan atala boshlandi. XVI asr o'rtalariga kelib Shveytsariya, Angliya, Shvetsiya, Daniya, Norvegiya katolitsizmdan chiqdi. So'ngra protestantlik Belgiya, Gollandiya, Frantsiya, Chexiya, Vengriyaga ham kirib bordi.

Tomas Myuntser (1490-1525) Germaniya dehqonlar urushi (1524-1526) yo'l boshchisi, bosh mafkurachisidir. Feodal tuzumni ag'darib tashlash, hokimiyatni xalq ixtiyoriga berish, ekspluatatsiyani, xususiyl mulkni barham toptirish g'oyalarini diniy formada targ'ib qilgan.

Ammo Uyg'onish madaniyatining asosiy va muhim xususiyati **gumanizm** edi. Bu davr madaniyatida **gumanistik** (insonparvar), insonni diqqat markaziga qo'yuvchi g'oyalar birinchi o'ringa chiqadi. Hayotda faqat insonning ijodiy qobiliyatlarini, aql-idrokini tan olish erdagi baxtga intilish bilan almashinadi. Bu maqsadni ruyobga chiqarish o'tmish madaniyati yutuqlarini o'zlashtirishni taqozo etadi.

Gumanistik g'oyalar o'rta asrning so'nggi, yangi davrning birinchi shoiri, buyuk siymo Dante Aligeri (1265-1321)ning «Komediya», «Ziyofat», «Monarxiya» asarlarida bayon etilgan. Dante xristian aqidalarini o'zgarmas haqiqat sifatida tan olgan holda, ilohiy va insoniy munosabatlarni yangicha talqin qiladi, ularni bir-biriga zid qo'ymasdan, har ikkalasining o'zaro birlikda, deb biladi. U bu dunyoda insonni rohat-farog'atga quyidagi ikkita yo'l olib boradi, deb hisoblaydi: falsafiy ta'lim, ya'ni inson tafakkuri, uning qobiliyatlari hamda muqaddas ruhdan kelib chiquvchi «ma'naviy ta'lim». Shoir gumanizmi tarkidunyochilik(asketizm)ga qarshi qaratilgan va inson kuchiga to'liq ishonch ruhi bilan sug'orilgan. Dante fikricha, inson o'z farovonligi uchun o'zi kurashishi lozim. Boylik yoki merosga qolgan nufuz va obro' kishi taqdirida hal qiluvchi omil bo'lolmaydi, aksincha inson o'zining shaxsiy fazilatlarini va sifatlariga tayanib baxt-saodatga erishmog'i lozim bo'ladi.

«Monarxiya» asarida shoir o'zining cherkovga nisbatan siyosiy nuqtai nazarini bayon qiladi. Uning fikricha, cherkov odamlar turmushiga aralashmasdan, faqat «narigi dunyo» masalalari bilan shug'ullanishi darkor. Siyosat esa, inson tafakkuriga, uning manfaatlariga buysunishi kerak.

Atoqli olim N.Komilov Dantening «ilohiy komediya» asarida **Ibn Sino va Ibn Rushdlarning** nomlari tilga olinishini quyidagicha ta'riflaydi: «Shoir ulug' hakimlar Ibn Sino va Ibn Rushdni o'zining birinchi darajadagi ustozlari qatoriga qo'yib, ulardan ta'lim olgan, buyuk Aql egalari ishtirokidagi tafakkur bazmi to'ridan ular uchun joy ajratgan»¹³ Shuningdek, Dante «Monarxiya» («Saltanat») asarida Ibn Rushd izidan borib ruhoniylar hukmronligini inkor etadi, adolatli hukmdor boshchiligidagi yagona davlat g'oyasini ilgari suradi. Mutafakkirning bu tarzda ilg'or dunyoqarashi cherkovni g'azablantiradi. Ramini, Gvido, Vernani singari Papa tarafdorlari Danteni «Gunohga botgan, dahriy Ibn Rushd» g'oyalarini targ'ib etishda ayblaydilar. Dante qachonlardir butun insoniyat boshini qovushtiradigan adolatli davlat qaror topishiga ishonadi. Bu ezgu orzusini bayon etishda shoir Ibn Rushdning quyidagi fikrlariga asoslanadi: Inson o'z imkoniy aqli orqali atrof-muhitni bilib oladi. Biroq bir odam har qancha donishmand bo'lmasin, mutlaq bilimlar jamuljamini egallashga qodir emas, balki aqliy borliqning muayyan bir qisminigina egallashi mumkin, xolos. Binobarin, odamlar soni ko'paygan sari bilish doiralari ham kengayadi, ammo bir davr odamlari, ular nechog'li ulkan guruhni tashkil etmasinlar, haqiqatni to'la anglab etolmaydilar. Butun insoniyat bilimi esa mutlaq haqiqat tomon uzluksiz tutashib boradi. Bu-kishilik nasli kabi, o'lmas va tuganmas imkondir.

Demakki, birlashgan saltanatga insoniyatning aql-zakovati ham jamlanib, tajassum topadi; hikmat-haqiqat dunyoni idora etadi. Qirg'inbarot urushlar barham

¹³ N.Komilov Tafakkur karvonlari. –T., 1996. 73-bet.

topadi, kishilik hadik-qo'rquv, muhtojlik changalidan chiqib, baxtiyor yashaydi, deydi Dante.¹⁴

Gumanizm va umuman Renessans madaniyati asoschilaridan yana biri italiyalik shoir **Franchesko Petrarka** (1304-1374) edi. U birinchi bo'lib antik davr madaniyatiga, Gomer va Vergiliylar ijodiga qaytish to'g'risida fikr yuritadi. Petrarka xristianlikni rad etmaydi, ammo uning ta'limotida din o'zgacha, insonparvar yo'nalish kasb etgan. Shoir sxolastikaga (quruq safsatabozlik), uning inson muammosiga nisbatan befarqligiga qarshi chiqadi. Petrarka **she'riyat, notiqlik, adabiyot, etika, estetikaning** inson axloqiy va ruhiy kamolotida tutgan o'rni, ahamiyatini ta'kidlab, ushbu sohalar **rivoji madaniyat yuksalishini ta'minlaydi, deb hisoblaydi**. Shoir antik davr madaniyati va ma'rifati o'tib ketgan oltin asr, yo'qotilgan jamiyat deb hisoblab, ushbu merosni zamondoshlariga aniq va tushunarli holda etkazishga harakat qiladi. U avvalo, insonning ichki, axloqiy muammolariga e'tiborni qaratadi. Bu narsa uyg'onish davri individualizmining o'ziga xos muhim belgisi edi. «Mening sirim» nomli asarida Petrarka insonning eng chuqur ichki ziddiyatlari va ularni bartaraf etish yo'llarini ko'rsatib beradi.

Frantsuz Uyg'onishining yorqin namoyandasi bu gumanist-yozuvchi, monax, botanik va shifokor **Frantsua Rable** (1494-1553) dir. Uning asosiy merosi «Gorgantuya va Pantragryuel» nomli sarguzasht, fantastik romandir. Ma'lum darajada utonik g'oyalarni o'zida mujassamlashtirgan bu roman tarbiya, urush va monastir hayoti mavzulariga bag'ishlangan bo'lib, unda Rablening jamiyat, uni rivojlantirish, inson huquqlari, jamiyatdagi ayollarning o'rni, kishilar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarga doir qarashlari aks ettirilgan.

Gumanizmning yana bir yorqin namoyandasi frantsuz faylasufi **Mishel Monten** (1533-1592) edi. U o'zining «Tajribalar» asarida sxolastikani tanqid qilib, insonni eng buyuk qadriyat deb e'lon qiladi. Monten inson shaxsining mustaqilligi va erkinligi g'oyasini ilgari suradi. Uning ta'limoti individualizm, riyokorlik ruhida qarashlarga qarshi yo'naltirilgan. U insonning mustaqil, erkin tafakkurini bo'g'uvchi loqaydlik, riyokorlik, taqlid qilish hollarini qat'iy qoralaydi. Xudoga nisbatan u skeptik ya'ni shubhali munosabatda bo'ladi. Shuning uchun mutafakkir fikricha, xudoning inson faoliyatiga hech qanday aloqasi yo'q, xudo bu qandaydir shaxssiz mohiyatdir. Montennining din erkinligi haqidagi fikri taraqqiyparvar ahamiyatga ega. Uningcha, bironta din boshqa dinlar ustidan ustunlikka ega emasdir.

Monten gumanizmi ham naturalistik ruhi bilan ajralib turadi: inson tabiatning bir qismi, shuning uchun o'z hayotida ona-tabiat nimani o'rgatsa, shunga amal qilish kerak bo'ladi. Falsafa murabbiylik vazifasini bajaradi. U odamlarni to'g'ri, tabiiy ravishda hayotga yo'naltirishi kerakdir.

Monten g'oyalari falsafaning kelgusi rivojiga, xususan Bekon, Dekart, Gassendi ta'limotiga, frantsuz ma'rifatparvarlari - Volter, Lanetrilar ta'limoti shakllanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi.¹⁵

¹⁴ N. Komilov Tafakkur karvonlari. –T., 1996 74-75 bet

¹⁵ Qadimgi va o'rta asrlar Sharbiy Evropa falsafasi. 185-bet

Ingliz yozuvchisi va siyosatchisi Tomas Mor (1519-1577), italiyalik faylasuf va shoir Tomazo Kamponellalarning «Utopiya», «Quyosh shahri» asarlarida ham gumanistik utopik sotsializm g'oya-kontseptsionalari aks ettirilgan edi.

Gumanizmdan farqli ravishda (inson ikkinchi Xudo) **reformatsiya**, insonning azaliy gunohkorligi haqidagi g'oyani saqlab qoldi. Italiyada refarmatorlik harakati etakchisi **Djon Sovnarola** (1452-1498) edi. U cherkov tomonidan ta'qib qilinib, gulxanda yoqib o'ldirilgan.

Reformatorlikning asosiy namoyandalari - nemis ruhoniysi **Martin Lyuter** (1483-1546), frantsuz ruhoniysi **Djon Kalvin** (1509-1564) va **Tomas Myuntser** (1490-1525) edilar.

Tomas Myuntser reformatsiyaning xalqchil qanotiga boshchilik qildi. Uning hatti-harakatlari dehqon urushiga aylandi.

Reformatsiyaning aniq boshlangan sanasi Lyuter tomonidan Vittenburgdagi cherkov eshigiga indulgentsiyalarni sotishga qarshi qaratilgan 95 ta tezis ilib qo'yilgan kun – **1517 yil 31 oktyabr** hisoblanadi. Martin Lyuter hukmdorlarga murojaat qilib, ularni zambaraklar tayyorlash, yo'llar qurish, ko'priklar bunyod etish va boshqa ishlarga sarflanayotgan harajatlarning ma'lum qismini yoshlar ta'lim-tarbiyasiga ham sarflashga chaqirdi.

Uyg'onish davridagi madaniyat, ilm-fan, savdo-sotiqning yanada yuksalishini ta'minlagan omillardan biri, bu shu davrda amalga oshirilgan buyuk geografik kashfiyotlar bo'ldi. Savdo-sotiq, ishlab chiqarish rivojlanib borayotgan Evropa shaharlari bozorlariga Sharq mollari betinim etkazilib, turilgan va bu munosabatlar savdo ahliga katta daromadlar keltirgan. Ammo turklar Vizantiyani zabt etgach, Sharq mamlakatlari bilan savdo-sotiq aloqalari qiyinlashdi, narx-navo ko'tarildi. Natijada Hindiston, arab mamlakatlari, Xitoy kabi mamlakatlarga olib boradigan dengiz yo'llarini qidirish avj oldi.

Olimlarning Er shar shaklida bo'lishi haqidagi taxminlari XV asrda sayyohlarning qiziqishini yanada oshirdi. Italiyalik olim, astronom **Polo Toskanelli** bu g'oyadan kelib chiqib dunyo xaritasini tuzdi. Kartada Osiyo qit'asi Atlantika okeanining g'arbiy qirg'oqlarida tasvirlangan bo'lib, olimning fikricha, Evropa qirg'oqlaridan doimo g'arbga suzib, Hindistonga borish mumkin bo'lardi. Olim Er ekvatori uzunligini xato tasavvur qilib, 12 ming kilometrga yanglishgan. Keyinchalik bu xato-buyuk kashfiyotlarga olib keldi

XV asr oxirida Ispaniyada ham yangi savdo yo'llarini qidirish kuchayadi. Ispaniya qiroli Ferdinand Hindistonga tomon harbiy dengiz yo'lini ochishni **Xristofor Kolumbga** (1451-1506) topshiradi. Palos portidan 1492-yili yozda Kolumb o'zining 90 kishilik komandasi bilan uchta kemada dengizga chiqadi. Shundan so'ng ham Kolumb g'arbga yana 3 marta sayohat qiladi va Kuba, Gaitidan tashqari Karib dengizidagi ko'plab orollarni kashf etadi. Lekin omad unga kulib boqmadi. U o'zi izlagan Hindistonning oltin-boyliklarini topa olmadi.

Yangi qit'a kashf qilinganini Kolumb umrining oxiriga qadar bilmagan. O'zi kashf qilgan joylarni Hindiston, u erlarning aholisini esa «hindular» deb ataydi. Shu sababdan Amerikaning ko'plab tillarda so'zlashuvchi turli halqlari va qabilalarini adabiyotlarda «indeetslar» deb atash rasm bo'lib ketgan. Kolumbdan keyin 1498 yili g'arbiy tomonlarda sayohatda bo'lgan Amerigo Vispuchchi Kolumb kashf qilgan

erlarning «yangi qit'a» ekanligi haqidagi fikrlarini o'z do'sti, nemis kosmografi Voldemyullerga yozib yuborgan. Xuddi shu nemis olimining taklifi bilan yangi qit'a Amerika deb atala boshlandi. Xristofor Kolumbning nomi Kolumbiya davlatiga, Amerika Qo'shma shtatlari okruglaridan biriga, ko'plab shaharlar, universitetlarga, shuningdek, tog', daryo va hatto fazoni tadqiq etish loyihalariga ham qo'yilgan.

Ispaniyaliklar tomonidan Amerikaning kashf qilinishi va uni g'arbiy Hindiston deb atalishi ovozasi portugaliyaliklarni ham harakatga solib qo'yadi. Portugaliya qiroli Hindistonga boriladigan dengiz yo'lini topish uchun **Vasko da Gama** boshchiligida (1497-1499 yillar) ekspeditsiya jo'natadi. Ekspeditsiya juda puxta tayyorgarlik ko'radi. Vasko da Gama eng yaxshi kemalar, asboblari va xaritalar bilan ta'minlanadi, ekspeditsiya tarkibidagi dengizchilar ham tajribali bo'lganlar.

Safar boshlangandan to'rt yarim oy o'tgach, sayohatchilar Yaxshi umid burnini aylanib o'tib, Afrikaning sharqiy sohiliga chiqadilar. Shundan keyin Hind okeani bo'ylab shimolga suzgan ekspeditsiya Mozambikning Molinda portiga keladi. Arab lotsmani Ahmad ibn Majid yordamida portugaliyaliklar 1498 yilning may oyida 10 oylik sayohatdan so'ng Kalkutta shahriga etib keldilar. Vasko da Gama hind rojasi qabul qiladi. Portugallar kemalarga ziravorlarni yuklab orqaga qaytadilar. Ikki yilga cho'zilgan safar paytida dengizchilarning 2/3 qismi halok bo'ladi. Keltirilgan ziravorlardan ekspeditsiyani uyushtirishga sarflangan mablag'ga nisbatan ham 60 marta ortiq foyda olinadi.

Amerigo Vesputichining Kolumb kashf qilgan erlarini yangi qit'a ekanligi haqidagi tahmini **Ferdinand Magellanning** 1519-1522 yillardagi dunyo bo'ylab birinchi sayohatida ham to'la tasdiqlandi. Yangi ochilgan erlardan mo'ljaldagi boyliklarga erisha olmagan ispan hukmdorlari Ferdinand Magellanning Hindistonga tomon dengiz yo'lini ochish loyihasini qo'llab-quvvatladilar.

Sayohatning boshidayoq juda og'ir sinovlarni engib, 60 kunlik tinimsiz yomg'irlardan so'ng kemalar 1519 yil 13 dekabrda Rio de Jeneyro ko'rfaziga kiradi. Yana bir oylik sayohatdan keyin hozirgi Urugvayning poytaxti Montevideo joylashgan erda to'xtashadi. Bu joyning ikki okeanni bog'lovchi qo'ltiq ekanligi haqidagi faraz tasdiqlanmadi.

Ko'rfazdan bir oyga yaqin suzgan kemalarning chap tomonidan doim hindular gulxanlarining tutuni ko'rinib turgan. Natijada dengizchilar bu erlarni «Olovli er» deb ataganlar. Okeanga chiqqan kemalar shimolga qarab suzishdi. To'rt oy davomida hech qanday dovullarsiz olg'a yurildi. Okeanning ularga qilgan muruvvati evaziga sayohatchilar uni «Tinch okean» deb atadilar. Nihoyat, 1521-yilning 6 martida ekspeditsiya a'zolari Marian arxipelagi orollaridan biriga tushadilar. O'n kundan so'ng kemalar yaqinlashgan arxipelag Ispaniya shahzodasi, bo'lajak qiroli Filipp sharafiga Filippin deb ataldi. Xuddi shu orollarda ro'y bergan bir voqea sayyohlarning qilgan ishlari qanchalik buyuk ekanligini ko'rsatdi. Magellanning qachonlardir Malay orollaridan olib chiqib ketilgan xizmatkori Enrike maxalliy aholi bilan gaplashib, birini tushunganlar. Demak, Enrike o'z uyidan sharq tomonga chiqib unga g'arbdan qaytib keldi. 1521 yil 27 aprelda Magellan halok bo'ldi.

Magellan ekspeditsiyasidan San-luxorga qaytib kelgan «Viktoriya» kemasida 18 kishi qolgan edi. Dunyo bo'ylab birinchi sayohat **Er shar shaklida ekanini uzul-kesil isbot qilib berdi**. Buyuk geografik kashfiyotlar natijasida erli aholi haqida

ma'lumotlar ko'paya bordi, ular jahon savdo yo'llarini butunlay o'zgartirib yubordi. Er yuzi xalqlari o'rtasida iqtisodiy va madaniy aloqalar o'rnatishga imkoniyat yaratildi.

Yangi qit'alarining kashf etilishi, dengiz yo'llarining ochilishining ikkinchi tomoni ham borki, ushbu haqiqatdan ham ko'z yumib bo'lmaydi: kashf etilgan qit'alardagi mahsulotlarni arzon narxlarda xarid qilish bilan cheklanmagan evropaliklar asta-sekin ularni tortib olishga, so'ngra mahalliy xalqlar huquqlarini cheklashga, hatto (ma'lum vaqt o'tgach) ulardan qul sifatida foydalanishga borib etdilar. Shu tariqa, jahonda irqiy kamsitish, millatchilik muammolari yangidan paydo bo'ldi.

Bugungi kunda ham dunyodagi demokratiya, tenglik, tinchlik va hamkorlik tarafdori bo'lgan ko'p sonli ilg'or kuchlar birlashishga hamda sharmandali mustamlakachilik sistemasi tug'dirgan barcha dolzarb muammolarni hamjihatlikda echish va bartaraf etishga bel bog'laganlar.

2. Evropa Uyg'onish davrining daholari: Leonardo da Vinchi, Rafael, Mikelanjelo va boshqalar

Reformatsiya xristian dinidagi yangi oqim – **protestantizmning** paydo bo'lishiga olib keldi. Protestantizmning eng asosiy tamoyillaridan biri, bu xristian dinining dastlabki sofliğiga erishish edi. O'rta asrlardan buyon amal qilina boshlangan qator an'analar, urf-odatlar protestantlar tomonidan ortiqcha va noto'g'ri deb topildi. Ular xristian dinidan chetlanishga olib keladi, degan g'oya ilgari surildi. Jumladan, reformatsiya davrida aynan diniy mavzulardagi qator pesalar ta'qiqlandi. Protestantizm ikonalariga sig'inishni ham qoraladi. Ikonalariga sig'inish deyarli butlarga sig'inish bilan tenglashtirildi. Ammo protestantlar tasviriy san'atni unchalik qoramadilar. Haykaltaroshlik, tasviriy san'at dunyoviy xarakterga ega bo'la bordi. Ularda diniy mavzular yakkahokimligiga chek qo'yila boshlandi. Shu boisdan aynan Uyg'onish davrida san'at sohasida buyuk daholar etishib chiqa boshladi.

Leonardo da Vinchi. Florentsiyalik Leonardo da Vinchi (1452-1519) Italiyadagi uyg'onish davri madaniyatining eng buyuk arbobi edi. U yoshligidan yaxshi bilim oldi. U buyuk olim, iste'dodli me'mor, muhandis va etuk rassom bo'lib etishdi.

San'atkorning eng unumli ijon yillari (1482-1490) Milanda kechdi. Uning loyihasi asosida Milan shahrini ichimlik suvi bilan ta'minlaydigan katta kanal qurildi.

Leonardo da Vinchi 1499 yilda Milandan Venetsiyaga va 1503 yilda esa Florentsiyaga keladi. Bu erda u kanallar, uchar apparatlar loyihalarini chizadi. Olim, shuningdek, anotomiya, geologiya, gidroflika va mexanika sohalarida ilmiy tadqiqotlar olib boradi. «**Monna Liza**» («Djakonda») surati Leonardo da Vinchini butun dunyoga tanitdi. «Monna Liza» - yosh ayol portreti, hozirgi kunga qadar san'atning shu sohasidagi eng mashhur asaridir. Rassom bu suratda yosh ayolning tashqi qiyofasinigina emas, balki uning ichki dunyosi, kechinmalari va kayfiyatini ham ajoyib, sirli tarzda aks ettirgan.

Asarda ma'naviy va jismoniy go'zallik, individuallik va umuminsoniylik mutanosiblik, o'zaro muvofiqlashuvlik katta mahorat bilan tasvirlangan. Bu noyob asar bundan 500 yil muqaddam yaratilganiga qaramasdan, hanuzga qadar ham tasvirdagi timsol yuzasidan bahslar davom etib keladi. Ayrim mutaxassislar rassom asarda o'zini tasvirlaganini qayd etadilar. Tasviriy san'atda ma'lum soniyadagi, aniq bir holat tasvirlanadi. Ammo Leonardo da Vinchi asarining o'ziga xosligi, hayratlanarli jihati shundaki, unda beixtiyor tomoshabinda ayol yuzidagi tabassum, uning nigohi har daqiqada o'zgarib turibdi, degan fikr paydo bo'ladi.

Leonardo da Vinchi ijodi shunisi bilan qimmatliki, u ijodda o'zini sinovchi, tajribachi sifatida namoyon qiladi. Ijod san'atkor uchun cheksiz izlanishlar yangidan-yangi muammolar echimini qidirishdan iborat edi. Tasvirdagi soyalar, ranglar hamohangligi, hatto buyoqlar tarkibi ham betinim kuzatishlar, tajribalar, sinovlar natijasida yuzaga kelardi. Odamlar holatlarining, yuz ko'rinishlarining turli shakldagi chizmalari fikrimiz tasdig'idir. Musavvir har bir asarida qandaydir muammoning echimini qidirar edi. Aynan shu xususiyat Leonardo da Vinchining olim va mutafakkirligi isboti bo'la oladi. Alloma o'ziga xos tafakkur tizimini ishlab chiqdiki, natijada uning qator ilg'or g'oyalari (samolyot, vertolyot va tank) keyingi davrlarda, xususan XIX-XX asrlarda ro'yobga chiqdi.

Uyg'onish davrining buyuk arboblardan yana biri, bu haykaltarosh, rassom, me'mor, harbiy muhandis va shoir **Mikelenjelo Buanarotti** (1475-1564 yillar) edi.

Mashhur rassomning Vatikandagi Sikstin kapellasidagi suratlari soni 700ga yaqin bo'lib, u uzunligi 40, eni 13 va balandligi 20 metrli xonada chizilgan.

Mikelanjelo 4 yil davomida mashaqqatli mehnat qilib, 1512 yil kapella, devoriy suratlarini tantanali ochishga tayyorlaydi. Uning haykaltarosh sifatida yaratgan eng buyuk ishlaridan biri - **David haykali** edi. Marmartoshdan qilingan haykalning balandligi 5,5 metr bo'lib, zamondoshlari uni «gigant» deb atashgan. Mikelanjelo bu haykal siymosida dahshatli maxluqni tosh bilan urib o'ldirgan afsonaviy cho'pon yigitni tasvirlagan. Florentsiyaning markaziy maydoniga o'rnatilgan David haykali o'sha vaqtlardan buyon shaharning homiysi hisoblanib keladi.

Umrining oxirida Mikelanjelo me'morchilik bilan shug'ullanadi. Dastlabki loyihaga o'zgarishlar kiritgan holda u avliyo Petr cherkovi qurilishini nihoyasiga etkazadi.

Italiyaning buyuk rassomlaridan yana biri **Rafael Santi** (1483-1520 yillar) dir. U o'zining qisqa, lekin mazmunli umri davomida insonni, uning go'zal qalbini, aql-zakovatini, oliyjanobligini tasvirlashga intildi.

Rafael Santi kichkina Urbino gertsogligida saroy rassomi oilasida tug'ildi. U 1504 yili Florentsiyaga keladi. Shu erda u o'zining qator mashhur suratlari-«Madonna»larini chizadi. Oradan 4 yil o'tib Rafael Santi Rimga boradi.

Rassom Rim papasi Yuliy II ning buyurtmasiga binoan uning saroyidagi dam oladigan xonalarni bezashga kirishdi. Vatikanda ishlash bilan birga u qator tasviriy asarlar, portretlar chizadi. «**Madonna Alba**», «**Kursidagi Madonna**», «**Madonna difoli**», va nihoyat 1513-1514 yillari «**Sikstin madonnasi**»ini yaratadi. Rafael chizgan rasmlarning eng mashhuri bo'lgan «Sikstin madonnasi» Italiyaning kichikroq shaxarlaridan biridagi Avliyo Sikstin monastiri uchun chizilgandi. Bu buyuk asar

insonga g'oyat kuchli muhabbat ruhi bilan sug'orilgan. Rassom unda odamlarning baxt saodati uchun o'zining eng aziz va sevimli farzandini qurbon qila oladigan mard insonni-onani ulug'laydi. «Injil»dan olingan bu sahna tasviri hozirgi kunda Germaniyaning Drezden shahridagi rasmlar galereyasida saqlanmoqda.

Rimdagi avliyo Petr cherkovini loyihalashtirish va uning qurilishida ishtirok etishi, Santa Mariya Papasi cherkovini bezashda faollik ko'rsatganiga qaramasdan Rafael ko'proq tasviriy san'atda shuhrat qozondi.

Leonardodan farqli ravishda, Rafael o'z davrining ijodkori edi. Uning asarlarida jumboqli, g'ayritabiiy xususiyatlar yo'q. Hamma narsa aniq, yorqin, go'zal va barkamol. U go'zal qahramonning ajoyib timsolini yaratadi. Rassomda shunday hayotiylik tamoyili kuchli. Shu boisdan ham uning «Madonna Konestibile» asarida ilohiylashtirilmagan, oddiy ayol go'dak tomonidan varaqlanayotgan kitobga nigoh tashlagan holda tasvirlangan.

4. Tabiiy bilimlar va texnik taraqqiyot. N.Kopernik, D.Bruno, G.Galiley

XVI-XVII asrlarda tabiatshunoslik fanlarining tez yuksalishi pallasi boshlandi. Ishlab chiqarish, jumladan, texnikaning o'sishi ilmiy taraqqiyotga keng yo'l ochdi. Tabiatdagi voqea-hodisalarning amaliy tomonlarini tadqiq qilish tomon yo'l tutildi.

Fizika fanining mexanika sohasi tez sur'atlar bilan rivojlandi. Buning sababi, avvalo san'atning ba'zi sohalarida oddiy mexanizmlardan foydalanila boshlaganligi, qurilish texnikasining takomillashuvi, chuqur shaxtalarning paydo bo'lishi, artilleriyaning yildan-yilga kengroq qo'llanilishidir. XVI-XVII asrlarda hunarmandchilik texnikasining rivojlanishi natijasida ko'plab asbob-uskunalar ixtiro qilindi. Jumladan, mikroskop va teleskop, termometr, simobli barometr, gidrometrklar kashf qilindi.

Fandagi burilish eng avvalo, astronomiya sohasida ro'y berdi. XVI asrga qadar harbiy Evropada, shuningdek, Sharq mamlakatlarida ham antik davrda yaratilgan **geotsentristik g'oya** hukmron edi (Beruniy kabi allomalar qarashlari bundan mustasno). Unga ko'ra koinot markazida doira shaklida harakatsiz Er turadi. Erning atrofida ma'lum masofada Oy, Quyosh va boshqa sayyoralar, yulduzli osmon aylanib turadi. Bu g'oyaning asosi Aristotel, Gipparx va Ptolemey davrlarida ishlab chiqilgan edi.

Allomalar orasida koinot tuzilishi haqidagi yangi **geliosentristik ta'limotni yaratgan ulug' polyak olimi Nikolay Kopernik** faxrli, muhim o'rin tutadi. Kopernik eng oddiy asboblar yordamida osmon jismlarini 30 yildan ko'proq kuzatdi. Murakkab hisoblar yordamida olim Erning Quyosh atrofida hamda o'z o'qi atrofida aylanib turishini aniqladi. Yangi ta'limot tufayli cherkov tomonidan ta'qib qilinishini oldindan sezgan Kopernik o'z kashfiyotini uzoq vaqt sir tutdi. Shu sababli olimning «**Kul ustida ziyofat**», «**Koinot va dunyoning cheksizligi haqida**», «**Pegas siri**», «**Osmon jismlarining aylanishi haqida**» va boshqa asarlari uning o'limidan sal avvalroq nashr qilindi.

Kopernik kashfiyoti fanda katta o'zgarish yasadi. Bu kashfiyot xristian cherkovining obro' va ta'siriga katta putur etkazdi.

Kopernik g'oyasining davomchilari katolik cherkovi tomonidan quvg'un qilina boshlandi. Xristian cherkovi tazyiqining birinchi qurboni **Jordano Bruno** (1548-1600) bo'ldi. U Kopernik ta'limotini rivojlantirib: «Koinotning chegarasi yo'q. Olam beqiyos katta va cheksizdir», degan edi. Uning fikricha, Er ham koinotning markazi emas. «Olam son-sanoqsiz yulduzlardan iborat bo'lib, ularning har biri bizdan uzoqda turgan quyoshdir. Mana shu quyoshning har qaysisi atrofida o'zining aylanib turgan yo'ldoshlari bor». Jordano Brunoning fikrlari hozirda fanda to'liq tasdiqlandi.

Cherkovning doimiy tazyiqi olimning 16 yil davomida Frantsiya, Germaniya, Chexiya singai mamlakatlarda safarda yurishga majbur qildi. O'z vatanini sog'inib, Italiyaga qaytgan olimni cherkov namoyandalari ushlab, o'z g'oyalaridan qaytishga undadi. Biroq u o'z g'oya, e'tiqodida sobit turdi. Sakkiz yil qamoqdan so'ng oxir-oqibatda Jordano Bruno gulxanda yondirildi.

Katolik cherkovi mashhur astronom va fizik **G.Galileyni** (1564-1642 yil) ham butun hayoti davomida ta'qib qildi. Olim o'zi kashf qilgan oddiy, 30 marta kattalashtirib ko'rsatadigan teleskop yordamida ko'plab yulduzlarni, oy ustidagi toqqa o'xshash jismlarni, Yupiterning 4 ta yo'ldoshini, Veneraning fazalarini, Quyosh dog'larini kashf qildi.

Galileo Galilei o'z asarlarida N.Kopernik va J.Bruno kashfiyotlarini to'liq tasdiqladi. Rim papasi 70 yoshli olimni inkvizatsiya sudiga berdi. Sud Galileyni o'z g'oyalaridan voz kechishga majbur qildi. U umrining oxiriga qadar cherkov nazoratida ishladi.

Rim papasi Ioann Pavel II tomonidan 1979-1980 yillari Galileyni sud qilgan inkvizatsiya sudi hujjatlari qayta ko'rib chiqildi va olim gunohsiz deb topildi. Katolik cherkovi o'zining ko'p sonli «xatolari»dan birini tan olishi uchun uch asrdan ko'proq vaqt kerak bo'ldi.

Shunday qilib, XVI-XVII asrlarda ilmiy bilimlarning rivojlanishi Evropada sanoat va savdoni yuksalishiga imkon berdi.

Savol va topshiriqlar

1. Evropa uyg'onishini yuzaga keltirgan omillar to'g'risida tushunchalaringiz?
2. Italiya uyg'onishining ilk namoyandalari – Dante va Petrarka ijodi haqida nimalarni bilasiz?
3. Uyg'onish davri madaniyatining muhim xususiyatlariga siz nimalarni nisbat berasiz?
4. Gumanist yozuvchilar ilgari surgan asosiy g'oyalar o'zida nimani aks ettirgan edi?
5. Evropada yuz bergan Remormatsiya harakati va uning oqibatlari qanday o'zgarishlarni yuzaga keltirdi?
6. Protestantizm oqimi yuzasidan fikrlaringiz?
7. XIV-XV asrlar geografik kashfiyotlari evropaliklar uchun qanday buyuk o'zgarishlarni yuzaga chiqardi?
8. Leonardo da Vinchi ijodiga oid nimalarni bilasiz?
9. Mikelanjelo dahosi xususida nimalar deyaolasiz?

10.XV-XVI asrlar tabiatshunos olimlari ijodidagi muhim yutuqlarni sharhlab bering.

7-MAVZU. XVIII-XIX ASRLARDA JAHON MADANIYATI

Reja

1. XVIII asrdagi ma'rifatparvarlik g'oyalari. Demokratik jamiyat ilk ustqurmalarining shakllanishi.
2. Sanoat to'ntarilishi va ilmiy-texnikaviy yutuqlar.
3. Me'morchilik va san'atda klassitsizm, barokko va sentimentalizm uslublari.
4. Adabiyot va tasviriy san'atda romantizm, realizm, impressionizm va postimpressionizm.
5. Ommaviy madaniyat.

Mustaqil o'rganish uchun tavsiya etiladi

XVIII-XIX asrlarda badiiy adabiyot, tasviriy san'at va musiqa.

Tayanch so'z va iboralar

Ma'rifatparvarlik g'oyalari, demokratiya, "tug'yon va shiddat" oqimi, sanoat to'ntarilishi, transport sohasidagi yutuqlar, realizm, romantizm, barokko, klassitsizm, sentimentalizm, impressionizm, postimpressionizm, ommaviy madaniyat.

Asosiy adabiyotlar

- Abdunabiev A. Vklad v mirovuyu tsivilizatsiyu. -T.: O'zbekiston, 1998.
- Abduholiqov S. Madaniyat tarixi va uning asosiy masalasi. -T.: Fan, 1992.
- Axmedova E., Gabidullin R. Kulturologiya. - T.: 2001.
- Iskusstvo stran narodov mira. Entsiklopediya. - M.: 1956-1978.
- Madaniyatshunoslik. Ma'ruzalar matni. Gulmetov va boshqalar - T.: DITAF, 2000.

Qo'shimcha adabiyotlar

- Antichnoe nasledie v kulture. Vozrojdeniya. - M.: 1994.
- Sulaymonova F. Sharq va harb. - T.: Fan, 1991.

1. XVIII asrdagi ma'rifatparvarlik g'oyalari. Demokratik jamiyatning ilk ustqurmalarining shakllanishi

Uyg'onish davri madaniyati yaratgan asosiy qadriyatlar keyingi asrlar Evropa madaniyati asosini belgiladi. XVIII asrdagi "ma'rifatparvarlik" g'oyalarining tarqalishi va sanoat inqilobining boshlanishi pirovardida madaniyatning yuksak texnikaviy yutuqlariga olib keldi.

Xo'sh "ma'rifat" o'zi nima?

Ma'rifatning lug'aviy ma'nosi bu - bilish, tanish, ya'ni bilim demakdir. Bu so'zning ko'plik ma'nosi maorifdir. Atama sifatida u tabiat, jamiyat va inson mohiyati haqidagi turli bilimlar, ma'lumotlar majmuini bildiradi. Ma'rifat bilim va madaniyatning uyg'unlashgan mazmunidir.

Shu o'rinda "ma'rifatparvarlik" jumlasiga ham ta'rif berib o'tsak. Insoniyatning bir jamiyatdan ikkinchi jamiyatga, bir tarixiy davrdan ikkinchisiga o'tishi avvalo ma'rifatparvarlikdan boshlanadi. Zamonaviy etuk, ongli, yurtim deb yashovchi, uzoqni ko'zlovchi ma'naviyatli fidoyi siymolar tabiatan ma'rifatparvar bo'ladilar. Jamiyatning bugungi va kelajagi uchun muhim g'oyalarni ko'tarib chiqadilar va ularni amalga oshirish uchun izchil kurash olib boradilar.

XVIII asrda katolik cherkovi absolyutizmni va barcha feodal tartiblarni himoya qilar, xalq orasida bu tartiblar xudo tomonidan o'rnatilgan, degan ko'r-ko'rona ishonchni mustahkamlashga intilar edi. Biroq ilg'or yozuvchilar, olimlar ilm-fan va maorifni dinga qarama-qarshi qo'yar, o'sib kelayotgan burjuaziya bilan xalq manfaatlarini himoya qilardilar. Ijtimoiy fikrning bu yo'nalishi "Ma'rifat" deb ataldi, uning vakillari esa tarixga XVIII asr ma'rifatparvarlari nomi bilan kirdilar. Barcha baxtsizlik va nohaqlikdan insoniyatning aziyat chekishi bilimsizlikdan ekanligiga, faqat ma'rifatgina xalq va uning ideali "Ozodlik, Tenglik, Qardoshlik"ni o'rnatishga qodir ekanligiga ma'rifatparvarlar chuqur ishonganlar. XVIII asr ma'rifatparvarlari ilg'or g'oyalarni ilgari surib, umrini yashab bo'lgan tartiblarni bekor qilish va yangi zamonaviy tartiblarni joriy qilish sari kurashga otlanganlar. Bu borada XVIII asr ma'rifatparvarlaridan Volter, Russo, Mele, Didrolar faoliyatlari benazirdir.

XVII asr oxiri va XVIII asr boshlarida faoliyat yuritgan Simon Poyutskiy, Fedor Rtikev, Silvestr Medvedev, Saltikov kabi bir qator ma'rifatparvarlar, o'z qarashlarida dehqonlar, xunarmandlar manfaatlarini va kayfiyatlarini aks ettirdilar.

Xususan ularning g'oyalari XVIII asr ma'rifatparvarlarining jamiyat hayotiga oid demokratik tamoyillarni ishlab chiqishlarida muhim poydevor bo'lib xizmat qildi.

Ma'rifatparvarlar jamiyatdagi tartiblarni ijobiy tomonga o'zgartirishni, jumladan:

- absolyut monarxiyaning bedodligini cheklash;
- katolik cherkovi, ya'ni dinning jamiyat siyosiy va madaniy hayotiga ta'sirini zaiflashtirish va kerak bo'lsa butunlay yo'qotish;
- ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy hayotning rivojlanishiga to'siq bo'lib kelayotgan feodal tartiblarni bekor qilish;
- insonlarning barcha tabaqalarining teng huquqli bo'lishini (ya'ni saylash, saylanish va shu kabilarda);
- demokratik tamoyillarga ko'ra xalqning mamlakatni idora etilishida ishtirok etishi va shu kabi maqsadlarni amalga oshirishni o'z oldilariga maqsad qilib qo'ygandilar.

Shuningdek, XVIII asr ma'rifatparvarlari xalq ommasining yalpi saylov huquqi parlament boshqaruvi va respublika tuzumi uchun, demokratik huquqlar va erkinliklar uchun faol harakatda bo'ldilar.

1751 yildan boshlab yozuvchi va faylasuf Deni Didro (1713-1784) tashabbusi bilan ko'plab marifatparvarlar ko'p tomli "Fan, san'at va hunarmandchilik entsiklopediyasi"ni tayyorlash va nashr etish bilan shug'ullana boshladi. Entsiklopediya mualliflari orasida Volter, Russo singari taniqli siymolar bor edi. Ular o'z zamonining ilmiy bilimlari va ilg'or g'oyalarini bayon etish va ularga tartib berish borasida tinimsiz izlanishlarda bo'ldilar.

Entsiklopediyadan matematika, astronomiya, fizika, ximiya, geografiya va turli ishlab chiqarish sohalari va texnologiyalariga oid qiziqarli maqolalar o'rin olgan edi. Unda sanoat buyumlari yasash, qishloq xo'jaligini yuritishning ilg'or usullari batafsil tasvirlangan edi. Bu esa mamlakat ishlab chiqaruvchi kuchlarini rivojlantirish tomon keng imkoniyatlar ochib berdi.

Entsiklopediya mualliflari butun insoniyat faoliyatiga din emas, balki aql-idrok, ma'rifat va ilm-fan asos bo'lishi kerakligini chuqur asoslab berdilar. Shu bilan birga entsiklopedistlar xususiy mulkchilik, sohibkorlikni himoya qildilar, qishloq xo'jaligi, sanoat va savdo-sotiq yo'liga zid hamma to'g'anoqlarning olib tashlanishini talab qildilar. Ular millat, ya'ni butun frantsuz jamiyati tabaqalarga bo'lingan "fuqarolar"idan emas, balki qonun oldida teng huquqlar va teng majburiyatlarga ega fuqarolardan iborat bo'lishi kerak, deb ta'kidladilar. Xullas mazkur entsiklopediya frantsuz ma'rifatparvarlarining ilg'or ilmiy va ijtimoiy-siyosiy tafakkurining eng yorqin yodgorligi bo'lib qoldi.

2. Sanoat to'ntarilishi va ilmiy texnikaviy yutuqlar

XVIII-XIX asrlar sanoat, fan-texnika sohasida muhim yangiliklar davri bo'ldi. Jumladan, bu davrda ilmiy bilimlar jamiyat tafakkurining butunlay yangi sifat darajasiga ko'tarildi.

Evropa va Shimoliy Amerikaning ko'plab mamlakatlarida XIX asr o'rtalarida industrlashtirish yoki sanoat burilishi nihoyasiga etdi. Manfaaddorlikning madaniyatdagi belgilovchi o'rni fan va texnika taraqqiyotiga yangi turtki berdi. Bug' va elektrlashtirish, telefon va telegraf davri, astronomiya, geologiya, biologiya, kimyo sohalarida ajoyib kashfiyotlarga boy bo'lgan bu davr, shubhasiz insoniyat madaniyatini yangi bosqichga ko'tardi. P.Sorokin iborasi bilan aytganda, faqat birgina XIX asrdagi kashfiyot va yangiliklarning o'zi oldingi asrlardagi kashfiyotlarning hammasini jamlagandan ham ko'proq bo'ldi. Xususan, bu asrdagi 248527tadan ziyod kashfiyot makon, zamon va materiya ustidan texnika hukmronligining cheksiz o'sganligidan dalolatdir.

Tabiat, inson, madaniyat kabi tushunchalar talqini sezilarli o'zgardi. Tabiat material va energiyaning bitmas-tuganmas manbai, universal omborxonasiga aylanib qoldi. XIX asr insonga koinot sardori, barcha narsalarning tojdori yorliqini berdi.

XVIII asrning oxirlariga kelib Angliyada ip-yigiruv mashinalaridan, mexanik to'quv dastgohlaridan keng foydalanila boshlandi. Shuningdek, bug' mashinalari o'rnatilgan fabrikalar qurila boshlandi. Bu jarayon fan-texnika inqilobining yuz bera boshlanganligiga muhim ishora edi.

To'quv dastgohining takomillashuvi sanoat to'ntarilishiga asos bo'lgan muhim ixtirolardan biri bo'ldi. 1733 yilda Jon Keynning uchar moki ixtiro qilganligi, mehnat unumdorligini ikki barobar oshirdi, 1765 yillarda Jeyms Xargrivsning "Jenni" deb atalgan charxni kashf qilishi yigiruv mehnati unumdorligining 18-20 barobar oshishiga sabab bo'ldi. 1784 yilda Ednunt Kartrayt tomonidan mexanik to'quv dastgohining ixtiro qilinishi mehnat unumdorligini 40 barobarga oshirish imkonini berdi. Natijada ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar sifati yaxshilandi va tannarxi arzonlashdi.

Ish mexanizmi, ya'ni mashinaning inson qo'l mehnatiga o'rin qoldirmay xom ashyoni bevosita o'zi ishlashga o'tishi sanoat to'ntarishining boshlanishi bo'ldi. Ip-gazlama ishlab chiqarishning tez kengayishi muhim ahamiyatga ega bo'ldi. XVIII asrning oxirlarida paxta tozalash mashinasi ixtiro qilindi.

XIX asrning boshlarida Frantsuz injeneri Jakkard yaratgan to'quv dastgohida rangli iplarni turlicha joylashtirish yo'li bilan turli guldor gazlamalar tayyorlash mumkin bo'lib qoldi. So'ngra chitga gul bosish jarayoni mexanizatsiyalashtirildi. Bunda chitni tsilindirlik vallar orasidan o'tkazish yo'li bilan bo'yash usuli topildi va bunday dastgohlar o'rnatilgan fabrikalar ko'plab paydo bo'ldi. Natijada manufakturadan fabrika ishlab chiqarishiga o'tilganligi sanoat to'ntarishining asosiy mazmuni bo'ldi.

Metall ishlab chiqarish va unga ishlov berish takomillashib bordi. XVIII asrda Angliyada toshko'mir yordamida cho'yan, keyinroq temirni ko'plab ishlab chiqarish muammosi hal etildi. 1795 yilda Kort cho'yan tarkibidagi uglerodni kuydirish uchun,

erib turgan cho'yanga koks aralashtirish yo'li bilan sof temir ishlab chiqarish usulini joriy qildi.

XIX asrning 60-yillarida Frantsuz injeneri Martin cho'yanni temir aralashmasida yoki po'lat parchalari va shlak aralashmasida qayta quyish yo'li bilan po'lat olinadigan pech qurdi. Undan sal oldinroq, ya'ni XIX asrning 50-yillarida Bessener cho'yanni po'latga yoki temirga aylantirish uchun ichida olovbardosh g'isht terilgan juda katta aylanma konveyr tuzilmasini yaratdi.

Sanoat to'ntarishi jarayonida turli asboblari va mashinalar yaratish, relsli yo'llar, paroxodlar va shu singarilarni qurish uchun asosiy materiallar sifatida temir va po'latdan foydalanish muhim o'rin tutdi.

Jeyms Uatt bug' mashinasini yaratdi. Bug' mashinasining ixtiro qilinishi fabrika va zavodlargagina emas, balki transport uchun ham yangi dvigatel yaratilishiga olib keldi. Bug' mashinasi asosiy dvigatel bo'lib qoldi. XIX asr tarixga temir va bug' asri bo'lib kirdi. O'sha vaqtlarda bug' mashinasidan qatnov uchun foydalanish to'g'risida fikrlar paydo bo'ldi. Shunday qilib, dastlab tosh yo'llardan yuradigan parovozlar qurildi, ammo ular yaroqsiz bo'lib chiqdi. Parovozlar XIX asrda amaliy ravishda qo'llanila boshlandi. Endi ular temir izlardan yura boshladi. 1814 yilda Jorj Stefanson soatiga 10 km tezlikda 8 ta vagonni tortib yuradigan birinchi parovozni yaratdi. XIX asrning 20-yillaridan e'tiboran temir yo'llar qurila boshlandi. 1830 yilda jahonda 332 km temir yo'l bo'lib ularning katta qismi Angliyaga to'g'ri kelar edi. 1870 yilga kelib 200 ming km temir yo'l qurilgan edi.

Bug' mashinasini kemaga o'rnatib va eshkakli charxlar bilan ta'minlab, undan suvda qatnash uchun foydalanish mumkin edi. 1807 yilda mexanik Robert Fulton Amerikada eshkakli charxlari bo'lgan birinchi paroxodni qurib, sinab ko'rdi. XIX asrning 20-yillariga kelib bug' mashinalari bilan harakatga keltiradigan g'ildirakli daryo paroxodlaridan keng foydalanila boshlandi. XIX asrning 30-yillari oxirlaridan g'ildirakli paroxodlar okean orqali Hindiston va Amerikaga qatnay boshlagan. Keyinchalik g'ildiraklar o'rnini eshkak vintlar egalladi. XIX asrning 50-60 yillarida harbiy mamlakatlarida elkanli dengiz floti o'z o'rnini paroxodlarga bo'shatib berdi. Parovozlar va paroxodlarning paydo bo'lishi shubhasiz savdo-sotiqning taraqqiy etishiga sabab bo'ldi.

XIX asrning 80-yillaridayoq frantsuz o'quvchilari aka-uka Mongolfe issiq havo bilan to'ldirilgan havo sharida parvoz qildilar. Keyinchalik Parijda vodorod bilan to'ldirilgan aerostatlar sinovdan o'tkazildi. Shu bilan birga aerostatdan sakrash uchun parashyut ham ixtiro qilindi. Bu havo sharlari va aerostatlar hozirgi kundagi zamonaviy samolyotlarning dastlabki avlodi edi.

Aloqa vositalari ham takomillashib bordi. qadim zamonlardan ma'lum bo'lgan optik topograf o'rniga endilikda elektr simli telegraf tarqaldi. Morze alifbosi ixtiro qilindi va bosuvchi qurilma yaratildi. XIX asrning o'rtalariga kelib quruqlikdagi telegraf liniyalaridan tashqari suv osti kabellari ham yotqizila boshlandi. Angliyadan Amerikaga Atlantika okeani tubi orqali dastlabki telegraf kabeli XIX asrning 60-yillari oxirida o'tkazilgan edi.

Yangi texnikalarning kashf etilishi yoqilg'iga bo'lgan talabning oshib borishiga sabab bo'ldi. Natijada XIX asrning o'rtalarida neftdan kerosin ishlab chiqarishda foydalanila boshlandi. XIX asrning 60-yillar oxirlarida dastlabki ichki yonuv

dvigatellari ixtiro qilindi, ammo ulardan amalda foydalanish XIX asrning 70-yillariga to'g'ri keldi.

Manufakturalar va fabrikalarning rivojlanishi bilan mehnat qurollarini doimo takomillashtirish ehtiyoji ortib bordi. Tez harakatlanadigan mashinalarning qurilishi ko'priklar, temir yo'llarning barpo etilishi murakkab va aniq hisob-kitoblarni talab qilardi. Buni esa yangi matematik tenglamalarni hal etmasdan amalga oshirib bo'lmasdi. Turli materiallarning puxtaligi va boshqa xossalarini o'rganish, vaqtni, predmetlarning xajmini, masofani aniqroq o'lchash talab etilardi. Texnikani rivojlantirish uchun ilm-fan ahamiyatiga talab oshib bordi.

XVI va XVIII asrlarda tegirmon va soat singari mexanizmlarni takomillashtirish vaqtida matematika va mexanikaning ko'pgina vazifalari hal etildi.

Mashhur ingliz olimi I.Nyuton va nemis olimi G.Leybnits XVII-XVIII asrlarda hozirgi zamon oliy matematikasiga asos soldilar. Nyuton kashf qilgan va ta'riflab bergan mexanika va optika qonunlari fan va texnikaning ko'pgina vazifalarini hal etish uchun asos bo'lib xizmat qildi. Nyutonning eng asosiy xizmatlaridan biri, bu butun dunyo tortilish qonunini kashf qilganligidir.

XIX asrda matematikaning ko'pgina amaliy va nazariy masalalari yangidan hal etilib, ishlab chiqildi. Atoqli rus olimi N.I.Lobachevskiy geometriyaning "noevklid" sistemasini tuzish imkoni borligini isbotladi va birinchi bor uning puxta variantlaridan birini yaratdi.

XVIII asrda rus olimi M.V.Lomonosov tajribalar yo'li bilan yonish va boshqa kimyoviy xodisalar paytida moddaning umumiy vazni o'zgarmasligi, yo'q narsadan modda vujudga kelmasligini isbotladi. U o'z amaliy tajribalari asosida materiyaning saqlanish qonunini kashf etdi.

D.Joul, R.Moyer, A.Levengun, E.Kenner, Ch.Darvin kabi olimlar ham astronomiya, fizika, meditsina, biologiya kabi fanlarning rivojiga o'z tajribalari va kashfiyotlari bilan o'zlarining bebaho hissalarini qo'shdilar.

XIX asrning 50-60-yillarida mashinalarning o'zini mashina yordamida ishlab chiqarishning rivojlanishi, fabrikalarning ishlab chiqarishi uchun mustahkam texnik baza yaratdi. Ushbu yangiliklar sanoat to'ntarishining tugallanishi bo'ldi. Umuman texnika muvaffaqiyatlari XVIII asrning ikkinchi yarmida va XIX asrda mehnat unumdorligini g'oyatda oshirish imkonini berdi.

3. Me'morchilik va san'atda klassitsizm, barokko, sentimentalizm uslublari

Ma'lumki, me'morchilik jamiyat hayotida, ayniqsa davlat miqyosiga molik hashamatli binolar qurilishida katta ahamiyatga egadir. Kapitalizm davrida fan va texnikada qo'lga kiritgan yutuqlar katta binolarni, bahaybat ko'priklarni va boshqa inshootlarni tezroq qurish imkonini berdi. Me'morchilikda ayniqsa klassitsizm, barokko, sentimentalizm uslublari keng qo'llanildi.

XVII–XVIII asrning birinchi yarmi me'morchiligida dvoryanlarning klassik va barokko uslubi xukmronlik qilgan edi. Klassitsizm erkinlik, ixchamlik, aqllilikni talab etgan. Bu uslubda simmetriya, chiziqlar barobarligi asosiy o'rinni egallaydi. Masalan Parij janubi-g'arbida, undan 23 km uzoqlikda joylashgan Versal qasri va uning saroylarini Hindistonning Tojmahali qiyosan solishtirish mumkin. Garchand har ikkala hashamatli binolar Sharq va harbning o'ziga xos tsivilizatsiyasiga mansub bo'lsada, ular boburiylar va burbonlar sulolalari davrining noyob san'at va me'morchilik asarlaridir. Versal saroylarining mutanosib ustunlari, peshayvonlari o'z to'g'ri chiziqlari bilan qadimgi Rim klassik uslubidagi binolarni eslatadi. Bu binolar me'morchilikda dvoryanlar klassitsizmiga misol bo'la oladi. Bu uslub Frantsiyada ancha vaqtgacha saqlanib qoldi. Undan Angliyada ham keng foydalanildi (masalan, Londondagi avliyo Pavel sobori).

XVII–XVIII asrning birinchi yarmida Evropaning bir qator mamlakatlarida, ayniqsa Gollandiya, Germaniya va Polshada boshqacha uslub tarkib topdi. U erlarda juda ko'p gumbazlari va karnizlari, ortiqcha hashamlari, tokcha va buyumlari, haykal bezaklari bilan ajralib turuvchi dabdabali memorchilik namunalari-saroylar va cherkovlar qurildi. Bu arxitektura uslubi barokko nomi bilan mashhurdir.

Barokko uslubm XVI asrning oxirida Italiyada vujudga keldi. U "g'alati, g'aroyib, ajoyib" ma'nosini anglatadi. Bu uslub zamirida sabrlik, dinamizm, yuqori emotsionallik va ulug'vorlik ko'rinishlari aks etadi.

Nemis knyazlarining ko'pgina saroylari va qasrlari, soborlar va monastirlar barokko uslubida qurilgan. Polsha, Ukraina va Rossiyada ham barokko me'morchiligi o'ziga xos belgilari bilan alohida nafosat va go'zallik kashf etadi. Masalan, Venadagi katta darvoza, Shenburun saroyi va boshqalar shular jumlasidandir.

Sanoat to'ntarishi san'atning barcha turlariga, shu jumladan, me'morchilikka ham o'z ta'sirini ko'rsatmay qolmadi. XIX asrning o'rtalaridan boshlab fabrika ishlab chiqarishi va katta shaharlarning rivojlanishi bilan bog'liq holda ularning qurilishi yangi materiallardan, ayniqsa temir va po'latdan foydalanila boshlandi. Yangi tipdagi inshootlar-vokzallar, temir ko'priklar, birja va banklar, yirik magazinlar, ko'rgazma binolari, uy-joy binolari, yangi teatrlar, muzeylar, kutubxonalar paydo bo'ldi.

XIX asr o'rtalarida Frantsiyada ikkinchi imperiya uslubi, Angliyada Viktoriya uslubi nomini olgan me'morchilik vujudga keldi. Bu uslub klassitsizmdan chekinish va undan ilgarigi davrlarning turli uslublarning qo'shib ketishi natijasi edi. Unda ganchkorlik hashamdorlik keng o'rin egallagan hamda haykallar tasvirida egri-bugri tarxlar paydo bo'lgan. Angliya va boshqa mamlakatlarda o'rta asrlar gotikasi uslubiga taqlid qilish kuchayib ketdi. Bu uslub asosida Parijdagi Grant opera teatri va Londonning me'moriy qiyofasini belgilab turuvchi Parlament yangi binosi qurilgan.

XVIII asrning boshlarida o'z uslubiy shakliga ega bo'lmagan yangi sentimentalizm vujudga keldi. Sentimentalizm oqimi insonning ichki xis-tuyg'ulari dunyosiga qaratilgan edi.

XIX asr birinchi yarmida haykaltaroshlikda klassitsizm uslubi rivojlandi. Bu davrning mashhur haykaltaroshlaridan—italiyalik Antonio Kanovanning (1757-1822) “Papa Kliment XIII ning qabr toshi”, “Amur va Psixeya” va va daniyalik Bertel Torvaldsenning (1770-1844) “Yason” va shu kabi asarlari mazkur uslubning go'zal namunalari bo'la oladi. Bu haykallarda antik davr unsurlaridan ijodiy foydalanilgan holda inson tasvirini ideallashtirishga harakat qilinganligi yaqqol ko'zga tashlanadi.

4. Adabiyot va tasviriy san'atda romantizm, realizm, impressionizm va postimpressionizm

Ma'lumki, badiiy adabiyot odamlarning qarashlariga va yurish-turishlariga, binobarin jamiyatning butun hayotiga ham juda katta ta'sir ko'rsatadi. Binobarin bu davrda yaratilgan badiiy obrazlar, xatto fantastik, hayoliy obrazlarda ham voqelikning biror xususiyatini bevosita va bilvosita aks etishi tabiiy hol edi.

Feodalizm va absolyut monarxiya sharoitida badiiy adabiyotda dvoryanlar va saroy zodagonlari didi va qarashlari hukm surar edi.

Shu bois ko'pgina ilg'or yozuvchilar o'z asarlarida absolyut monarxiya zo'ravonligini dadillik bilan fosh qildilar, jamiyatni krepostnoylik va rasmiy din zanjiridan qutqarish yo'lida kurashdilar. Ular burjua ma'rifatparvarlari izidan borib xalqni xususiy mulkka va odamlar haq-huquqlari tengligiga, savdo va sanoat erkinligiga asoslanuvchi jamiyatni yaratishga da'vat etdilar. Ulardan biri, XVII asrning oxiri va XVIII asr birinchi yarmida yashagan mashhur ingliz yozuvchisi Daniel Defo bo'lib, u ilg'or kishilarning ta'qib qilinishini qoralar, ingliz aristokratlarining takabburliги ustidan kular edi. Shu bois u ma'murlar ta'qibiga uchradi. Ular Defoni uch marta sharmandalarcha ustunga bog'lab qo'yishdi. Lekin bundan uning shuhrati ortdi, xolos.

Defoni butun dunyoga tanitgan asarlardan biri bu—“Robinzon Kruzo” romanidir.

Asarning asosiy mazmuni quyidagicha: romanda bir matros kema halokatidan keyin Janubiy Amerika sohilidagi odam oyog'i etmagan orolda bir necha yil yashaydi. Romanning eng muhim jihati shundaki, unda yangi erlarni qidirish va kashf etish, inson mehnati, tabiatni o'zlashtirishdagi uning jasorati va qat'iyati, xavf-xatarlarga qarshi dovyuraklik bilan kurashishi g'oyalari sharaflanadi. Robinzon sarguzashtlari tajriba va bilimning, tadbirkorlikning ahamiyatini to'la kuch bilan namoyon etadi.

O'sha davr muammolari bilan hamnafas bo'lib yashagan va o'zining bebaho asarlari orqali jahon adabiyoti rivojiga katta hissa qo'shgan, XVIII asrning birinchi yarmida yashagan yana bir buyuk ingliz adibi Jonatan Sviftdir. Uning asarlarida Irlandiyaning ezilishini qoralanadi va xalqni ozodlik kurashi olib borishga da'vat etiladi. Adib Angliyada katoliklarning jabrlanish hollariga ham keskin qarshi chiqadi.

g'zuvchining 1726 yilda yozilgan “Gulliverning sayohatlari” romani unga katta shuhrat keltirdi. Bu asarda u o'z qahramonining liliputlar huzuriga, devsfatlar davlatiga, uchar orolga va g'aroyib hayvonlar mamlakatiga afsonaviy sayohatlarini

tasvirlash yo'li bilan o'z zamonidagi jamiyat illatlarini fosh qiladi. Jamiyatda hukm surgan kibru zo'ravonlik ochko'zlik va shubhalanish, adolatsizlik va mojarolar tasviri orqali ingliz podshohligi saroyining jirkanch xususiyatlari aks ettiriladi. Romanda sulolaviy urushlar kulgi ostiga olinadi. Laputa uchuvchi orolidagi fanlar akademiyasi haqidagi hikoyada hayotdan ajralib qolgan fanlar ustidan kulinadi. Romanning oxirgi qismidagi ochko'z va jirkanch, ammo odamlarga o'xshaydigan afsonaviy maxluqlar hayotda uchraydigan odamlarning aynan nusxalarini eslatadi.

Svift romanda yolg'onchilik, ikkiyuzlamachilik, zulm va politsiya ta'qiblarning murosasiz dushmani sifatida maydonga chiqadi. Biroq u o'z davrining tor, biqiq chegaralaridan to'la chiqa olmay, asarlarida jamiyatni rivojlantirishning ijobiy dasturini to'la ko'rsatib bera olmadi. Umuman Svift asarlari chuqur mazmuni va jiddiy muammolari bilan ajralib turadi.

XIX asr boshlarida Evropada romantizm nomini olgan badiiy yo'nalish paydo bo'ldi. Bu davrda jamiyatning turli tabaqalari orasida ishonchsizlik va qoniqmaslik hissi sezila boshlandi. Va'da qilingan "aql hukumronligi", tenglik va adolat o'rniga, qalloblik, kapitalistlar tomonidan ishchilarni ayovsiz ekspluatatsiya qilish, qashshoqlik kuchayib bormoqda edi. Bunday sharoitda romantika o'z san'atining asosiy mazmuni qilib insonning ma'naviy qiyofasini tanladi. Shu bois bu davr ijodkorlari shaxs erkinligi yo'lidagi kurashni madh etishdi. Ular e'tiborini insonlarning kuchli, bo'ysunmaslik xarakteri o'ziga ko'proq jalb etgan edi. Romantiklarning tipik qahramonlari—bu jamiyat turmush tarziga qarshi borayotgan va kuchli irodali bo'ysunmas insonlardir. Jorj Bayron asaridagi Kain va Chayld Garold, Adam Mitsikevich asaridagi Konrad Vallenord shunday qahramonlar sarasiga kiradi. Bu davrning yana bir xarakterli jihati shundaki, yozuvchi va rassomlar ko'proq tarixga (avvalo o'rta asrlarga), ertaklar, afsonalarga murojat qilishib asarlar yaratdilar. Shuningdek romantizm vakillari tarixiy drama va tarixiy romanlarni yaratdilar (Viktor Gyugo, Valter Skott, Aleksandr Dyuma va b.)

1766-1822 yillarda yashagan Ernest Teodor Amadey Gofman yozuvchi — romantiklar orasida asosiy o'rin tutadi. Gofman o'zi yashayotgan zamonasining ichki tuzilmasi barqaror emasligini his qildi shu bois faqatgina fantastika haqiqiy hayotni ochib berishi mumkin deb hisoblaydi. Gofman ertaklarining badiiy olami farishtalar, sehrgarlar ajdoholar bilan boyitilgan. Ular mavjud odamlar—amaldorlar, savdogarlar, bozor ayollari, talabalar bilan birgalikda aks ettirilgan. Gorman asarlaridagi voqealar birdaniga bir necha rejadagi (yo'nalishda)—hayotiy, haqiqiy va uydirma, fantastik tarzda ro'y berishi mumkin. Asarda fantastikaning qo'llanishi haqiqiy hayotning zerikarli va tubanligidan chekinish emas, balki, uning ichki qirralarini aks ettirishdir. Masalan mushuk Murrning hayotiy qarashlari shu ruhda tasvirlangan. Uning izdoshlari Edgar Po, Frants Kafke, Gogol va Dostoevskiy ijodlari ham bu qarashdan xarakterlidir.

XVIII asrning 70-yillaridayoq Germaniyada "Tug'yon va shiddat" nomini olgan adabiy oqim vujudga keladi. Ushbu harakatning atoqli vakillaridan biri-shoir va dramaturg Fridrix Shillerdir. Uning ko'plab asarlari ma'lum. Shulardan Shillerning "Vilgelm Tell" dramasida shvetsar xalq qahramonini, uning mamlakatni Avstriya zulmidan ozod qilish va mustaqilligi yo'lidagi kurashi tarannum etiladi. Uning "Orlean qizi" dramasi frantsuz xalqining jasur qizi, ozodlik kurashi qahramoni Janna

D'arkka bag'ishlangan. Shiller insonning shon-shavkati uchun mutassil kurashdi. "Mehr va muhabbat" dramasida buzuqi, zodagon bekorchilarning fitnalari, tajovuzkorliklari yosh qiz va uning sevgan yigitini falokatga olib kelishi hollari tasvirlanadi. Uning asarlari bugunda ham jahonning ko'plab davlatlari teatrlari sahnalarida namoyish etilib kelinmoqda.

Jamiyat hayotini chuqur o'rganish, undagi illatlarni fosh etish, hayotni haqqoniy tarzda tasvirlashga intilish harbda XIX asrning 30–yillariga kelib adabiyot va san'at sohalarida "Tanqidiy realizm" oqimini yuzaga keltirdi.

XIX asr birinchi yarmida Frantsiyadagi tanqidiy realizmning yirik vakili Onore de Balzak (1799-1850) bo'ldi. Balzak minglab obrazlar yaratdi. Uning behisob roman, povestlari umumiy "Inson komediyasi" nomi bilan mashhurdir.

Balzak burjuaziyaning ochko'zligiga nafrat bilan qarab, aristokratiya vakilarining pastkashligi, xudbinligi, takabburligini ayovsiz fosh etdi. U boylik ketidan quvish insonning barcha tuyg'ularini poymol qilishini yaqqol ko'rsata bildi (Gorio ota romani va h.k). Balzak kapitalizm sharoitida pulning inson ustidan hokim ekanligini ham g'oyatda ustamonlik bilan tasvirlab berdi. Frantsiyada XVII asrning ikkinchi yarmida buyuk frantsuz dramaturgi, ajoyib komediya teatrining asoschisi Jan Batist Moler pesalari adabiyotda ilg'or burjuaziya g'oyalari xalqchilligining yorqin ifodasi bo'ldi.

Xalqqa yaqinlik Molerga quvnoq xalq komediyasi an'alarini singdirib, uni rivojlantirish imkonini berdi. Uning pesalarida muallifga zamondosh va oddiy tilda gaplashuvchi turli guruhlariga mansub kishilar timsoli ifodalanadi. U dvoryanlarning bema'ni hayotini zo'r mahorat bilan fosh qildi. "Dvoryanlikdagi meshchan" pesasida quyi tabaqa vakili, har qanday yo'l bilan bo'lsada, dvoryanga o'xshashga intiluvchi kishi ustidan kulinadi.

U "Don Juan" komediyasida biror narsani muqaddas deb bilmaydigan ashaddiy xudbin va buzuqi obrazini sahnada ko'rsatadi. Bu pesa huzur-halovat orqasidan quvib, hech kimning taqdirini o'ylamaydigan bekorchi dvoryanlar haqida yozilgan o'tkir satira bo'ldi. "Xasis" komediyasida mol-dunyo yig'ish yo'lida butun insoniy tuyg'ulardan mahrum bo'lgan nihoyatda qizg'anchiq Garpagoning betakror obrazi tasvirlangan.

Molerning "Tartyuf" nomli mashhur komediyasi cherkov ahlining riyokorligi va ikkiyuzlamachiligiga qarshi qaratilgandir. Komediya juda katta fosh qilish kuchiga ega bo'lib, bunda Tartyuf ikkiyuzlamachi kishilar timsoliga aylanib qoladi.

Evropaning shoir va yozuvchilari singari Rossiyaning barcha muammolari A.S.Pushkin M.Yu.Lermontov lirikasi va nasriy asarlarida, Nekrasovning she'r va poemalarida, N.V.Gogolning sahna uchun mo'ljallangan hajviy asarlarida, I.Krilovning masallarida, I.S.Turgenevning ixcham prozasi, F.M.Dostoevskiy va L.Tolstoyning chuqur falsafiy, fojiali povest va romanlarida o'z aksini topdi.

Osiyo, Afrika mamlakatlarining adabiyoti yangi tarixning birinchi davrida o'rta asr istibdodiga asoslangan jamiyatning kamchiliklarini aks ettirdi. XIX asr boshlarida Xitoyda Li Fush Jen yozgan "Ko'zgudagi gullar" romanida feodal jamiyatdagi xitoy ayollarining ahvoli tasvirlangan. Taypin g'alayoni davrida ko'plab g'alayon ishtirokchilarining she'rlari nashr qilindi. Hindistonda Mittro yozgan "Indigo

ko'zgusi" asarida ingliz mustamlakachilarining zulmlari, hind dehqonlarining og'ir kulfatlari ochib tashlangan.

Umuman XVIII–XIX asrda ijod qilgan yozuvchilar o'z asarlari bilan jahon adabiyoti xazinasini yanada boyitdilar.

XVII–XVIII asrlardagi jamiyat taraqqiyoti tasviriy san'atda ham o'z aksini topdi. Unda diniy yo'nalishlar ozroq bo'lib, dabdabali, rasmiy va jozibali saroy san'atiga keng o'rin berilgan. Qadimgi Rim tarixi va mifologiyasidan olingan mavzular, qirollar va sarkardalarning portretlari, jang manzaralari bunda asosiy o'rin tutadi. Frantsiyada burjuaziyaning dvoryanlarga qarshi jiddiy siyosiy kurashi tasviriy san'atda ham o'z aksini topdi. Shubhasiz bu davrda Frantsiya tasviriy san'ati etakchi o'rin egallagan bo'lib, qadimgi Gretsiya va Rim davrining respublika uchun olib borgan kurash qahramonliklari bu davr rassomlari asarlarida yangicha tus oldi. Ma'rifatparvarlik davri, buyuk frantsuz inqilobi voqealari, ma'rifatparvarlar portretlari, tarixiy voqealar rassomlar tanlagan bosh mavzularni tashkil qilar edi. Ularning asarlarida dvoryanlar, xristian dini peshvolari bilan bir qatorda xalq ichidan chiqqan o'rta tabaqaga mansub kishilarning hayoti, faoliyati va obrazlari ko'proq o'rin egallay boshladi. Rasmlar o'sib, rivojlanib kelayotgan o'rta tabaqa vakillari qarashlariga mos keladigan syujetlar asosida chizilib, bu ilg'or tabaqaning eskilik va absolyutizmga qarshi kurashini aniq bo'yoqlar asosida tasvirlagan edi. Bundan tashqari rassomlar uchinchi toifadagi real odamlarning obrazlari aks ettirilgan rasmlarni ham yarata boshladilar. Tasviriy san'atda bu yo'nalishning atoqli vakili Jak Lui David bo'ldi. U "Goratsiyalar qasami" rasmini yaratdi. Rasm o'z farzandlariga respublika dushmanlariga qarshi jangga borish oldidan oq fotiha berayotgan ota qiyofasini aks ettiradi. Shu jumladan, uning "Maratning o'limi" asari ham mashhurdir. "Ko'kat sotuvchi" rasmda xalq orasidan chiqqan ayol tasvirlanadi. Bu rasmlar san'atda realizm sari tashlangan muhim qadam bo'ldi.

Frantsuz rassomi Ejen Delakrua tasviriy san'atda romantizmning taniqli vakili bo'ldi. U 1830 yilgi "Iyul inqilobi" nomli mashhur rasmda barrikadada xalqni jangga ruhlantirayotgan go'zal va dovyurak ayol timsolida inqilob obrazini yaratdi.

Realizm tomon burilish, milliy ozodlik kurashi qahramonligini tasvirlash, cherkov xurofotini fosh qilish, XVIII asr oxiri va XIX asr birinchi yarmida yashagan buyuk ispan rassomi Frantsisko Goyya ijodi uchun xarakterlidir.

Goyyaning ijodiy uslubi nihoyatda o'ziga xos edi. Masalan, u qirol buyurtmasiga binoan uning oilasining guruhii portretini chizadi. Ularning kiyimlari, bezaklari saroy san'atiga xos tarzda tasvirlangan bo'lsada, Goyya qirol qiyofasini undagi xunuk belgilari bilan, qirolichaning yoqimsiz, takabbur va johil basharisini dadil va realistik tarzda aks ettirdi.

Ayni vaqtda Goyya Ispaniyaning oddiy kishilariga bag'ishlangan o'z rasmlarida xalqning jismoniy va ma'naviy go'zalligini zo'r muhabbat bilan chizgan. U ispan ayollarini xuddi shu tarzda mag'rur, xushchaqchaq, nazokatli qilib yaratdi. "qo'zg'olonchilarni otish", "Zo'r jasorat!" va boshqa rasmlar xalqparvarlik, vatanparvarlik g'oyalari ruhi bilan sug'orilgan.

"Xios orolidagi qirg'in" rasmda orol aholisining greklar qo'zg'oloni vaqtida turk qo'shinlari tomonidan qirg'in qilinishi manzarasi tasvirlangan. Uning asarlaridagi erkin bo'yoqlar, yangilikka intilish, hurfikrlik har bir rasimga o'ziga xos joziba baxsh

etadi. Delakruaning yana "Dante va Vergiliy", "Barrikadalardagi ozodlik", "Aljazoirlik ayollar" kabi asarlari ham mashhurdir.

Rakono. Bu uslub o'zining engilligi, notekisligi, to'g'ri chiziqlarning simmetriyasi yo'qligi bilan xarakterlanadi.

Bu usul rassomga bezash masalalarini hal qilishda qo'l kelgan. Arxitekturada intererni rejalashtirishda va bezashda, tasviriy san'atda ham rakono uslubi muvaffaqiyatli qo'llanilgan.

Tasvirda rakonoga yaqin uslubda frantsuz rassomlari Vatto va Shardenlar ijod qilishgan.

Impressionizm rassomchilikning ming yillik ananalariga nuqta qo'ydi. Ular birinchilardan bo'lib abstraksionizmga qadam qo'ydi. Rassomlar real shakl va ranglardan voz kechib, o'z taassurotlarini chizish bilan cheklandilar. Impressionistlar ko'proq o'z diqqatini tasvirlash imkoniyatlariga qaratdilar. Bu ular yo'nalishining dasturiy talabi emas balki, faqatgina ularning shaxsiy tushunchalari ham edi. Ular odamni yoki tabiat ko'rinishini tasvirlashda rasmni asl nusxaga aniq o'xshashi emas, balki uning shakli va rangini saqlagan holda ko'proq chiziqlarini tasvirlashga harakat qilganlar.

Yangi yo'nalishning ilk vakili Eduard Mane (1832-1883) ("o'tloq ustidagi nonushta", "Olimpiya") lekin, impressionizm o'zining yuksak yutuqlari uchun Mane bilan bir vaqtda ijod qilgan Mone, Renuar, Dega, va Pissarro kabi o'z kasbining ustalaridan minatdor bo'lishi kerak. Birinchi impressionalistik rasmning birinchi namunasi, bu Klod Mone (1840-1926)ning 1874 yilda yaratgan "Taassurot", "Quyosh chiqishi" polotnosi hisoblanadi. Bu polotno nomini ("Impression"–taassurot), Kamil Pissarro (1831-1903), Alfred Sisley (1839-1899), keyinroq Ogyust Renuar (1841-1919) kabi rassomlar guruhiga nisbatan qo'llay boshlashdi. Mone chizgan rasmda sof optik obraz nozik nur sochib suvdan ko'kga ko'tarilayotgan quyosh tasvirlangan. Shubhasiz, Mone ko'rish bobida ixtirochi, geniy bo'lgan. U nur va rang nisbatini, boshqalar ungacha ilg'amagan uyg'unligini ko'ra olgan. Impressionistlar tabiatning tez o'zgarayotgan holatini tasvirlay olishgan. Monening "Parijdagi Kaputsinalar bulvari" va Pissarroning "Monmartr bulvari" polotnolari o'tgan asrdagi eng yaxshi shahar manzaralari hisoblanadi. Ogyust Renuar tasvirlagan go'zal va maftunkor ayollar modellari, kam uchraydigan ranglar sofligi bilan odamlar ko'zini quvontiradi. Edgar Dega (1834-1917) odatda teatr sahnasi, poygalarni tasvirlagan. U hayotdagi ta'sirchan, dinamik lahzalarni ilg'ay olgan. Uning raqqosalari, jokey va otlari harakatda bir lahzaga to'xtaganday ko'rinadi "Yulduz", "Moviy raqqosalar" va sh.k.).

XIX asr 80 yillarga kelib impressionalizm yo'nalish sifatida o'zining barcha tasvirlash imkoniyatlarini namoyon qilib bo'ldi va endilikda uning o'rniga impressionistlarning tasodifiy va lahzalik tasvirlariga javoban eksimpressionalizm paydo bo'ldi. Postimpressionistlar rassom tassurotlari va kechirmalariga qarshi o'laroq tasvir jarayoniga falsafiy yondoshdilar. Vinsent Van Gog (1852-1890) va Pol Gogen (1848-1903) kabi yorqin rassomlar paydo bo'ldi. V.Van Gogning "Dehqon qiz", "Edoki kartofelya" rasmlarida oddiy odamlar hissiyotlari chuqur aks ettirilgan.

O'z zamonasining burjua qatlamlariga bo'lgan nafrati natijasida Gogen Okeaniya orollilarida yashab, o'sha joydagi tsivilizatsiyadan yiroq, ananaviy hayot

tarzini original tasvirlovchi rasmlar yaratgan. Bular jumlasiga “Meva ushlagan ayol” “Qirol rafiqasi” kabi mashhur asarlarni nisbat berish mumkin.

Xuddi shu davrda Done, Mille, Brulov. A.I.Ivanov va boshqa rassomlar ham barakali ijod qildilar.

5. Ommaviy madaniyat

XIX asr o'rtalarida fan va texnika taraqqiyoti natijasida ommaviy madaniyatning ahamiyati oshib bordi. Zamonaviy madaniyatning xolisona tahlili shuni ko'rsatadiki, ma'naviy madaniyat ko'proq ommaviylik mazmunini kasb etib boradi. Ommaviy madaniyatning manzarasi quyidagicha:

1.U millati, yoshi, yashash joyi, ijtimoiy xususiyatlariga bog'liq bo'lmagan ommaviy iste'molchilarga ega bo'ladi;

2.Bu madaniyat namunalarini yaratish jarayonining o'zi ommaviy xususiyat kasb etib, industriyaning maxsus ko'rinishini o'zida namoyon qiladi. Bunda yuz minglab kishilar band bo'lib ularning "matbuot qiroli", "Buyuk shou tomoshachilari", kino, TV, estrada yulduzlari bo'ladi. Ommaviy madaniyat umumiy iste'molchilik ehtiyoji bilan bog'liq. Ommaviy kommunikatsiya vositalarining rivojlanishi–matbuot, radio, kino, kitob chop etish va nusxa ko'chirish-bularning barchasi jamoatchilik fikriga ta'sir o'tkazish ommaviy ma'daniyatning tezlik bilan rivojlanishiga sabab bo'ldi. Ommaviy madaniyat shou, triller kabi o'ziga xos janrlar yaratdi. Ularning umumiy mohiyati-individualizm, zo'ravonlik, ayrim hollarda g'oyaviy yo'nalishlarda o'zini ko'rsatishdan iborat. Ommaviy madaniyatning chegarasi "yulduz"larni kashf etish bilan tugaydi. Bunda sun'iy ravishda yozuvchilar, rassomlar, musiqachilar, aktyorlar bir-birlari bilan o'zaro bog'lanadi.

XVIII-XIX asrlar davomida ommaviy madaniyat turlari ancha rivojlandi. Teatrlar, gazeta va kitob nashrlari, musiqa, tasviriy san'at, kino san'atlari yangi davrga qadam qo'ydi.

Teatrlarda o'sha davr muammo va yutuqlari, sarguzasht va ishqiy muhabbat asarlari namoyish etilib, xalq qalbiga yanada yaqinroq bo'lib bordi.

XVIII-XIX asrlarda teatr ommaning eng sevimli ko'ngil ochar va ma'naviy xordiq oladigan maskanlaridan biriga aylandi. Teatr bilan bir qatorda XIX asrning ikkinchi yarmida ovozsiz kinofilmlar paydo bo'ldi. hozirda ham mashhur bo'lgan Charli Chaplin kabi buyuk kino aktyorlar kashf etildi va tomoshabinlar qalbidan o'rin oldi.

O'sha davrlarda nashr etilgan gazeta-jurnallar va kitoblarda ommani qiziqtiradigan siyosiy, iqtisodiy, madaniy jarayonlar haqida so'z yuritildi. Ayniqsa gazetalar ommani o'sha davr dunyo yangiliklari bilan tanishtiruvchi muhim vosita bo'lgan.

Shu o'rinda musiqa haqida ham to'xtalib o'tishi joiz bo'ladi. Qadim zamonlardan beri musiqa jamiyat hayotida muhim o'rin egallab keladi. U mehnat maromida, xalq qo'shiqlari va raqslari davomida vujudga kelgan. Musiqa insonning his-tuyg'ulari va kayfiyatini–quvonchi va ijodiy zavqini, xursandchilik va g'amginligini ifodalay oladi. San'atning boshqa turlari kabi u fanlar o'rtasida ham munosabatlar vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Qadim zamonlarda musiqa avlodan-avlodga xotira orqali o'tardi. o'rta asrlarda esa nota xati vujudga kelib, ko'pgina musiqa asrlari yozib olindi. Musiqa sohasining rivojlanishiga katta hissa qo'shgan buyuk san'atkorlar sirasiga Avstriya bastakori, Vena klassik maktabi asoschisi Wolfgang Motsart (1756-1791), ulug' nemis bastakori Lyudvig Betxoven (1770-1827), mashhur italiyan bastakorilari Joakkino Rossini (1792-1868), Juzeppe Verdi (1813-1901), buyuk rus bastakorlari: Mixail Iv.Glinka (1804-1857), Aleksandr Borodin (1833-1887), Modest Petr.Musogorskiy (1839-1881), Petr Chaykovskiy (1840-1893) Nikolay Andr.Rimskiy Korsakov (1844-1908) va boshqa shu singari buyuklar nomlarnini tilga olib o'tish joizdir.

Betxoven ijodiga mansub 3 (qahramonlik), 5 va 9 simfoniylar, "Egmont", "Leonora" uvertyuralari, 10 ta sonatalari 119 chi kontatasi, Motsartning "Don Juan", "Figaro to'yi", "Sehrli Fleyt", Rossining "Sevilya sartaoshi", "Vilgelm Tell", "Italiyalik ayol Jazoirida", "Otello", "Semiramida" operalari (uning ijodi cho'qqilari), Verdining "Aida", "Otello", "Rigoletta" operalari, "Trubadur", "Traviati", "Balmakarak" asarlari-bular Evropa musiqa san'atining go'zal shoh asarlari sirasiga kiradi. Ularda yuksak insoniylik, sevgi-muhabbat va boshqa olijanob tuyg'ular, ma'rifatparvarlik g'oyalari kuylanadi.

Shu o'rinda mashhur venger bastakori, pianisti, dirijyori Ferents List (1811-1886) pianinochilikda yangi yo'nalishga asos soldi, fortapyanoga orkestr ohangdorligini baxsh etdi. Budapeshtdagi musiqa akademiyasining dastlabki asoschilaridan (1875) va birinchi prezidenti bo'ldi. U 13 ta bir qismli simfonik poemalar muallifi, fortapiano va orkestr uchun 2 ta kontsert sohibi, "Sayohatchi albomi", "Jahongashtalik yillari" tsikllari va 19 ta venger rapsodiyalari ijodkoridir.

Yana bir iste'dodli italiyan skripchisi (g'ijjakchi) va bastakori Nikolo Pagonini (1782-1840) ijodi ham olamshumul ahamiyatga molikdir. U haqli ravishda musiqali romantizm asoschilaridan biridir. U g'ijjakchilardan biri bo'lib, yakka ovoz va soz uchun yozilgan 24 ta sahna asarini yoddan sahnada ijod etgan, 32ta skripka va orkestr uchun kontsert yaratgan daho san'atkordir. Uning nomi Milan, Vena Parij va boshqa shaharlar tomoshabinlari tilidan ko'p vaqtalar tushmagan "Napoleon" qahramonlik sonatasi ijrochisi. Uni Frantsuz qirollik Akademiyasi yakdillik bilan o'z a'zosi etib saylanganligi fakti ham uning shon-shuhratidan dalolatdir.

Nemis bastakori, organisti Iogan Bax (1685-1750) ham musiqa madaniyatining turli janrlarida etuk asarlar yaratgan. Romantizmga qadar bo'lgan so'nggi davrlarning deyarli barchasi asosiy oqimlari musiqa uslublari yutuqlarni umumlashtirgan. Uning "Matfeyaga ehtirosalar" oratoriysi va fortapiano uchun yozilagn "Klavirdagi temp (tez sur'ati)" nomli g'amgin ruhdagi shoh musiqa asarlari bor.

Buyuk rus bastakorlaridan Mixail Glinka rus klassik musiqasi asoschisi hisoblanadi. "Ivan Susanin" (1831) "Ruslan va Lyudmila" (1842) operalari, "Kamarinskaya", "Ispan uvertyuralari", ko'plab simfonik asarlar muallifi hamdir. U rus romansining birinchi klassigi hisoblanadi. Musogorskiyning "Boris Godunov" musiqali dramasi, "Sarochin yarmarkasi" operasi, "Quyoshsiz", "Mangulik" qo'shig'i va raqslari, "Bolalik" va boshqa tsiklli musiqa asarlari-bular uning ijodining serqirraligidan dalolat beradi.

Shuningdek bastakor va ayni chog'da taniqli kimyogar olim A.Borodinning "Knyaz Igor" operasi ham mashhur san'at asarlaridan hisoblanadi. P.Chaykovskiy-bastakor, simfonist, dramaturg sifatida jahonshumul shuhrat qozongan. Uning "Evgeniy Onegin" (1878), "Mazape" (1883) operalari, "Uyqudagi go'zal", "Oq qush ko'li" balet-dramatik asarlari mavjud. Dunyoga mashhur oltita simfoniyasi, "Manfred" simfoniyasi, "Romeo va Juletta" asarlari bastakor nomini abadiylikka muhrlagan.

Rimskiy-Korsakovdan 15 ta opera, dramatik asarlar keyinga avlodlarga meros bo'lib qolgan. Bular - "May kechasi", "Sadko", "Mangu Kashey", "Podsho qaylig'i", "Oltin xo'rozcha", "Shahrizoda" asarlari romanslari, orkestr uchun yaratgan uvertyuralari va boshqalardir. Polyak bastakori Friderek Shopen (1810-1849) ijodi ham o'zining orginalligi, fantaziyaga boyligi, mazmundorligi, ohangdorligi bilan ajralib turadi. Uning xalqchil, vatanparvar, romantik ijodi Polsha musiqasiga jahoniy shuhrat keltirdi. U ayniqsa fortapyano o'yinining tasviriy texnik imkoniyatlarni kengaytirdi, xalq raqsi shakllarini musiqaviy ohang bilan yanada boyitdi. Uning sonatalari, balladalari, etyudlari, ashulalari o'z hayotiyligi, jozibadorligi bilan kishi havasi, qiziqishini hamisha maftun etib keladi.

Savol va topshiriqlar.

1. Ma'rifatparvarlik g'oyalarining maydonga kelishining asosiy omillari nimada?
2. Frantsuz ma'rifatparvarlari ilgari surgan ulug'vor g'oyalar qanday maqsadlarga yo'nalgan edi?
3. Evropada sanoat to'ntarishi qanday yuz berdi?
4. Texnika sohasida muhim ixtiro, kashfiyotlar qilgan ulug' kashfiyotchilar nomini sanab o'ting.
5. XVIII-XIX asrlarda ilm-fan sohasida shuhrat qozongan buyuk olimlar sirasiga kimlarni nisbat berish mumkin?
6. Evropa me'morchiligi uslublari haqida tushuncha bering.
7. XVIII asr ingiliz adabiyotining mashhur namoyandalari sirasiga kimlar nomini kiritisa bo'ladi?
8. XVIII-XIX asr frantsuz adibi Onore Balzak ijodi xususida nimalar deya olasiz?
9. XVII-XVIII asrlar Evropa tasviriy san'atidagi impressionizm va post impressionizm oqimlari ijodini siz qanday baholaysiz?
10. Ommaviy madaniyat tushunchasini ta'riflab bering.
11. XVIII-XIX asrlarda yashab o'tgan Evropaning buyuk bastakorlari haqida fikrlaringiz.

8-MAVZU. XX ASR JAHON MADANIYATI

Reja

1. XX asr fan va texnika sohasidagi kashfiyotlar, fan — texnika inqilobi.
2. XX asr madaniyati: adabiyot, teatr, kino, tasviriy san'at, me'morchilik va boshqa sohalar rivoji. Fovizm, kubizm, syurrealizm uslublaridagi ijod.
3. Sovet davrida, jumladan, O'zbekistonda madaniy hayot.

Mustaqil o'rganish uchun tavsiya etiladi

Alfred Nobel hamda Nobel mukofoti sohiblari.

Tayanch so'z va iboralar.

Ilmu urfon, fan-texnika taraqqiyoti, adabiyot, san'at: badiiy adabiyot, teatr, kino, rassomchilik, sirk, me'morchilik, haykaltaroshlik va boshqalar.

Asosiy adabiyotlar:

Karimov I.A. Istiqlol va ma'naviyat. T.: O'zbekiston, 1994, 71-73, 95-104 betlar.

Karimov I.A. O'zbekiston: Milliy istiklol, siyosat, mafkura. t.1. T.:O'zbekiston, 1996, 76-85 betlar.

Ahmedova E., Gabidullin R. Kul'turologiya. T.: Akademiya Xudojestv Uzbekistana Akademiya xudoj. Uzb., T., 2001, 246-254 betlar.

Boboev X., Hamraev T. v. b. Madaniyatshunoslik. T.: Yangi asr avlodi, 2001.

Gulmetov E. v. b. Madaniyatshunoslik. T.: Ditaf, 2000, 99-106 betlar.

Silichev D. N. Kulturologiya. O'quv qullanma. M., 1998, str. 234-337.

Narodo' mira., (Ensiklopediya). M., 1989, str. 16-34.

Neru J. Tanlangan asarlar. Uch tomlik M.: Progress, 1988. t-3, str. 377-384.

Qo'shimcha adabiyotlar:

Abdurahmonov A. Saodatga eltuvchi bilim. T.: Movarounnahr, 2002.

Aliev A. Ma'naviyat, qadriyat va badiiyat. T.: Akademiya, 2000, 29-44, 147-270 betlar.

Begmatov X. Kulturologiya – jahon umuminsoniy tsivilizatsiya fani. T., 1999.

Ma'naviyat yulduzlari. T.: Meros, 2001, 396-405 betlar.

Vatan tuyg'usi. T.: O'zbekiston, 1996, 111-116, 356-359. betlar

Usmonov Q., Sodiqov M. O'zbekiston tarixi. Darslik. T.: Sharq, 2003, 105-121, 151-164 betlar.

1. XX asrda fan va texnika sohasidagi kashfiyotlar, fan-texnika inqilobi

XX asr madaniyati, uning rivojlanishi yo'llari xususida gap borar ekan, bunda shuni alohida ta'kidlash joizki, bu davrda yuz bergan ko'lamli ijobiy o'zgarishlar zamirida turli mintaqalar, mamlakatlar, elatlar va millatlar ijodkorligi, ularning yaratuvchan salohiyatining o'zaro uyg'unlashuvi, mantiqan bog'lanib, bir-birlarini boyitib, to'ldirib borishi yaqqol ko'zga tashlanadi.

Tsivilizatsion jarayonlarning bu tarzda yaqinlashuvi, globallashuvi hamda jadallashuvi, tabiiyki, kishilik ma'naviyatining barcha sohalarida, xususan ilm-urfon, fan-texnika, texnologiyalar, kommunikatsiyalar tizimi sohalarining tezkor rivojlanishida sezilarli iz qoldirdi, albatta. XX asr ilmiy-texnika taraqqiyotida juda ko'plab ob'ektiv omillar alohida o'rin tutadi. Birinchidan, bu sohaning muammolari turli mamlakatlarda faoliyat yuritgan, ilmiy maktablar yaratgan, muhim ilmiy kashfiyotlar qilgan daho allomalar, fan fidoyilarining ijodiy hamkorligi, sa'y-harakatlari tufayli o'z echimini topganligi shubhasiz. Ikkinchidan, ijtimoiy taraqqiyotning avval erishgan darajasi, chunonchi, XIX asr davomida yuz bergan sanoat inqilobi, ilm-fan sohasidagi muhim kashfiyotlar, ularning samaralari alohida o'rin tutganligi aniqdir. Aytaylik, bug' va yonilg'i bilan harakatlanadigan mashinalar, elektr nurlari, radio va radio aloqalarning ixtiro qilinishi va boshqa kashfiyotlar — bular XX asr ilmu fani, texnika va texnologiyasi oldida yangi ufqlar ochib berdi. XX asr ilm — fani va texnika fikri, uning salohiyatli, tinim bilmas fidoyilari avvalgi asrlarning mana shu tajribasiga tayanib, yangi asrning yuksak talablari, hayotiy ehtiyojlaridan kelib chiqib, bu borada mislsiz yangiliklarni yaratib bordilar. Ayniqsa fizika, matematika, kimyo, biologiya, tibbiyot, geologiya, genetika, kibernetika, texnika, elektronika, informatika, kosmogoniya, mikrobiologiya va boshqa sohalarda yaratilgan kashfiyotlar, qonuniyatlar - bular inson aql-zakovati, bilimi, iqtidori va qobiliyatining teranligi, chegara bilmasligidan dalolat beradi.

XX asr ilm-fani to'g'risida gap borganda, avvalo, jahon fani yuksalishi, ilmiy-texnika inqilobining yuzaga kelib, chuqurlashib borishiga jiddiy ulush qushgan Per Kyuri, Jolio Kyuri (Frantsiya), Mariya Kyuri Skladovskaya (Polsha), A. Eynshteyn (Germaniya —AQSh), Nils Bor (Daniya), Rezerford (Angliya), A.Nobel (SHVETSIYA), I.Pavlov, P.Vavilov, I.V.Kurchatov, S.Korolev, N.V.Keldish, (Rossiya) singari jahonshumul olimlar nomini tilga olib itish joiz bo'ladi. Bular jumlasiga XX asr fani rivojiga benihoya katta ulush qishgan V.Vernadskiy (biokimyoviy radionologiya asoschisi), N.Basov, V.Proxorov (kvant elektrodinamikasi asoschilari), N.Semyonov (Kimyoviy fizika asoschisi), A.Saxarov, L.Feoktistov (atomchi olimlari), V.Leontov (iqtisodchi olim) kabi Nobel sovrindorlari nomlarini ham nisbat berish mumkin.

Ularning jasoratga boy ijodiy mehnatlari, izlanishlari natijasida butun er shari qiyofasini o'zgartirish, boyitish, odamlar turmush tarzini takomillashtirishga xizmat qiladigan ko'plab dunyoviy kashfiyotlar yuzaga keldi. Endilikda ularning samaralarini kishilik hayotining turli-tuman sohalarida ko'rish, yuksak qulay xizmatidan bahramand bo'lish mumkin bo'lib qoldi.

Hozirgi zamon fanining muhim yo'nalishlarini o'zida mujassam etgan ko'plab ilmiy maktablar vujudga keldi. Ular orasida Frantsiyalik Kyurilar maktabi alohida ajralib turadi. Taniqli fizik Per Kyuri va Mariya Kyuri Skladovskayalar XX asr boshlarida radioaktivlik nazariyasiga asos soldilar. Ular hamkorlikda poloniy, radiy moddalarini ochdilar, radioaktivlik nurlarini tadqiq etdilar, «radioaktivlik» atamasini fanga kiritdilar. Har ikkala olim fizika faniga qo'shgan hissalari uchun 1903 yilda eng oliy mukofot — Nobel¹ sovrindorlari bo'ldilar. Ularning izdoshlari Jolio Kyuri va Iren Kyurilar hamkorlikda sun'iy radioaktivlik va pozitron radioaktivlikni kashf etdilar.

Mashhur nemis olimi A.Eynshteyn (1879—1955) fanda inqilobiy o'zgarish yasab, nisbiylik nazariyasiga asos soldi. U ayni chog'da yorug'likning kvant nazariyasi buyicha ko'plab, fundamental asarlar muallifi hamdir. Hozirgi zamon fizikasining yirik namoyondasi Ernest Rezerford (1871-1937) radioaktivlik va atom tuzilishi to'g'risidagi ta'limot asoschilaridandir. U XX asr boshlarida mashhur alfa va beta nurlarini kashf etdi va ularning tabiatini aniqlab berdi. 1911 yilda atomning planetariy modulini yaratdi. 1919 yilda birinchi sun'iy yadro reaksiyasini amalga oshirdi. U 1921 yildayoq neytronning mavjudligini ilmiy bashorat eta oldi. U jahonning juda ko'plab fiziklari uchun ilmiy maktab sanalgan Kvandesh laboratoriyasiga asos soldi. Bu laboratoriya jahon fiziklarini o'ziga jalb qilgan yirik ilmiy markazdir. Undan ko'plab mashhur fizik olimlar etishib chiqqan.

Daniyalik mashhur fizik Nils Bor (1885—1962) hozirgi zamon nazariy fizikasi asoschilaridan. U atom nazariyasini yaratgan. Uning asosiy asarlari — metallar nazariyasi, atom yadrosi va yadro reaksiyasi masalalariga bag'ishlangan. Ingliz astronomi Artur Stenli (1882-1944) nomi ham mashhurdir. Uning fundamental asarlari yulduzlarning ichki tuzilishi va evolyutsiyasi nazariyasi, nisbiylik nazariyasi masalalariga bag'ishlangan. Angliyalik Fizik olim Sesil Pauell (1903-1969) yadroviy fotografik emulsiyalar metodikasini yaratdi. U Evropada yadro tadqiqotlari markazini tuzish tashabbuschilaridan biri bo'ldi.

Shvetsiyalik fizik olim Volfgang Pauli (1900—1958) kvant mexanikasi va maydonining relyativ kvant nazariyasi yaratuvchilaridan bo'ldi. Uning asarlari ko'proq nisbiylik nazariyasi, yadroviy kuchlarning mezon nazariyasi masalalariga bag'ishlangan. Italiya fizika maktabi asoschisi Enriko Fermi (1901

¹ Alfred Nobel shvetsiyalik sanoatchi, ixtirochi, kimyogar bilib XIX asrning ikkinchi yarimida yashagan. Ilimi oldidan iz merosini mashshchur kashfiyotchi olimlarga mukofot =ilib berishni vasiyat =ilgan.

— 1958) yadro va neytron fizika asoschilaridan biri hisoblanadi. U kvant statistikasi, beta parchalanish nazariyasini ishlab chiqqan. U birinchi bo'lib yadro reaktorini qurdi va unda zanjirli yadro reaksiyasini amalga oshirdi.

Rus fizika maktabi va uning buyuk xizmatlari to'g'risida ham alohida tixtalib itmoqlik joizdir. Nobel sovrindori Petr Kapitsa (1894—1986) quyi temperaturalar va kuchli magnit maydonlari fizikasi asoschilaridan. U suyuq geliyning o'ta tez itkazuvchanligini kashf etdi. Olim o'zi yaratgan maxsus asbob yordamida havoning yonish usulini kashf etdi. Yana bir atoqli olim, Nobel sovrindori Lev Landau (1908—1968) nazariy fizikaning ko'plab sohalari: magnitizm, tez oquvchan va tez o'tkazuvchan qattiq jisimli fizika, atom yadrosi, plazmalarning elementar zarrachalari kvant elektron dinamikasi, astrofizika va boshqalar bo'yicha fundamental asarlar muallifi va ko'plab yangi g'oyalar ijodkoridir. Tengi yo'q olim K.Tsiolkovskiy (1857—1935)ning aero va raketa dinamikasi, samolyot va dirijabl nazariyasi sohalaridagi kashfiyotlari jahonga mashhurdir. U haqli ravishda hozirgi zamon kosmonavtikasi otasi sanaladi. Uning maktabiga mansub Sergey Korolyov (1906 — 1966)ning raketa qurilishi va kosmonavtika sohalaridagi kashfiyotlari butun dunyoda e'tirof topgan. Er farzandi Yuriy Gagarinning birinchi bo'lib, kosmosga uchishi va boshqa ko'plab kosmonavtlarning koinotga parvozi, sobiq sovet kosmonavtikasining katta yutuqlari shu mashhur olim nomi bilan uzviy bog'liqdir. Akademik Igor Kurchatov (1903—1960) sobiq SSSR davlati atom fani va texnikasining ilk asoschilaridandir. Uning bevosita rahbarligida Evropada birinchi yadro reaktori qurildi. 1954 yilda atom energiyasidan tinch maqsadlarda foydalaniladigan atom elektr stantsiyasi qurilib ishga tushirildi.

Mashhur fiziolog olim Ivan Pavlov (1844—1936) oliy nerv faoliyati to'g'risidagi ta'limotga asos soldi. U qon aylanishi va ovqat hazm qilish fiziologiyasi bo'yicha klassik asar yaratdi. hozirgi zamon genetika fani asoschilaridan Nikolay Vavilov (1887 — 1943) ning madaniy o'simliklar turini o'rganish, ularning muhim qonuniyatlarini kashf etishdagi xizmatlari beqiyosdir. U hozirgi davr selektsiyasi biologik asoslari va madaniy o'simliklar hosil bo'lishi markazlari to'g'risidagi ta'limotlar asoschisidir. Olim dunyo kezib juda ko'plab ekin urug'lari kolleksiyasini to'pladi. Ularni rayonlashtirib ekish qoidalarini asoslab berdi.

XX asr ilm-fani, texnikasining yana bir muhim yutug'i shundaki, singgi in yillar davomida Osiyoda xususan, Xitoy, Yaponiya, Hindiston singari davlatlarning ilmiy salohiyati tez yuksalmoqda. Masalan, Yaponiyaning elektronika, radiotexnika, informatika, robot texnikasi, tibbiyot, seysmologiya, kibernetika va boshqa sohalaridagi hayratlanarli yutuqlari «Yaponiya mo''jizasi»ning vujudga kelishiga sabab bo'ldi. Xitoyning erning sun'iy

yo'ldoshlarini yaratish, kosmosda ilmiy tadqiqotlar olib borish, murakkab mikrokompyuterlarni ishlab chiqarish borasidagi yirik muvaffaqiyatlari tahsinga loyiqdir. Jumladan, uning «Gallaktika» nomi bilan ataluvchi super kompyuterlari sekundiga yuz millionlab hajmdagi murakkab operatsiyalarni bajara oladi. Xitoy biokimyo sohasida sintetik insulin olishga muvaffaq bo'lgan birinchi mamlakatdir. Hindistonning bugunda ilm-fan, texnika sohasida, murakkab kompyuterlarni yaratish, kosmonavtika, raketa texnikasi sohalarida erishgan jiddiy yutuqlari diqqatga sazovordir.

XX asr fan-texnikasi xususida so'z borganda asr mi'jizasi — samolyotsozlik sohasiga ham to'xtalib o'tmasdan bo'lmaydi. Uzoq — olis masofalarni bir-biri bilan bog'lovchi, millionlab odamlarning uzog'ini yaqin qiluvchi tovushdan tez uchar bugungi TULAR, ILlar, Anteylar, YaKlar, YaGUARlar, BOINGlar — bular, shubhasiz, insoniyat yuksak aql zakovati samaralaridir.

Bu o'rinda yana shu narsa muhimki, fanning ishlab chiqarishning asosiy kuchi, vositasiga aylanib borishi, bir tomondan; insoniyatning ilg'or taraqqiyoti uchun keng ufqlar ochib berishi, odamlarning intellektual salohiyatining yanada o'sishiga katta imkoniyatlar yaratishi barobarida, ikkinchidan, bu jarayon insoniyat oldiga ko'plab murakkab muammolarni ham ko'ndalang qilib qo'yadi. Xususan, fan yutuqlaridan foydalanib ommaviy qirg'in qurollari turlari, atom, va vodorod bombalarining yaratilishi, koinot sirlarini o'rganish borasidagi turli xil yondashuvlar — bular er yuzi kishilarini hamon tashvishlantirib turgan dolzarb muammolar bulib qolmoqda.

Yaqin paytlargacha buyuk davlat AQSh bilan sobiq SSSR o'rtasida harbiy qudratni oshirish, dunyoga hukmron bo'lish sohasida uzoq davom etib kelgan o'zaro raqobat, ilm-fan yutuqlarini shu sohaga xizmat qildirishga urinish va uning xuquq oqibatlari bunga yorqin misoldir. Bu narsa sobiq SSSR va uning tarkibiga kirgan milliy Respublikalar xalqlarining fan-texnika inqilobidan etarli darajada foydalanshiga jiddiy g'ov bo'lganligini afsus bilan tilga olishga to'g'ri keladi. Jahon fani va texnikasi hamon izlanishda, olg'a tomon harakatda. Erning ustki va ostki qatlamlarini, daryo, ko'llar, dengizlar va okeanlar qa'rini, Arktika, Antraktida muzliklarini, osmon jismlari, koinot siru asrorlarini chuqur o'rganish, tadqiq qilish, ulardan amaliy xulosalar, chiqarish hozirgi zamon fanining diqqat markazida turibdi. Shu bilan bir qatorda tilga olganimiz ilm-fan sohasidagi mislsiz kashfiyotlar va ixtirolar davomida XX asr irtalariga kelib jahonda chinakam fan-texnika inqilobi yuz berdi. Buning orqasida fan-texnika yutuqlari insoniyat hayotining deyarli barcha jabhalariga izchil kirib bordi.

Xususan, dunyoning ilg'or mamlakatlarida fan yutuqlari va muvaffaqiyatlarini ishlab chiqarishga faol qullanish asosida inson mehnati talab qilinadigan ko'plab jarayonlar «aqli» mashinalar, mexanizmlar zimmmasiga o'ta boshladi. Ishlab chiqarish tarmoqlarini mexanizatsiyalashtirish va avtomatlashtirish orqali murakkab vazifalarni bajarish, ularning samaradorligini keskin oshirishga erishib borildi. Ayniqsa harb, shuningdek, AQSh, Yaponiya, Janubiy Koreya singari mamlakatlarda ilm — fanning mi'jizakor yutuqlari sifatida yaratilgan robot texnikasi, xilma — xil monipulyatorlar, kompyuterlarning xizmati bu sohada katta bo'ldi. Avvallari minglab, o'n minglab odamlarning qo'l mehnati talab qilingan ishlab chiqarish jarayonlari avtomatlashtirish yuli bilan boshqarilib, yuksak sifat belgilariga ega xilma—xil mahsulotlar, pishiq materiallarning tayyorlanishi — bular XX asrning tom ma'noda texnika asri ekanligidan yaqqol dalolatdir. Shu bilan birlikda fan-texnika inqilobi keltirib chiqargan ko'plab noxush holatlardan ham ko'z yumib bo'lmasligi aniqdir.

Chunonchi, insoniyatni qirg'inlikka mahkum etuvchi termoyadro xavfi, tobora ifloslanib, zararlanib borayotgan atrof — muhit, qurollanish poygasi - bular ko'p jihatdan ilmiy-texnika taraqqiyotining salbiy yo'nalishlariga borib taqaladi. Bu esa turli qit'alar, mamlakatlar olimlari oldiga butun insoniyatga daxldor dolzarb masalalar, muammolar echimiga birgalikda javob izlash vazifasini ko'ndalang qilib qiyadi. Darhaqiqat, tobora ifloslanib borayotgan ekologik vaziyatni sog'lomlashtirish, termoyadro urushi xavfidan insoniyatni saqlab qolish, atmosferaning azon qatlami muvozanatini ehtiyotlash va shu kabi hayotiy masalalar bilan izchil shug'ullanish vazifalari shular jumlasidandir. O'z yurtlari, xalqlarining vijdoni bo'lgan ilm-fan sohiblari bu ulkan masalalarni umuminsoniyat foydasiga hal etishga da'vat etilgandirlar.

2. XX asr madaniyati: adabiyot, teatr, kino, tasviriy san'at, me'morchilik va boshqa sohalar rivoji

Adabiyot hamma zamonlarda bo'lgani kabi yangi tarixiy sharoitlarda ham murakkab davr vazifalari, muammolari bilan bog'liq holda insonlar hayoti, qismatini, ularning ichki ruhiy kechinmalari, orzu-armonlari va intilishlarini yorqin badiiy buyoqlarda aks ettirish, tipik qiyofalar timsolini yaratishda davom etdi. Katta ijtimoiy jarayonlar, umuminsoniy muammolarni, qadriyatlarni qalamga olish, ularni to'laqonli yoritishga intilish, ilg'or, taraqqiyparvar so'z san'atkorlari ijodining asosiy bosh mazmuniga aylanib bordi. Buni iz yorqin ijodi bilan millionlar mehrini qozongan, adabiy jarayonlarning oldingi safida borgan asrning ko'plab taniqli adiblari misolida kuzatish mumkin. Jumladan, XX asr ijodkorlari: R.Rollan, A.Barbyus, L.Aragon, (Frantsiya) A.Chexov, M.Sholoxov, A.Soljnitsin (Rossiya), B.Shou (Angliya), Dj. London, E.Xeminguey (AQSh),

G.Mann, T.Mann (Germaniya), N.hikmat (Turkiya), P.Neruda (Chili), J.Amadu (Braziliya), R.Tagor (Hindiston), A.Moraviya (Italiya), Lu Sin, Mao Dun, Go Mojo (Xitoy), Ch.Aytmatov (Qirg'iziston), R.Hamzatov (Dog'iston), va boshqalar ijodi ayni mana shu ruh bilan sug'orilgandir.

Anri Barbyusning «Olov», «Soflik» romanlari birinchi jahon urushiga keskin qarshi ruhda yozilgan. Romen Rollanning «Xalq teatri» drammasi buyuk frantsuz inqilobini ulug'lashga bag'ishlangan. Uning «Jan Kristof» roman-epopeyasi (10 tomlik) va «Go'zal qalb» ko'p jildli romanlarida chin insonparvarlik, sevgi, sadoqat g'oyalari keng tarannum etilgan.

Mashhur Amerika yozuvchisi E.Xemenguey qalamiga mansub «Ayolsiz erkaklar», «Alvido, qurol», «Bo'rondan so'ng», «Chol va dengiz» singari asarlar insoniy qismatlar va extirolarni haqqoniy aks ettirganligi bilan umrboqiylikka daxldordir. Yana bir Amerika realist yozuvchisi Teodor Drayzer (1871 — 1945) qalamiga mansub «Moliyachi», «Titan», «Amerika fojiasi» singari epik romanlar ham keng kilamli hayotiy jarayonlarni chuqur yoritib berganligi bilan ajralib turadi. Rus yozuvchisi Chexovning «Kuchuk etaklagan xonim», «Oltinchi palata», «hilof bandasi» hikoyalari, «Vanya tog'a», «Olchazor», pesalari izining yuksak saviyasi, haqqoniy mazmuni bilan ajralib turadi.

Chilining otashnafas shoiri Pablo Nerudaning «Qallda Ispaniya», «Umumiy qo'shiq» epopeyasi kabi asarlari ham badiiy so'zning yuksak qudrati ifodasidir.

Italiya adibi A.Moraviyaning «Loqaydlar», «Rimli ayol», «Chegara», «Ichki hayot» romanlari ham yirik rejada yozilgan ijtimoiy — psixologik asarlar turkumiga mansubdir. Yirik frantsuz adibi Lui Aragon adabiy merosida ham hayot oqimi ilgari surgan katta siyosiy, ijtimoiy-ma'naviy masalalar o'rin tutishini kuzatish mumkin. Masalan, uning «Real dunyo» mashhur tsikl romanlari, «Frantsuzlarning mag'lubiyati va ulug'vorligi» nomli kitoblari voqea, hodisalarning keng qamrovligi, inson hayoti, kechmishi muammolarini chuqur falsafiy mushohada etishi, teran ifodolashi bilan e'tiborni jalb etadi.

XX asr Xitoy adabiyoti ham o'zining ko'plab serqirra ijodkorlari bilan jahon adabiy harakatchiligida munosib irin tutadi. Ayniqsa bunda, Lui Sin (1881-1936)ning «Adashganlar», «g'vvoyi o'tlar», «Issiq shamol», Mao Dun (1896-1981)ning chuqur ijtimoiy mohiyat kasb etgan asarlari alohida e'tiborga loyiqdir. Hindistonning mashhur gumanist adibi Robindranat Tagor asarlarida esa chin vatanparvarlik, hind xalqining milliy ozodlik kurashi g'oyalari tila ma'noda aks etgan. Uning «TOG'», «UY va dunyo», «Tsivilizatsiya inqirozi» romanlari xuddi shu ruhda bitilgan. Hindistonning yana bir adibi va kino rejisyori Xo'ja Ahmad Abbos yaratgan «Ertangi kun bizniki», «Janob 420», «Uch dengiz osha sayohat» kinostsenariylari va ular asosida yaratilgan filmlar o'z

haqqoniyligi, hayotiyiligi bilan bugungi avlod kishilarini ham o'ziga maftun etadi, qalbini zabt etadi. Xuddi mana shu umuminsoniy g'oyalar, qarashlar ruhi XX asrning boshqa ko'plab atoqli namoyondalari ijodiga ham to'la taalluqlidir.

Endi XX asr san'ati, uning turli-tuman janrlari, yo'nalishlari to'g'risida tuxtalar ekanmiz, bunda shu davrga kelib badiiy tafakkur va san'atning rivoji uchun behad keng imkoniyatlar ochilib borganligi ko'zga tashlanadi. Avvalo kommunikatsiya vositalarining kengayib borishi, radio va televideniening hayotga kirib kelishi, kinoning kashf etilishi hamda kinoindustriyaning muttasil taraqqiy etishi, fotografiyaning ixtiro etilishi, ovoz sozlagich va ovoz kuchaytirgich vositalarining yaratilib, mukammallashib borishi-bular pirovard oqibatda san'at va uning ko'p sonli janrlari rivojiga chinakam yangi nafas bag'ishladi, ularning kirsatuv, eshittiruv va uzatuv vositalarini yanada kuchaytirib yubordi. Mazkur o'zgarishlar silsilasida teatr san'ati ham rivojlana bordi. Bu san'at turida o'ziga xos Evropa, Rossiya, Xitoy, Amerika maktablari vujudga keldi. Bu sohaning betakror ovoz soxiblari, noyob iste'dodlari etishib chiqib jahon miqyosida e'tirof topdilar. Jumladan, AQShning «Metropolitan — opera», «Brodvey», Xitoyning Pekin va Shanxay maktablari va boshqalarning dovrug'i yanada ortib bordi.

Rus teatrining faxri bo'lgan A.Stanislavskiy, Nemirovich Danchenko, Lyubov Orlova, Nona Gondureva, Lyudmila Zikina, Galina Ulanova, Maya Plesetskaya, Sofiya Rotaru, Milanning «La —Skala» teatri yulduzlari — Mariya Kolas, Monserrit Kabale, Sofiya Loren va boshqalarning ijrochilik mahorati xaqli ravishda teatr san'atining buyuk yututqlari bo'lib qoldi. AQShning teatr hayotida XX asr 40-50 yillarida faqat Nyu-Yorkning Brodveyi bu sohaning asosiy markazi bo'lgan bo'lsa, 60-70 yillarga kelib uning geografiyasi kengayib, Minnepolsda «Gatri-teatr», Xyustonda «Elley-teatri», San -Frantsiskoda «Amerika konservatoriya teatri» faoliyat kirsata boshladi. Shuningdek, Amerika teatri janrining o'ziga xos kirinishi bo'lgan myuzikyull hayotga faol kirib bordi. 1959 yildan iz faoliyatini boshlagan Xitoy balet maktabi ham qisqa muddat ichida jiddiy muvafaqqiyatlarga erishdi. Unda jahon klassikasining shoh asarlari— «Oq qush ko'li», «Bogchasaroy fontani», «Dengiz qaroqchisi», «Jizel» baletlari yuksak mahorat bilan o'ynalib kelinmoqda. Teatr va musiqa san'ati ravnaqiga jiddiy hissa qo'shgan mashhur bastakorlar nomini tilga olar ekanmiz, bunda Sergey Raxmaninov (1873 — 1943), Sergey Prokofev (1890—1953), Dmitriy Shostakevich (1906-1975), Aram Xachaturyan(1903-1978), Yuriy Sviridov (1915). U.Gadjebikov (1885—1948), Kara Karaev va boshqalar ijodi alohida o'rin tutadi. S.Raxmaninovning uchinchi simfoniyesi, «Marhumlar oroli» musiqali poemasi, S.Prokofevning «Urush va tinchlik», «Romeo va Juletta» musiqali asarlari, shuningdek, Shostakevich ijodiga mansub «Katerina Izmaylova» operasi, 15—simfoniyesi, shuningdek Xachaturyanning «Spartak», «Gayane» baletlari,

uchinchi simfoniyasi, Yu.Sviridovning «Chaqmoqlar» musiqali dramasi, «Sergey Esenin xotirasi» vokal simfonik poemasi, Gadjibekov yaratgan «Ko'r o'gli», «Layli va Majnun», operalari, Kara Karaevning «Vatan» operasi, «Etti go'zal» baletlari — bular moxiyatan chuqur insoniy tuyg'ularni, hayajonlarni realistik ruhda tasvirlab berganligi bilan manguylikka daxldor asarlardir.

San'at janrlari xaqida gap borganda tsirk san'ati va uning iziga xos muhim xususiyatlariga alohida urg'u berib o'tmasdan bo'lmaydi. Ayniqsa bunda Rossiya va Xitoy maktablari, ularning salmoqli yututqlari to'g'risida fikr yuritish lozim bo'ladi. Xususan, Rossiya tsirk tarixi va uning taraqqiyotida Durovlar va Kiolar sulolasi xizmati kattadir. Anatoliy Durov (1863—1934) asos solgan sulola butun asr davomida turli—tuman jonivorlarni, shu jumladan, yirtqich xayvonlarni qo'lga o'rgatib, ular ishtirokida muttasil qiziqarli mashqlarni bajarib kelayotganligi tahsinga sazovordir. Emil Kio (1894—1955) asos solgan sulola esa illyuzion tsirk ko'rsatuvlari bobida favqulodda topqirligi va ijodkorligi bilan dunyo miqyosida shuhrat qozongan.

Xitoy tsirkining muhim tarkibiy qismi — akrobatik gruppalar faoliyati ayniqsa rivoj topgan. So'nggi 30 yillar davomida 100 dan ortiq mamlakatlarda Xitoy akrobatlari o'z yuksak mahorati bilan millionlab tomoshabinlar mehrini qozongan.

XX asrning mashhur sahna ustalari to'g'risida gap borganda iz san'ati sehri va jozibasi bilan insonlar qalbi — dilini jo etib, ularning mexrini qozongan Galina Ulanova, Maya Plesetskaya, Malika Sobirova singari balerinalar, Mariya Kollas, Sofiya Lorren, Monsarit Kobale, Lyudmila Zikina singari iste'dod sohiblari nomlarini alohida tilga olib o'tmoqlik joiz bo'ladi. XX asrning insoniyat hayoti uchun keltirgan katta yutuqlaridan biri bu kino san'atining yangidan vujudga kelib, yuksak sari parvoz etganligidir. Umuman o'tgan asrning XX yillariga kelib odamzodning afsonaviy kino olamiga ro'baru kelishi, undan bahra olib, o'z ma'naviy — ruhiy hayotini boyitib borishi tom ma'noda katta tarixiy voqea bo'lgan. Kino o'zining ustuvor mavqeini hamon saqlagan holda odamlarga olam—olam shavqu — zavq baxsh etib kelmoqda. Jahon kinosi yulduzlaridan Charli Chapli yoki Hindiston kino yulduzlari: Raj Kapur, Fotima Rashid (Nargiz), Xamma Malini, Dxamendra; rus kino ustalari: L.Orlova, Yu.Nikulin, O.Tabakov, V.Tixonov; Italiyalik Andreono Chalentano, Frantsiyalik Jan Pol Belmondo, Per Rishar, Amerikalik Joys Nikole, Arnold Shvartsnigger, Elizabet Taylor, Djulio Roberts, turkiyalik Turkon Shoray va shu singari kino yulduzlarini kim ham bilmaydi. Masalan, Ch.Chaplining gumanizm va antifashizm yo'nalishlarida yaratilgan kinokomediyalarida o'ynagan betakror rollari («Oltin vasvasasi», «Yangi zamonlar», «Katta shahar chiroqlari», «Buyuk diktator») uning nomini butun dunyoga tanitdi. Rus kino asoschilaridan S.M.Eyzenshteynning «Brononosets Potemkin» kinoepopeyasi, «Aleksandr Nevskiy», «Ivan Grozniy»

filmlari o'zining realligi, insoniy qismlarni haqqoniy aks ettirganligi bilan jahon kinosi oltin fondidan munosib o'rin olgan. Shuningdek, Hind kinosi ustasi Raj Kapur ijodiga mansub «Daydi», «Janob-420», «Mening ismim masxaraboz», «Bobbi» singari kinofilmlar ham allaqachon jahon kinosi klassikasiga aylanib ketgan. Kino sanati o'zining jozibador rangin tasviri, hayotbaxsh gumanistik g'oyalari tarannumi bilan bugun ham insoniyatga, uning manaviy olamini boyitishga xizmat qilmoqda.

XX asr tasviriy sanati to'g'risida gap borganda mashhur frantsuz rassomi Pablo Pikasso (1871 —1973), Ispan rassomi Salvador Dali (1896—1904) ijoddari har jihatdan etiborga arziqlidir. Jumladan, Pikasso ijodida odamlar hayotining turli ko'rinishlari haqqoniy ifodalanganligi bilan ajralib turadi. Uning asarlari — polotnolarining ko'pchiligi katta ijtimoiy mano, mohiyat kasb etadi. Bunga misol tariqasida «Genetika» (1937), «Dunyo kabutari» (1947) asarlarini keltirib o'tish mumkin. U grafik, haykaltarosh sifatida ham mashhurdir. Xuddi shuningdek, Salvador Dali ijodida ham XX asr hayotining ko'plab dolzarb muammolari u yoki bu darajada o'z echimini topganday ko'rinadi. Xususan, rassomning «Urushning qiyofasi», «Yadro qismati», «Gitlarning mo'ljal» kabi mashhur polotnolari bu jihatdan xarakterlidir. Uning «Zirofa» surati ham realligi, g'oyatda ajabtovurligi bilan tomoshabin diqqatini jalb qiladi. Bu ham tasviriy sanatning katta joziba kuchidan dalolatli.

Asr me'morchiligi namunalarini ko'zdan kechirar ekanmiz, bu sohada yuz bergan o'ziga xos muhim ustivor jihatlarni, yangiliklarni ilg'ash mumkin bo'ladi. Voqe bo'lgan ilmiy texnika inqilobi, yangidan topilgan yoxud kimyoviy sintez va reaksiyalar yuli bilan hosil qilingan tabiiy va suniy ma'danlar, moddalarning sanoat va qurilishda keng qo'llanilishi, shubhasiz arxitektura va me'morchilikning sifat jihatdan yangi bosqichlarga ko'tarish imkonini yaratdi. Inshootlar qurilishida temir-beton konstruksiyalardan, organik va rangli yaxlit oynalardan keng foydalanish salobatli, osmono'par binolarning ko'plab bunyod etilishiga olib keldi. Nyu-York shahridagi BMT binosi, Jahon savdo markazi, Moskvadagi sobiq o'zaro iqtisodiy yordam kengashi binosi va shuningdek, Bryussel, London, Pekin, Shanxay, Tokio, Singapur singari dunyoning yirik shaharlarida salobat to'kib turgan baland, ko'rkam oynaband binolar, buning yorqin misolidir. Yangicha dizaynda ishlangan va barpo qilingan qancha-qanchalab zamonaviy sport inshootlari, madaniy-maishiy maskanlar, sanat koshonalari, yaxlit temir beton ko'priklar-bular barchasi hozirgi zamon memorchiligining shubhasiz, ajoyib yutug'idir.

Jahon shaharsozligining yuksak namunalarini mustaqillik yillarida qad rostlagan yurtimiz qiyofasida, go'zal Toshkentimiz timsolida ham yaqqol ko'rishimiz mumkin.

3. Fovizm, kubizm, syurealizm uslublaridagi ijod

Yangi XX asr boshlaridan e'tiboran san'at ijodkorlari orasida turli xil yangi yo'nalishlar paydo bo'ldiki, bular o'z ijodida o'ziga xos mazmun, qarashlar va g'oyalarni ifodalay boshladi. Shu tariqa, asr boshlarida «modernizm» ya'ni «yangi san'at», «badiiy avangard» nomlari bilan atalgan badiiy yo'nalishlar yuzaga kela bordi. Amerikalik mutaxassis Orteganning fikricha, yangi san'at ijodkorlari bu san'atning noan'anaviyligi, noommaviyligini ko'proq ko'rsatishga intildilar. Bunda ifodalashning yangi shakllari, uslublarini izlash avangard ustalari ijodining ongli maqsadi bo'lib qoldi. Ular aslida erkin ijod tarafdori edilar. Darvoqe, XIX asr oxiri va XX asr boshlarida yangi badiiy uslub - arxitektura, dizayn, amaliy san'at bilan bog'liq holda modern (yangilik ma'nosida) oqimi vujudga keldi. Avangardning dastlabki oqimi fovizm¹ nomini oldi. U 1905 yilda Parijdagi badiiy ko'rgazmada ilk bor tilga olindi va namoyish etildi. Fovizmning asosiy xarakterli xususiyati, bular real narsalar, predmetlarning rangidan, tusidan mutlaqo qat'i nazar yorqin rang bo'yoqlarning birikuvidan foydalanish va ayni chog'da real ob'ektlar nisbati va shakllarining keskin buzilishidir. Shunday badiiy usullar vositasi bilan rasmlar yaratish orqali ularda real narsalar, ob'ektlarni tasvirlash emas, balki o'zining o'ta g'ayritabiiyligi, yorqinligi, hashamdorligi bilan alohida his-hayajonli kayfiyat hosil qilishdan iborat. Bu oqim namoyandalaridan biri Matissning ta'kidlashicha, «San'atning maqsadi — kartinada reallikni to'g'ri yoritishga e'tiborni qaratishdan ko'ra ko'proq yorqin buyoqlarni qo'shish orqali ko'proq odamlarga quvonch baxsh etishdir».

XX asr boshida vujudga kelgan badiiy avangardning yana bir yunalishi - Ekspressionizmdir. U ekspressiya so'zidan olingan bo'lib, ta'sirchanlik, hayajonlilik ma'nosini bildiradi. Bu yo'nalish san'atkorlarni qurshab olgan voqelik xususida o'z hissiyotlari, fikrlarini ifodalashdir. Ekspressionizmning muhim ajralib turuvchi xususiyati - badiiy usullarning muayyan tizimida faoliyat yuritish emas, balki hozirgi dunyodagi inson ahvolini mumkin qadar hayojonli, dramatik ko'rinishlarda tasvirlashdan iboratdir. Ularning fikricha, hozirgi ijtimoiy tizimlar mohiyatan insonga ziddir. Ijtimoiy tizim, davlat, iqtisodiyot, sotsial institutlar o'z qonunlari bilan yashaydi. Ularda inson individiga g'amxurlik qilishga imkoniyat yo'q. Ular ijodiyoti uchun ofat keltiruvchi ijtimoiy fojialar, falokat manbai – jahon urushlari, totalitar rejimlar, ekologik ofatlarni his etish ko'proq xosdir. Bu oqim dastavval Germaniyada tarqaldi.

XX asrning 10-20 yillarida avagard oqimlari Rossiyada ham ildiz ota bordi. S.N.Gonchareva, P.Konchalovskiy, K.Korvin va boshqalar ijodida

¹ Frantsuzcha — yovvoyi ma'nosida. U san'at yo'nalishida yangi oqim bo'lib, predmet, narsalarni ajabtovur, yorqin ko'rinishda aks ettirishni ifodalaydi. Uning uchun shaklu mazmunning birligi, mutanosibliqi qadar muhim emas.

abstraktsionizm, mavhumiylik, ya'ni real voqelik shakllarini tasvirlashdan voz kechish qarashlari ko'proq o'rin oldi. Shu oqim vakili V.Kandinskiy fikricha, abstrakt san'at - bu ruhiy san'atdir. Binobarin, u avvalo inson ruhiy olamini ifodali aks ettirishga yo'nalgan.

Avangard yo'nalishining yana bir turi bu syurrealizmlir. U frantsuzcha termin bo'lib, yuksak realizm ma'nosidadir. U XX asrning 20-yillarida Frantsiyada shakllandi. Bu oqim rassomchilik, haykaltaroshlik, teatr, kino sohalarida ko'proq o'rin oldi. Ayniqsa, bu o'rinda frantsuz rassomi Salvador Dali (1904) va boshqalarning ijodi diqqatga sazovordir. Jumladan, Pikasso ijodida odamlar hayotining turli jihatlari haqqoniy ifodalanganligini kuzatish mumkin. Rassomning «Sharq qizi» (1905) asari buning yaqqol isbotidir. Syurrealizm tarafdorlari ijodida asl manzara, borliq holatni o'ziga ko'proq mos talqinda aks ettirishga moyillik ustivordir. Syurrealizm oqimi asoschilaridan A.Bretonnikning ta'kidlashicha, san'atkor uz ijodida ruh erkinligini amalga oshirish sari doimiy intilishi kerak bo'ladi. Negaki, san'atkor erkinligiga har xil andozalar va badiiy shart - talablar halaqit beradi. Buning ma'nosi shuki, syurrealizm tarafdorlari ijodkorning cheklanmagan erkinligini har narsadan ustun quyadilar.

San'atning muhim oqimi sifatida XX asrning birinchi choragida vujudga kelgan yana bir yangi oqim - bu kubizmdir. Bu oqim realizmga qarama-qarshi ularoq borliqni ko'proq geometrik chiziqli shakllarda tasvirlashga intiladi. Bu oqim yaratilishiga katta ta'sir ko'rsatgan Pikasso ijodining muhim jihatlari bunga yaqqol misol bo'la oladi.

XX asr 70-yillarida yana bir oqim - postmodernizm vujudga keldi. U modernizmdan keyingi ma'noni bildiradi. Bunda san'atkorlar odatda ommaviy janrlarga, masalan, detektiv, komediya, melodrammalarga murojaat qilish, ular vositasida ommani qiziqtirgan, ularning diqqat- e'tiborini tortgan syujet-mazmundan foydalanishga harakat etadilar. Ayniqsa bu o'rinda ekran, kino, teatr imkoniyatlaridan kengroq foydalanish alohida o'rin tutadi. Postmodern san'atiga oid asarlarda asosiy e'tibor bevosita san'atning o'ziga qaratiladi. Xususan san'atda inson o'z erkinligi, o'z ijodiy betakrorligi, o'z ma'naviyatini to'la ma'noda namoyon eta oladigan bo'lishi kerak. Shu ma'noda san'at nafaqat o'z ijodkorinigina emas, balki shu bilan birga san'atning barcha muxlislarini ham ulug'laydi. Postmodernizmda, uning tarafdorlari fikricha, san'at o'ziga qaytadi. Shu ma'noda san'atning maftunkor qudrati va uning hayotbaxsh tasviri o'zini to'la namoyon etib, odamlarga quvonch va shodlik baxsh eta oladi.

3. Sovet davrida, jumladan, O'zbekistonda madaniy hayot

XX asr sovet davri madaniyatiga nazar tashlar ekanmiz, bunda sovetlarning sotsializm va kommunizm qurishga mo'ljallangan, uzoqqa qaratilgan keng qamrovli faoliyatida madaniy qurilish masalalari ham muhim o'rin tutganligi shubhasiz. Negaki, yangi kommunistik jamiyat yaratishdek «ulug'vor maqsad»ga erishishda bu sohaning barcha o'tkir, dolzarb vazifalarini hal etish alohida ahamiyat kasb etardi. Shu boisdan ham sotsializm ta'lim tizimini yaratish, ilm-fanni o'stirish, adabiyot va san'atni rivojlantirish, ko'p sonli ziyoli, bilimdon kadrlarni tarbiyalab, voyaga etkazish sovet mutasaddilari oldida turgan shunday muhim vazifalar sirasiga kirardi. Ular komfirqa ta'limoti va dasturulamal ko'rsatmalaridan kelib chiqib, bu vazifalaru masalalarni amalga oshirishga kirishar ekanlar, bunda ijtimoiy hayotning barcha jarayonlarida kommunistik g'oyalar, ta'siri va bosimini butun choralar bilan kuchaytirishga asosiy etiborini qaratdilar. Bu esa oxir-oqibatda sovetlar yuritgan madaniy siyosatning butun borishi, mazmun, mundarijasiga, ijodkor ziyolilar, milliy kadrlarning hayoti va qismatiga o'zining salbiy ta'siri, xunuk asoratlarni o'tkazmay qolmadi, albatta. Buning yorqin ifodasi hukmron markaz tasarrufiga butunlay tushib, unga tobe bo'lib qolgan O'zbekistan va uning jabrdiyda xalqi timsolida to'la namoyon bo'ldi. Yuzadan qaraganda sovetlar va ularning ko'p sonli mutasaddilari g'oyatda ustamonlik va riyokorlik bilan siyosat yuritib, avval boshda O'zbekistonda madaniy qurilishga alohida urg'u berib, xalq ta'limi, jumladan, oliy ta'limni rivojlantirish, ilmu urfonni ravnaq toptirish, bu jabhalarga mahalliy xalq farzandlarini ko'proq jalb etish, ko'plab madaniy muasasalarni barpo qilishga rag'bat ko'rsatganday bo'ldilar. Bu bilan ular mahalliy xalqlar ishonchini qozonish, ularni sotsialistik qurilishga faol safarbar etishga erishmoqni niyat qilgan edilar. Shu maqsadlarda 20-30 yillar davomida respublika hududida ko'plab ta'lim maskanlari, oliy o'quv yurtlari, ilm-fan o'choqlari, madaniyat, san'at koshonalari bunyod topdi. Ular orqali ming-minglab yurt fuqarolari, avvalo, yosh avlod namoyandalari etuk ilimli, bilimli kadrlar bo'lib etishib bordilar. Ziyoli kadrlarning yangi avlodi shakllandi. Bu esa respublikaning ilmiy, ma'naviy salohiyatining o'sishiga muhim turtki bo'lib xizmat qildi. Shu o'rinda XX asr 30- yillaridayoq ilm —fan sohasida shuxrat qozongan Qori-Niyoziy, A.Avloniy, A.Sa'diy, P.Soliev, Ya.hulomov, H.Abdullaev yoxud adabiyotimiz va sanatimiz iftixorlari sifatida tanilgan Hamza, S.Ayniy, A.Qodiriy, A.Fitrat, A.Cho'lpon, U.Nosir, Oybek, h.hulom, M.Uyg'ur, E.Bobojonov, A.Hidoyatov, A.Bakirov, X.Nosirova, S.Eshonto'raeva, M.Turg'unboeva, Tamaraxonim nomlarini alohida tilga olib o'tish joizdir. Bu davrda yaratilgan «O'tgan kunlar», «Mehrobdan chayon», «Kecha va kunduz», «Qutlug' qon», «Sarob», «Qullar» romanlari, iste'dodli shoirlarimiz she'riyati durdonalari, shuningdek, «Farxod va Shirin», «Layli va Majnun», «Gulsara»,

«Buron» singari san'at asarlari yoki «Asal», «Qasam», «Ravot qashqirlari», «Azamat» nomli ilk kinofilmlar - bular o'zbek adabiy-madaniy hayotida muhim voqea bo'lgan edi. Biroq bu jarayon uzoq davom etolmadi. Tez orada sovetlar mamlakatida avj olib ketgan stalincha qatag'onlik mavsumi yurtning ko'plab istedad sohiblari hayoti va qismatiga o'z asoratli ta'sirini o'tkazmay qolmadi. Buning natijasida ilmiy salohiyati, ijodi barq urgan ne-ne vatanparvar ziyolilarimiz hukmron tuzum bosimiga uchrab, asossiz to'hmatu bo'xtonlar bilan ayblanib yomon otliq qilindilar, qatog'onlikka duchor etildilar. Millatimiz faxri sanalgan A.Qodiriy, A.Fitrat, A.Cho'lpon, U.Nosir, Elbek, M.Botu, O.Hoshim, h.Yunus, Munavvar Qori, P.Soliev singari ko'plab favqulodda iste'dod sohiblari battol tuzum qurbonlari bo'ldilar.

Har o'n-o'n besh yil ichida milliy ziyolilarni «yagonalab» turish, ular faoliyati, ijodini elak-elak qilish, qiyin-qistovga olish amaliyoti sovet mafkurachilari, mutasaddilari uchun odatiy tusga aylanib bordi. Buni o'tgan asrning 50-yillarida bir guruh sara ijodkor ziyolilar ustidan atayin uyushtirilgan mafkura bosimi va uning oqibatlari misolida ham ko'rish mumkin. Stalincha qatag'onlikning bu yangi tulqini ham ne-ne zabardast ziyolilarimiz (Oybek, Shayxzoda, M.Ismoilov, S.Ahmad, Shukrullo v.b.) sha'nini tahqirlab, ularni ne balo- kulfatlarga muhtalo etganligi aniqdir.

Kezi kelganda shuni aytish joizki, ilmu ma'rifat, adabiyot va san'atga oshuftalik bizga ulug' bobolarimiz qon tomirlaridan o'tib, azaliy qadriyat bo'lib kelganligidan, urushdan keyingi o'n yilliklar davomida ham respublikamizning ma'naviy- madaniy hayoti nisbatan sezilarli maromda kechdi. Jumladan, kommunistik mafkura ta'siri va tazyiqiga qaramay xalq ta'limi tizimi muayyan murakkabliklar bilan bog'liq holda rivojlanib bordi. 50-yillarda bu tizimda bir qator islohiy o'zgarishlar qilindi. Umumiy o'rta ta'limga o'tila boshlandi. 1965-1958 yillarda xalq ta'limida 5,7 mln nafar yoshlar ta'lim oldi. Shuningdek, oliy o'quv yurtlari soni ham o'sib bordi. 1960 yillarda ular soni 42 taga etdi va xalq xo'jaligi tarmoqari uchun ko'plab yuqori malakali kadrlar tayyorlab berdi. O'rta maxsus ta'lim muassasalari soni 1985 yilda 249 tani tashkil qildi. Ular orqali 1965-1985 yillarda 1 mln. 135 ming nafar kadrlar tayyorlandi.

Respublika ilm-fani ham asta sekin rivojlanib bordi. 1958 yilda Toshkentda birinchi atom reaktori qurilib ishga gushirildi. O'zbek olimlarining quyosh nurlaridan foydalanish bobida yaratgan noyob kashfiyotlari jahonda e'tirof topdi. Geolog olimlarimiz topgan neft, gaz, volfram, simob, qurg'oshin kabi qimmatli ma'dan konlari - bu geologiya-mineralogiya fanining ulkan yutuqlari bo'ldi.

O'zbek olimlarining qishloq xo'jaligi, kimyo, tibbiyot, mikrobiologiya, kibernetika, elektronika, seysmologiya singari fanlar rivoji borasidagi kashfiyotlari jahon ilmiy jamoatchiligi e'tirofiga sazovor bo'ldi. Respublikada o'z ilmiy maktabini yaratgan T.N.Qori-Niyoziy, H.Abdullaev, O.Akramxo'jaev,

I.Hamraboev, g'.To'raqulov, V.Qobulov, H.Usmonov, J.Saidov, M.O'razboev, H.Rahmatulin, S.Mirahmedov, Ya.hulomov, I.Mo'minov kabi mashhur olimlar etishib chiqdi. O'zbek adabiyoti va san'ati ham ularning turli janrlarida faoliyat ko'rsatgan adiblar, shoirlar, san'atkorlar ijodida ancha sezilarli yutuqlar, ijobiy o'zgarishlar yuz berganligi shubhasiz. Bunda taniqli adiblar M.Oybek, h.hulom, A.Qahhor, M.Shayxzoda, Uyg'un, P.Qodirov, E.Vohidov, A.Oripov, O.Matchon, B.Boyqobilov, H.Xudoyberdieva, O.Xojieva va boshqalarning mohiyatan xalqchil, realistik ruhda yozilgan asarlari alohida ko'zga tashlanib turadi. Bular jumlasiga Oybekning «Oltin vodiidan shabodalar», A.Qahhorning «Qo'shchinor chiroqlari», M.Shayxzodaning «Toshkentnoma», S.Ahmadning «Ufq», R.Fayziyning «Hazrati inson», A.Muxtorning «Davri mening taqdirimda», O.g'ubovning «Diyonat» singari asarlarini nisbat berish mumkin.

O'zbek tasviriy san'ati namoyandalari - U.Tansiqboev, Ch.Axmarov, M.Nabiev, R.Usmonov, A.Abdullaev, L.Abdullaev, V.Kaydalov va boshqalar muy qalamiga mansub asarlar o'zining haqqoniyligi, realistik tasviri bilan ajralib turadi.

O'zbek tsirki dovrug'ini olamga taratishda Toshkenboevlar, Zaripovlar, Xo'jaevlar sulolasi vakillarining katta xizmati va mahorati alohidadir.

Sovetlarning har qanday mafkuraviy tazyiqiga qaramay o'zbek musiqa madaniyati o'ziga yo'l topib, rivojlanishda davom etdi. Yurt san'atkorlari milliy mumtoz musiqa san'atini rivojlantirishga, qo'shiqchilik, raqs va boshqa janrlar faoliyatini yaxshilashga butun choralar bilan harakat etdilar. O'zbek teatri san'atida Sh.Burhonov, O.Xo'jaev, R.Hamroev, S.Xo'jaev, Z.Muhammadjonov, g'.Ahmedov, S.Qobulova, G.Izmaylova, L.Sarimsoqova, B.Qorieva, bastakorlik san'atida Yu.Rajabiy, T.Jalilov, M.Ashrafiy, I.Ikromov, S.Kalonov, T.Sodiqov, M.Burhonov, K.Otaniyozov, h.Toshmatov milliy qo'shiqchilik san'atida J.Sultonov, M.Uzoqov, V.Fayozov, M.Ahmedov, T.Qodirov, K.Rahimov, F.Umarov, O.Xotamov, B.Davidova, X.Oxunova, N.Ahmedova, N.Yusupova, M.Yo'lchieva, M.Dadaboeva, M.Razzoqova singarilarning betakror ijodi ayrica ahamiyat kasb etadi. Ularning chinakam xalq ruhi, uning orzu, armonlari, dil ehtiyojlari bilan uyg'unlashib ketgan ijodi bilan yaqindan tanishar ekanmiz, xalq dahosining qudratiga, yana bir bor tan beramiz. Bu davrda yaratilgan «Sen etim emassan», «Mahallada duv-duv gap», «Maftuningman», «O'tgan kunlar» singari kinofilmlarda katta ijtimoiy-hayotiy voqealar keng rejada, chuqur realistik asosda, yorqin badiiy tasvirlarda yoritib berilganligi alohida e'tiborga molikdir.

Biroq shuni taassuf bilan ta'kidlash joizki, xalqimizning sovetlar davri madaniyati, uning turli sohalari atayin doimiy ravishda hukmron tuzum bosimiga uchrab keldi. Tabiiyki, bu narsa madaniy-ma'naviy hayotga o'z asoratini o'tkazmasdan qolmadi. Xususan, xalq ta'limining mazmun-mundarijasini ko'zdan kechirarkanmiz, unda kommunistik mafkura ta'siri yaqqol aks etib turadi. Chunonchi, butun SSSR mamlakati o'quvchilari uchun zarur bo'lgan hamma o'quv dasturlari, darsligu qo'llanmalar va boshqa o'quv jihozlarining faqat Moskvada tayyorlanib, u

erdan yuborilishi faktining o'zi ham bunga ishonchli dalildir. Bunda, ming afsuski, milliy hududlarning o'ziga xos xususiyatlari, milliylik jihatlari, mintaliteti mutlaqo inobatga olinmasdi. Bu hol oliy ta'lim sohasiga ham birdek xos edi. Shu bilan birlikda kadrlar tayyorlashda son jihatdan quvulib, uning sifatiga etarli e'tibor berilmasdi. Yurtboshimiz ta'biri bilan aytganda, ko'pchilik haqiqiy bilim olish uchun emas, balki amal-taqal qilib diplomli bo'lib olish ilinjida oliy o'quv yurtlariga kirardi. Buning ustiga o'quv rejalari va dasturlarini bot-bot o'zgartirilishi amaliyoti ham bu tizimning barqarorlashuvidan ko'ra ko'proq bekarorlashib borishiga sabab bo'lgandi.

Sovetlar davrida kechgan respublika ilm-fani, uning ko'p sonli xodimlari faoliyatida ham mavjud tuzum bosimi katta bo'lgan. Buning orqasida olimlarning ko'p yillik izlanishlari samarasi bo'lgan qanchalab muhim kashfiyotlar, ixtirorlar Moskva nazariga tushmay, uning ma'qullashini kutib bir chetda qolib keta bergan. So'ngra yurtimizda o'z ilmiy maktabini yaratgan ko'plab taniqli ilm sohiblari sobiq ilm markazi – SSSR FAsi tomonidan e'tirof topmay, uning tarkibiga olinmay kelinganligi ham sovetlar yuritgan shovinistik, mumtoz siyosatning real ifodasidir.

Respublika ijod ahli ham doimiy ravishda hukmron tuzum siyosati va mafkurasi talabi va yo'l–yo'riqlarini bajarishga majbur etilib kelindi. Bu esa sovet davrida yaratilgan asarlarda qanday g'oyalar, qarashlar o'rin olgan edi, degan savol javobini osonlashtiradi, albatta. Chunonchi, Sovetlar davrida katta mablag'lar hamda ne-ne iste'dodli haykaltaroshlar mehnati, mahorati evaziga qad rostlagan son- sanoqsiz mahobatli haykallarning mutloq ko'pchiligi «inqilob dohiylari» — Lenin, Stalin, qolaversa ularning yaqin safdoshlari siymosini aks ettirishga bag'ishlanganligi butun hech kimga sir emasdir.

Shuningdek, ko'pchilik adibu shoirlar sinfiylik, partiyaviylik nuqtai nazaridan kelib chiqib mavjud sovet voqeligini, uning «beqiyos afzalliklari»ni_g insonlarga yaratib bergan imkoniyatlarini ulug'lash, maqtashga majbur bulganlar. Biroq, E.Vohidov, A.Oripov_g P.Qodirov, S.Karomatov singari anchagina dovyurak ijodkorlar ham bo'lganki, ular fuqarolik pozitsiyalarida sobit turib, o'z vijdoni, diyonatiga, xiyonat qilmay haqiqat so'zlarini barala ayta olganlar. Tuzum zulmkorlari o'zbek xalqining ma'naviy hayotini qanchalik alg'ov –dalg'ov qilishga urinmasin, uning ne-ne azaliy milliy- ma'naviy qadriyatlarini zavol toptirishga eng shimarmasinlar, biroq ular bu qabih maqsad-muddaolariga erisha olmadilar. O'z ulug' ajdodlari sarchashmalaridan hamisha uzilmay, ulardan bahra olib, iligi to'q holda yashab kelgan xalqimiz o'zligini, asl qiyofasini saqab qola oldi. Shu narsa, shu muqaddas tuyg'u uning yurt istiqloli sari qat'iy harakatlanishi uchun muhim omil bo'lib xizmat qildi.

Savol va topshiriqlar

1. XX asr ilmiy fanining tezkor rivojini ta'minlagan muhim omillarga siz nimalarni nisbat berasiz?
2. XX asrning eng mashhur olimlaridan kimlarni birinchi navbatda tilga olsa bo'ladi?
3. XX asrning nomdor adiblari sirasiga kimlarning nomlarini kiritish mumkin?
4. XX asr san'atining muhim turlari va janrlarini tasvirlab bering.
5. Jahonning mashhur teatr artistlaridan kimlarni alohida tilga olsa bo'ladi?
6. Asrning taniqli bastakorlari haqida so'zlab bering.
7. Jahonning mashhur kino yulduzlari haqida fikrlaringiz?
8. Fovizm va kubizm kabi oqimlar urtasidagi farqlar nimalardan iborat?
9. Syurrealizm oqimining o'ziga xos jihatlari nimada?
10. Sovetlar davrida O'zbekistonda ta'lim tizimining shakllanish va rivojlanish jarayoni qay tarzda kechdi?
11. O'zbek ilm-fani arboblari kimlarning nomlarini alohida ajratib ko'rsatsa bo'ladi?
12. O'zbekistonda kechgan adabiy — madaniy jarayon to'g'risidagi fikrlaringiz?
13. Qatag'onlikka duchor etilgan adiblar nomini sanab o'ting.
14. O'zbek milliy ziyolilari nima uchun sovetlarning tazyiqi va bosimiga duchor etilib kelindi.?
15. Komfirqa va Markaz xalqimiz ma'naviy hayotini nima uchun doimiy suratda tahqirlab keldi?

9-MAVZU. MUSTAQIL O'ZBEKISTONDA MILLIY QADRIYATLARNING TIKLANISHI VA MADANIYAT TARAQQIYOTI

Reja

1. Milliy istiqlool davrida ma'naviy meros, milliy va diniy qadriyatlarning tiklanishi va rivojlanishi.
2. Mustaqillik yillarida ta'lim, adabiyot, me'morchilik, amaliy san'at va kino ravnaqi.
3. Teatr, tsirk, musiqa va qo'shiqchilik san'ati, muzey va sport taraqqiyoti.

Mustaqil o'rganish uchun tavsiya etiladi

O'zbekiston san'ati (1991-2003 yillar).

Tayanch so'z va iboralar

Ma'naviy meros. Milliy qadriyatlar. Diniy qadriyatlar. Ta'lim. Badiiy adabiyot. Me'morchilik. Amaliy san'at. Kino. Teatr. Tsirk. Musiqa. Qo'shiqchilik san'ati. Muzey. Sport.

Asosiy adabiyotlar

I.A.Karimov. O'zbekiston: milliy istiqlool, iqtisod, siyosat, mafkura. Asarlar. t.1. –T.: O'zbekiston, 1996, 76-85 betlar.
I.A.Karimov. Bizdan ozod va obod Vatan qolsin. Asarlar. t.2. –T.: O'zbekiston, 1996.
E.Ahmedova, R.Gabidulin. Kulturologiya. –T., 2001.
Mustaqillik. Ilmiy-ommabop lug'at. –T., 1998.
O'zbekiston san'ati (1991-2001 yillar). –T.: Sharq, 2001.

Qo'shimcha adabiyotlar

A.Aliev. Ma'naviyat, qadriyat va badiiyat. –T.: Akademiya, 2000.
A.Ibrohimov v. b. Vatan tuyg'usi. –T.: O'zbekiston, 1996.
E.Gulmetov v. b. Madaniyatshunoslik. Ma'ruzalar matni. –T., 2000, 160-178 betlar.

1. Milliy istiqlol davrida ma'naviy meros, milliy va diniy qadriyatlarning tiklanishi va rivojlanishi

Jamiyat ma'naviyati mamlakat taraqqiyotining muhim sharti va kafolatidir. Shu narsa haqiqatki, biron-bir mamlakat o'z ma'naviy imkoniyatlariga tayanmay, odamlar ongi, tafakkurida ma'naviy va axloqiy qadriyatlarni rivojlantirmay, xalqning milliy ruhini uyg'otmay turib, yuksak taraqqiyot darajasiga ko'tarila olmaydi. Ma'naviyat insonni ruhiy poklanish va yuksalishga da'vat etadigan, uning ichki olamini boyitadigan, immon-irodasi, e'tiqodini mustahkamlaydigan, vijdonini uyg'otadigan qudratli kuchdir.

Tarixdan ma'lumki, mamlakatimiz bir necha bor ajnabiy bosqinchilar hujumiga duchor bo'lgan, qaramlik va zulm ostida qolgan. Buning oqibatida xalqimizning boy ma'naviy merosi, urf-odatlar qadrsizlanishga mahkum bo'lgan. Ayniqsa, chor mustamlakachiligi va sovetlar tuzumi davrida milliy qadriyatlarimiz, urf-odatlarimiz oyoq osti qilindi. Ona tilimiz, boy ma'naviy merosimiz qadrsizlantirildi, ko'plab masjid-madrasalar, milliy maktablar, tarixiy yodgorliklar buzildi, qarovsiz qoldi. O'zbekiston davlat mustaqilligini qo'lga kiritgan kundan boshlaboq mamlakatimizda boy ma'naviy merosimizni tiklash va rivojlantirish, jamiyat ma'naviyatini yuksaltirish davlat siyosati darajasiga ko'tarildi.

Jamiyat ma'naviyatini tiklash va yuksaltirishni ta'minlovchi ma'naviy-ma'rifiy islohotlarning yo'nalishlari belgilab olindi.

«Moddiy islohotlar, iqtisodiy islohotlar o'z yo'liga. Ularni hal qilish mumkin. Xalqning ta'minotini ham amallab turish mumkin. Ammo, ma'naviy islohotlar - qullik va mutelik iskanjasidan ozod bo'lish, qadni baland tutish, ota-bobolarimizning udumlarini tiklab, ularga munosib voris bo'lish – bundan og'irroq va bundan sharafliroq vazifa yo'q bu dunyoda».

I.A.Karimov. O'zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. Asarlar, t.1. 202-bet.

Mustaqillikning dastlabki kunlaridanoq ajdodlarimiz ma'naviy merosini tiklash ishlari boshlanib ketdi.

Xo'sh, ma'naviy merosning o'zi nima, uning tiklanishi nimalarda namoyon bo'lmoqda?

Ma'naviy meros qadim zamonlardan beri ajdodlarimiz, ota-bobolarimizdan bizgacha etib kelgan ma'naviy boyliklar – siyosiy, falsafiy, huquqiy va diniy qarashlar, axloq-odob me'yorlari, ilm-fan yutuqlari, tarixiy, badiiy va san'at asarlari majmuidir. Ma'naviy qadriyatlar, boyliklar inqilobiy yo'l bilan hosil qilinadigan hodisa emas, u jamiyat taraqqiyotining barcha bosqichlarida uning ehtiyojlari tufayli yuzaga keladi va o'sha davr hayotini aks ettiradi, u jamiyat o'zgarishi bilan yo'qolib ketmaydi, keyingi avlodlar uchun meros bo'lib qoladi. Har bir avlod ma'naviyatni yangidan yaratmaydi, balki mavjud ma'naviy merosga tayanadi. Biroq uni qanday bo'lsa shundayligicha, ko'r-ko'rona qabul qilavermaydi, taraqqiyparvarlik, insonparvarlik, adolat nuqtai nazaridan qabul qiladi va rivojlantiradi.

Istiqlol tufayli milliy madaniyatimiz, jahon tsivilizatsiyasi taraqqiyotiga bebaho hissa qo'shgan buyuk bobokalonlarimizning ma'naviy merosi qaytadan o'rganildi va tiklandi. Xalqimiz ulardan bahramand bo'la boshladi.

Mustaqillik yillarida xalqimiz ma'naviyati yulduzlari bo'lgan buyuk allomalarimizning tavallud topgan tarixiy sanalari YuNESKO bilan hamkorlikda mamlakatimizda va xalqaro miqyosda keng nishonlandi:

- 1991 yil – Alisher Navoiy tavalludining 550 yilligi;
- 1992 yil – Boborahim Mashrab tavalludining 350 yilligi;
- 1993 yil – Zahiriddin Muhammad Bobur tavalludining 510 yilligi;
- 1994 yil – Mirzo Ulug'bek tavalludining 600 yilligi;
- 1996 yil – Amir Temur tavalludining 660 yilligi;
- 1997 yil – Abdulhamid Sulaymon o'g'li Cho'lpon tavalludining 100 yilligi;
- 1998 yil – Ahmad al-Farg'oniy tavalludining 1200 yilligi;
- 1999 yil – «Alpomish» dostoni yaratilganining 1000 yilligi;
- 2000 yil – Burhoniddin Marg'inoniy tavalludining 910 yilligi;
- 2000 yil – Kamoliddin Behzod tavalludining 545 yilligi;
- 2001 yil – «Avesto» yaratilganligining 2700 yilligi.

Buyuk allomalarimiz yubileyleri munosabati bilan ularning o'nlab noyob asarlari turli tillarda nashr etildi, ularga atab haykallar o'rnatildi, ziyoratgohlar, bog'lar yaratildi.

1991 yilda buyuk bobomiz Alisher Navoiy tavalludining 550 yilligi keng nishonlandi. Shu yili O'zbekiston Fanlar akademiyasi Adabiyot institutiga Alisher Navoiy nomi berildi, Alisher Navoiy nomidagi Davlat mukofoti ta'sis etildi. Yubiley yilida «Lison ut-tayr», «Sab'ai sayyor», «Farxod va Shirin», «Layli va Majnun», «Hayrat-ul Abror» asarlari nashr qilindi, kinofilmlar va sahna asarlari yaratildi. 1991 yil 28 sentyabr kuni Toshkent shahrida barpo etilgan Alisher Navoiy haykali va Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy bog'ining ochilish marosimi bo'lib o'tdi.

1994 yil oktyabr oyida Mirzo Ulug'bek tavalludining 600 yillik yubileyi o'tkazildi. Ulug'bek madrasasi, Ulug'bek yashagan davrdagi astronomik asboblari, Toshkentdagi Ulug'bek haykali aks etgan pochta markalari muomalaga chiqarildi. O'sha yil 24 oktyabrda Parijda YuNESKO zalida «Ulug'bek va Temuriylar davri» mavzusida Xalqaro konferentsiya hamda «Ulug'bek va an'anaviy san'at» ko'rgazmasi bo'lib o'tdi. Bu tadbirlar Mirzo Ulug'bek qoldirgan ilmiy merosning umuminsoniy qadriyatga molik ekanligini yana bir bor isbot etdi.

1998 yil 23 oktyabrda Farg'onada buyuk alloma Ahmad al-Farg'oniyni 1200 yillik yubileyi nishonlandi. Uning noyob ilmiy merosi xalqimizga qaytarildi. Farg'ona shahrida al-Farg'oniy bog'i yaratildi va buyuk allomaga haykal o'rnatildi.

Tarixiy xotiraning tiklanishi. Jamiyat ma'naviyatini yuksaltirishda tarixiy xotira, ajdodlar tarixini bilish, milliy axloqiy qadriyat hamda an'analar va muqaddas dinimizning o'rni va ahamiyati katta. Biron-bir xalq o'z tarixini bilmay, asrlar osha yaratilgan ma'naviy merosga tayanmay va uni yanada rivojlantirmay turib o'z kelajagini tasavvur eta olmaydi. Shu bois mustabid tuzum davrida soxtalashtirilgan xalqimiz tarixini xolisona, haqqoniy yoritish, barcha o'quv maskanlarida Vatan tarixini o'qitish borasida muhim tadbirlar amalga oshirildi. 1996 yilda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi davlat va jamiyat qurilishi akademiyasi qoshida «O'zbekistonning yangi tarixi markazi» tashkil etildi.

O'zbek xalqi va o'zbek davlatchiligi tarixini, tariximizning boshqa sahifalarini xolisona ilmiy asosda yoritish vazifalari Prezident I.A.Karimovning bir guruh tarixchilar bilan 1998 yil iyun oyida bo'lgan suhbatida, Vazirlar Mahkamasining 1998 yil 27 iyulda qabul qilingan «O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi tarix instituti faoliyatini takomillashtirish to'g'risida»gi qarorida belgilab berildi.

Mustaqillik yillarida Vatanimiz tarixini yoritish va o'rganish masalalari partiyaviylik, sinfiylik yondashuvlardan, hukmron kommunistik mafkura ta'siridan xalos etildi. Necha 10 yillar davomida buzib ko'rsatilgan yoki so'z yuritilmay kelgan tarixiy voqealarni xolislik, tarixiylik, haqqoniylik tamoyillari asosida yoritilgan qator ilmiy asarlar, darsliklar va o'quv adabiyotlari yaratildi.

Amir Temur yubileyi munosabati bilan Samarqand va Shahrisabzda o'nlab tarixiy obidalar ta'mirlanib, qayta tiklandi, yangi inshootlar qurildi, bog'lar barpo etildi. Samarqand va Shahrisabz shaharlari markazida ko'rkam Amir Temur maydonlari barpo etildi va ulug'vor haykallar o'rnatildi. Shuningdek, bu shaharlarga «Amir Temur» ordeni topshirildi.

1997 yilda Buxoro va Xiva shaharlarining 2500 yilligi, 1999 yilda buyuk vatanparvar siymo Jaloliddin Manguberdi tavalludining 800 yilligi nishonlandi. 2002 yilda Termiz shahrining 2500 yilligi nishonlandi.

Vatanimiz ozodligi yo'lida shahid ketgan Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Fitrat, Usmon Nosir va boshqa xalq ziyolilari nomi, hurmati o'z joyiga qo'yildi, asarlari nashr etildi. Prezident Islom Karimov tashabbusi bilan Toshkentda mustamlakachilik davri qurbonlari xotirasini abadiylashtirish maqsadida «Shahidlar xotirasi» yodgorlik majmui bunyod etildi. Mazkur majmua qoshida «Qatag'on qurbonlari xotirasi» muzeyi qurilib, 2002 yil 27 avgust kuni foydalanishga topshirildi.

Bu yodgorlik majmualari jamiyat ma'naviyatini yuksaltirishga, milliy ong va milliy g'ururni ko'tarishga hamda xalqimiz, ayniqsa, yoshlar ongida milliy istiqloq g'oyalarini shakllantirishga xizmat qilmoqda.

Milliy qadriyatlarning tiklanishi. O'zbek xalqining o'ziga xos milliy qadriyatlari bor. O'zbek xalqining shakllanishi qanchalik uzoq tarixiy jarayonda sodir bo'lgan bo'lsa, uning milliy qadriyatlari ham shunchalik uzoq tarixiy jarayon davomida shakllangan.

Qadriyatlar dastlab mahalliy mazmunda, ya'ni Xorazm, Surxondaryo, Buxoro, Samarqand, Toshkent, Farg'ona va hokazo hududlarda yashovchi elatlarga xos urf-odatlar, rasm-rusumlar, marosimlar tarzida shakllangan. So'ngra ularning eng yaxshilari asrlar davomida saralanib umummilliy qadriyatlar darajasiga ko'tarilgan. Turli mamlakatlarga xos eng yaxshi qadriyatlar saralanib umuminsoniy qadriyatlarga aylanadi. Shu boisdan ham har bir inson uchun o'z milliy qadriyatlarini, shuningdek umuminsoniy qadriyatlarni bilish ham farz, ham qarzdir.

Mustaqillik yillarida xalqimizning milliy qadriyatlarini tiklash, yangi ma'no-mazmun bilan boyitish yo'lida bir qator xayrli ishlar amalga oshirildi.

1994 yil 23 apreldagi Prezident farmoni asosida tashkil etilgan Respublika «Ma'naviyat va ma'rifat» jamoatchilik markazi o'zbek xalqining ma'naviy-madaniy merosini tiklash, millat kelajagini belgilaydigan g'oyalarni yuzaga chiqarish, yuksak iste'dod va tafakkur sohiblarining aqliy-ijodiy salohiyatini Vatan ravnaqi sari yo'naltirishga qaratilgan muhim tadbirlar, ko'rgazmalar tashkil etishni yo'lga qo'ydi.

Markaz tomonidan aholi orasida o'tkazilgan sotsiologik tadqiqotlar, so'rovlar va shu asosda ishlab chiqilgan tavsiyalar jamoat birlashmalari, ilmiy-ijodiy muassasa va tashkilotlar, ommaviy-axborot vositalarining ma'naviy-tarbiyaviy faoliyati saviyasini yaxshilashda muhim ahamiyat kasb etdi.

1996 yil yanvarda Respublika «Ma'naviyat va ma'rifat» jamoatchilik markazi huzurida «Oltin meros» xalqaro xayriya jamg'armasi tuzildi. 1996 yil 27 sentyabrda Respublika Vazirlar Mahkamasining ««Oltin meros» xayriya jamg'armasini qo'llab-quvvatlash to'g'risida»gi qaroriga binoan mazkur jamg'arma davlat tomonidan moddiy jihatdan qo'llab quvvatlandi.

«Oltin meros» xayriya jamg'armasi «Xalq merosi durdonalari» ilmiy anjumanlarini, xorijdan izlab topilgan qo'lyozmalar, tarixiy hujjatlar, xalq hunarmandchiligi amaliy san'at namunalari, yodgorliklarini tahlil qilish, ko'rik tanlovlar o'tkazish bilan shug'ullanmoqda. 1996-2002 yillarda «Oltin meros» jamg'armasi sa'y-harakatlari natijasida buyuk allomalarimizning ko'plab madaniy-ma'naviy meros namunalari mamlakatimizdan va xorijiy davlatlardan izlab topildi, jamlandi hamda kutubxona va muzeylarga joylashtirildi. Shuningdek, u xalqimizning rasm-rusumlarini, urf-odatlarini, marosimlarini o'rganish, tiklash, xalqimizga qaytarish, ularning ma'no-mohiyatini, hozirgi kundagi ahamiyatini keng ommaga tushuntirish ishiga katta hissa qo'shmoqda.

Diniy qadriyatlarning tiklanishi. Qadim zamonlardayoq yurtimizda din erkinligi mavjud bo'lgan. Zardushtiylar, buddiylar, moniylar, musulmonlar va boshqa diniy e'tiqoddagilar inoqlikda yashagan, tenglik, erkinlik g'oyalariga amal qilingan. Xalqimiz ma'naviy jihatdan ko'pgina afzalliklarga ega bo'lgan islom dinini qadrlaydi. Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy islom dini ta'limotida Qur'oni Karimdan keyingi asosiy manba hisoblanuvchi «Al-Jomi' As-Sahih» nomli asar yaratib islom dinini boyitdi. Bobokalonlarimiz Imom Abu Mansur al-Moturidiy, Burhoniddin al-Marg'inoniy, Bahouddin Naqshband, Imom at-Termiziy, Xo'ja Ahmad Yassaviylar insonni ma'naviy etuklikka chorlovchi diniy, axloqiy va huquqiy hikmatlar ijodkoridirlar.

Qaramlik davrida tahqirlangan diniy qadriyatlarimiz mustaqillik nuri bilan qayta tiklandi, islomshunos allomalarimizning ulug' nomi o'z o'rniga qo'yildi.

1993 yil sentyabrda Buxoroda mashhur shayx Bahouddin Naqshband tavalludining 675 yilligi nishonlandi. Yubiley munosabati bilan Buxorodagi Naqshband nomi bilan bog'liq tarixiy yodgorliklar qaytadan tiklandi, uning ijodiga bag'ishlangan qator risolalar chop etildi.

1998 yil 23 oktyabrda Samarqandda buyuk mutafakkir Imom al-Buxoriy tavalludining xijriy-qamariy tavqim bo'yicha 1225 yilligi nishonlandi. Shu kuni Xartang qishlog'ida Imom al-Buxoriy yodgorligi majmui ochildi. Yubiley munosabati bilan Ismoil al-Buxoriyning 4 jildlik «Al-Jomi' As-Sahih» kitobi o'zbek tilida nashr etildi.

2000 yil 16-17 noyabr kunlari Marg'ilonda islom huquqining asoschilaridan biri Burxoniddin al-Marg'inoniy tavalludining 910 yilligi, Samarqandda Imom Abu Mansur al-Moturidiy tavalludining 1130 yilligi nishonlandi va ular xotirasiga bag'ishlab barpo etilgan yodgorlik majmualari ochildi. Burhoniddin al-Marg'inoniyning islom huquqiga bag'ishlangan «Hidoya» kitobi nashr etildi.

Shuningdek, islom olamining tanikli allomalari Imom Abu Iso at-Termiziyni 1200 yilligi, Mahmud az-Zamaxshariyni 920 yilligi, Najmiddin Qubroni 850 yilligi, Xoja Ahror Valiy tavalludining 600 yilligi keng ko'lamda nishonlandi.

O'zbekiston Prezidentining 1992 yil 27 martdagi farmoni bilan Ro'za-Ramozon hayitining birinchi kuni dam olish kuni deb e'lon qilindi. Respublika musulmonlarining istak va xohishlariga ko'ra Qurbon hayiti ham tiklandi, dam olish, bayram kuni bo'lib qoldi. O'zbekiston xalqi tarixida birinchi marta bevosita hukumat homiyligida har yili Haj va Umra amallarini ado etish imkoniyatlariga ega bo'ldilar. Mustaqillik yillarida 40 ming o'zbekistonliklar Makka va Madinada Haj safarida bo'ldi. Yuzlab masjidlar musulmonlarga qaytarildi, yangilari barpo etildi. Hozir «Islom nuri» gazetasi chiqmoqda. Qur'oni Karim 8 marta 1 mln. nusxada nashr etildi. Bu tadbirlar nafaqat dindorlar uchun qilingan marhamat bo'lib qolmay, ular aslida xalqimizning qadimiy rasm-rusum va udumlari, qadriyatlarining tiklanishi, ajdodlar ruhining qayta uyg'onishidir.

Prezidentning 1992 yil 7 martdagi farmoni bilan Islom dini va uning ma'naviy imkoniyatlaridan keng foydalanish maqsadida Respublika Vazirlar Mahkamasi huzurida din ishlari bo'yicha qo'mita tashkil etildi. Uning tasarrufida islom instituti va 10 ta madrasa faoliyat ko'rsatmoqda. Ularda 1000 dan ortiq talaba-yoshlar ta'lim olmoqdalar. 1999 yilda tashkil etilgan Toshkent Islom universitetida 750 talaba o'qimoqda. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida va 1998 yil 30 aprelda yangi tahrirda qabul qilingan «Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida»gi qonunda davlatning din va dindorlar vakillariga munosabati huquqiy jihatdan aniq belgilab berildi.

Hamma uchun vijdon erkinligi kafolatlanadi. Har bir inson xohlagan dinga e'tiqod qilish yoki hech qaysi dinga e'tiqod qilmaslik huquqiga ega. Diniy qarashlarni majburan singdirishga yo'l qo'yilmaydi.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, 31-modda

Muxtasar qilib aytganda, mustaqillik yillarida din, eng avvalo, islom dinining ham milliy, ham umuminsoniy qadriyat sifatidagi mavqei tiklandi, diniy ulamolarning qadr-qimmati o'z joyiga qo'yildi.

O'zbek tili mavqeining mustahkamlanishi. Mamlakatimizda o'zbek tilining xalq va davlat turmushidagi asosiy ahamiyati va o'rni qayta tiklandi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining IV sessiyasi 1995 yil 21 dekabrda yangi tahrirdagi «Davlat tili to'g'risida»gi Qonunni qabul qildi. Qonunda o'zbek tili o'zbek xalqining ma'naviy mulki ekanligi, uning ravnaqi, qo'llanilishi va muhofazasi davlat tomonidan ta'minlanishi belgilab qo'yildi. O'zbekistonda Oliy davlat hokimiyati, mahalliy hokimiyat va boshqaruv organlarining faoliyati, korxonalar, muassasalar va tashkilotlarning hisob-kitobi, statistika va moliya ishlari o'zbek tilida yuritilmoqda. Respublikaning ma'muriy-hududiy birliklari, maydonlari, ko'chalari, geografik o'rinlarning nomlariga yagona milliy shakl berildi va o'zbek tilida yozib qo'yildi. Natijada o'zbek xalqining milliy qadr-qimmati, mustaqil davlatimizning mavqei qayta tiklandi va mustahkamlandi. Shuningdek, O'zbekistonda istiqomat qilayotgan barcha millatlarning tillari, qadr-qimmati o'z o'rnini topdi.

2. Mustaqillik yillarida ta'lim, badiiy adabiyot, me'morchilik, amaliy san'at, kino va ravnaqi

Ta'lim ravnaqi. Maorif va madaniyat barkamol insonni shakllantirishning eng muhim vositasidir. Shu boisdan ham mustaqil O'zbekistonda maorif va madaniyat ishlarini eng muhim va dolzarb soha sifatida rivojlantirishga alohida e'tibor berildi.

1992 yil 2 iyulda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi qonuni hamda 1991-1996 yillarda e'lon qilingan 30 dan ziyod Prezident farmonlari va Vazirlar Mahkamasining qarorlari asosida ta'lim sohasida qator o'zgarishlar amalga oshirildi.

Maktabgacha ta'lim tizimida uylarda tashkil etiladigan bolalar bog'chalari hamda «bolalar bog'chasi-maktab» majmui tarmog'i rivojlandi. Bolalarga chet tillarni, xoreografiya, tasviriy va musiqa san'ati, kompyuter savodxonligi asoslarini o'rgatuvchi 800 dan ortiq guruh tashkil etildi.

«Sog'lom avlod uchun», «Iqtisodiy ta'lim», «Qishloq maktabi», «Rivojlanishda nuqsoni bo'lgan bolalarni tiklash» va boshqa tarmoq dasturlari ishlab chiqildi hamda ta'lim jarayoniga tadbqiq etila bordi.

Oliy ta'lim sohasida ham ko'plab yangi o'quv yurtlari ochildi. 1992 yil 28 fevraldagi Prezident farmoni bilan 8 ta viloyat pedagogika institutlari universitetlarga aylantirildi. Eng zarur zamonaviy mutaxassisliklar bo'yicha yangi oliy o'quv yurtlari - O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi davlat va jamiyat qurilishi akademiyasi, Qurolli kuchlar akademiyasi, Ichki ishlar vazirligi akademiyasi, Bank-moliya akademiyasi, Toshkent Moliya instituti, Navoiy konchilik instituti, Samarqand davlat chet tillari instuti, Andijon iqtisodiyot va boshqaruv instituti, Jizzax politexnika instituti, Qarshi agrar-iqtisodiyot instituti, Navoiy davlat pedagogika instituti, Namangan muhandislik-iqtisodiyot instituti hamda viloyatlarda yirik universitetlarning filiallari tashkil etildi. 1997 yil boshlarida Respublika Oliy ta'lim tizimida 58 ta oliy o'quv yurti, shu jumladan 16 ta universitet va 42 ta institut faoliyat ko'rsatdi. Ularda 164 ming talaba o'qidi, 18,5 ming professor-o'qituvchi faoliyat ko'rsatdi.

Abiturientlar va talabalarning bilim darajasini test va reyting asosida baholashning ilg'or usullari joriy etildi.

Iste'dodli yoshlarni moddiy va ma'naviy rag'batlantirish, ulsharning chet elda o'qishini qo'llab-quvvatlash maqsadida «Ulug'bek», «Umid», Respublika bolalar fondi, «Kamolot», «Sog'lom avlod uchun», «Iste'dod» jamg'armalari tashkil etildi.

Ta'lim tizimida bir qator chora-tadbirlar amalga oshirilsada, hali bu sohada jiddiy kamchiliklar mavjud edi.

Xususan, ta'lim tizimi, kadrlar tayyorlash jamiyatda bo'layotgan demokratik o'zgarishlar, bozor islohotlari talablari bilan bog'lanmagan edi. O'quv jarayonining moddiy texnika va axborot bazasi qoniqarsiz ahvolda edi. Ta'lim muassasalarida zamonaviy o'quv adabiyotlari va didaktik materiallar etishmasdi. Yuqori malakali pedagoglar etishmasdi. Maktab o'quvchilarida mustaqil fikr shakllantirilmayotgan edi.

Ta'lim tizimi, fan va ishlab chiqarish o'rtasida hamkorlik, integratsiya o'rnatilmagandi. Kadrlar tayyorlashda marketing mavjud emasdi. Amaldagi ta'lim

tizimi zamonaviy, taraqqiy topgan davlatlar darajasidan ancha orqada edi. Shu boisdan ta'lim tizimini tubdan isloh qilish masalasi ko'ndalang bo'lib qoldi.

Prezident Islom Karimov tashabbusi bilan ta'limni isloh qilish yo'llari ishlab chiqildi. Islom Karimov 1997 yil 29 avgustda Oliy Majlisning IX sessiyasida «Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori» mavzusida ma'ruza qildi. Ma'ruzada oldimizga qo'ygan buyuk maqsadlarimizni ro'yobga chiqarish taqdiri, avvalambor, zamon talablariga javob beradigan yuqori malakali, ongli mutaxassis kadrlar tayyorlash muammosi bilan chambarchas bog'liq ekanligi asoslab berildi

- 1997 yil 29 avgust kuni Oliy Majlisning IX sessiyasida O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi yangi qonuni va «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» qabul qilindi.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturining maqsadi ta'lim sohasini tubdan isloh qilish, uni o'tmishdan qolgan mafkuraviy qarashlar va sarqitlardan to'la xalos etish, rivojlangan davlatlar darajasida, yuksak ma'naviy va axloqiy talablarga javob beruvchi yuqori malakali kadrlar tayyorlash Milliy tizimini yaratishdan iboratdir.

Milliy dasturda, hayotimizning barcha sohalarida bosqichma-bosqich amalga oshirilayotgan islohotlarga monand ravishda, ta'lim islohotlarini uch bosqichda amalga oshirish nazarda tutilgan.

Birinchi bosqich (1997-2001 yillar)da mavjud kadrlar tayyorlash tizimining ijobiy salohiyatini saqlab qolish asosida ushbu tizimni isloh qilish va rivojlantirish uchun huquqiy, kadrlar jihatidan, ilmiy-uslubiy, moliyaviy-moddiy shart-sharoitlar yaratish vazifalari ro'yobga chiqariladi.

Ikkinchi bosqich (2001-2005 yillar)da Milliy dastur to'liq ro'yobga chiqadi, mehnat bozorining rivojlanishi va real ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarni hisobga olgan holda unga aniqliklar kiritiladi.

Uchinchi bosqich (2005 va undan keyingi yillar)da to'plangan tajribani tahlil etish va umumlashtirish asosida mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish istiqbollari muvofiq kadrlar tayyorlash tizimi takomillashtiriladi va rivojlantiriladi.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturida belgilangan vazifalarni bajarish umumxalq, umummillat ishiga aylandi. 2001 yilda Milliy dasturni ro'yobga chiqarishning birinchi bosqichi yakunlandi.

Islohotlarga mos ravishda maktabgacha ta'lim faoliyati tubdan o'zgardi. Xususiylar va xonadon bog'chalar tarmog'i kengaydi. Respublika bo'yicha 84 foiz maktabgacha yoshdagi bolalarni maktabga tayyorlash maktabgacha ta'lim muassasalarida, xo'jalik hisobidagi qisqa muddatli guruhlarda, maktablar qoshidagi tayyorlov guruhlari, savodxonlik va boshqa turdagi markazlarda amalga oshirilmoqda. 16 foizi esa oilalarda maktabga tayyorlanmoqda. 2001-2002 yillarda Respublikamizda 6742 ta maktabgacha ta'lim muassasalari faoliyat ko'rsatdi, ularda 608500 nafar o'g'il-qizlar tarbiyalandi, 65862 nafar pedagog, tarbiyachi va boshqa xodimlar faoliyat ko'rsatdi.

O'zbekiston hukumati ta'limni rivojlantirish uchun katta mablag' ajratmoqda. Birgina 2001 yilda ta'lim harajatlari davlat byudjeti sarf-harajatlarining 36 foizini tashkil etdi. Ta'lim uchun 150 mln. AQSh dollaridan ziyod chet el investitsiyasi sarflandi. Ular yangi ta'lim binolari barpo etish, ularni eng zamonaviy o'quv-laboratoriya uskunalari va o'quv mebellari bilan jihozlash uchun sarflandi.

Mustaqillik yillarida 848398 o'quvchi o'rniga mo'ljallangan 2244 ta yangi umumta'lim maktab binolari qurilib, foydalanishga topshirildi.

Respublikamizda 9661 umumta'lim maktablarida 6 millionga yaqin o'quvchi ta'lim-tarbiya olmoqda.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturining eng muhim O'zbekistonga xos xususiyati yangi turdagi 3 yillik o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi tizimini yaratishdan iborat vazifa sobitqadamlik bilan amalga oshirilmoqda. Kadrlar tayyorlash milliy dasturining birinchi bosqichi – 1997-2001 yillarda 216 ming o'quvchi o'rniga ega bo'lgan 44 ta akademik litsey va 291 ta kasb-hunar kolleji barpo etildi.

Oliy ta'lim ikki bosqichdan: bakalavriat va magistraturadan iborat etib qayta tashkil etildi. 1999 yilda Toshkent Islom universiteti tashkil etildi. 2001-2002 o'quv yilida 62 ta oliy o'quv yurtida 180 mingdan ortiq bo'lajak bakalavrlar va 5 mingdan ortiq magistrantlar ta'lim-tarbiya oldilar. 18486 nafar professor-o'qituvchilar mehnat qildilar, ularning 1462 nafari fan doktori, 7201 nafari fan nomzodidir.

Mamlakatimizda iqtidorli yoshlarni izlab topish, ularga ko'maklashish, qo'llab-quvvatlash bo'yicha davlat siyosati yuritilmoqda. Bu borada xalqaro hamkorlikni yo'lga qo'yish muhim vazifalardan biridir. 1997 yilda tashkil etilgan «Umid» jamg'armasi yo'llanmasi bilan 1997-2001 yillarda 785 nafar yigit-qiz rivojlangan davlatlarning oliy o'quv yurtlariga o'qishga yuborildi. Ulardan 519 nafari bitirib keldi va Prezident farmoyishi bilan tashkil etilgan Maxsus ishchi guruhi yo'llanmasi asosida vazirliklar, idoralar, tashkilot va korxonalarda ishlamoqda. 2002 yil iyulda Toshkentda Xalqaro Vestminster universiteti tashkil etildi va 160 ta dastlabki talabalar qabul qilindi.

Ta'lim muassasalarining Evropadagi ta'lim jamg'armasi, Germaniyadagi Texnikaviy hamkorlik tashkiloti, Yaponiyadagi JAYKO xalqaro tashkiloti, Koreyaning KOYKA agentligi, YuNESKO, Jahon banki, TESIS-TEMPUS ochiq jamiyat instituti, SOROS fondi, AQSh, Angliya, Frantsiya, Yaponiya, Daniya, Xitoy, Gollandiya Oliy ta'lim vazirliklari bilan hamkorligi kengayib bormoqda. Ta'lim ravnaqi uchun 150 mln. AQSh dollari hajmida chet el investitsiyalari jalb etildi. Oliy o'quv yurtlarining yuzlab professor-o'qituvchilari «Ustoz» jamg'armasi yo'llanmasi bilan xorijiy oliy o'quv yurtlarida malaka oshirib keldilar.

O'zbekiston ta'lim tizimi dunyo miqyosida katta qiziqish uyg'otmoqda. Moskvadagi Oliy ta'lim Xalqaro Fanlar akademiyasi prezidenti V.Shukshunov O'zbekistonda ishlab chiqilgan bu Milliy dasturni mazmun-mohiyati jihatidan tengi yo'q hujjat, deb ta'rifladi. O'zbekistonda yaratilayotgan ta'lim tizimi «Ta'limning o'zbek modeli» deb e'tirof etildi.

Badiiy adabiyot. Mustaqillik yillarida badiiy adabiyotda milliylik, ming yillik tarixiy ijodiy an'analar, umuminsoniy qadriyatlar, erkin fikr yuritish tamoyillari tiklandi. Badiiy adabiyot sinfiylik, partiyaviylik, kommunistik mafkuraviylik kabi aqida hukmronligi illatlaridan ozod bo'ldi.

Badiiy adabiyotda mustaqillikni asrab-avaylash, ozod va obod Vatan qurish, barkamol insonni tarbiyalash, milliy o'zlikni anglash kabi masalalar bosh mavzu bo'lib qoldi. Badiiy adabiyot rivojiga H.Karomatovning «Qur'on va o'zbek adabiyoti», O.Sharofiddinovning «Cho'lponni izlab», B.Qosimovning «Maslakdoshlar» asarlari ijobiy ta'sir etdi.

Abdulla Oripov, Odil g'ubov, Primqul Qodirov, Xurshid Davron kabi ijodkorlarning tarixiy roman, pesa va qissalarida ulug' bobokalonlarimiz Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Z.M.Bobur va boshqalarning siymolari umuminsoniy va milliy qadriyatlarga mos tarzda yangicha talqinda yoritildi.

Shukrulloning «Kafansiz ko'milganlar» romanida, Nazar Eshonqulovning «Qora kitob» povestida, O'tkir Hoshimovning «Tushda kechgan umrlar», Tog'ay Murodning «Otamdan qolgan dalalar» singari asarlarda mustabid sovet davrida xalq boshiga solingan behad kulfatlar, g'am-alamlar haqqoniy tasvirlangan.

Tohir Malikning «Shaytanat» (4 kitob), Hojakbar Shayxovning «Tutqin odamlar» asarlarida insonni iymon va vijdondan ozdirishga, razolat va qabohat ummoniga botirishga urinuvchi yomonlik dunyosi, mafiya olami shaytonlari fosh qilinadi, ularga nisbatan nafrat tuyg'ulari tarannum etiladi.

Omon Muxtorning «To'rt tomon qibla» nomli trilogiyasi, Barat Boyqobulovning «O'zbeknoma» tarixiy-falsafiy dostoni, Abduqhor Ibrohimovning «Biz kim, o'zbeklar» badiiy-tarixiy asari, Azim Suyunning «Oq va qora», A.Qutbiddinning «Izohsiz lug'at» she'riy asarlari zamonaviy o'zbek adabiyotining yorqin ifodasidir.

Me'morchilik va amaliy san'at. O'zbek xalqi me'morchiligi mohiyat e'tibori jihatidan buyuk bunyodkorlik san'atidir. Mustaqillik yillarida me'morchilik san'ati yanada rivojlanib, takomillashib bormoqda. Me'morchilikda ikki asosiy tamoyil ko'zga tashlanadi. Ulardan biri sharqona me'moriyatning an'anaviy qonun-qoidalariga rioya etishdir. Bu tamoyil Temuriylar tarixi davlat muzeyi, Turkiston saroyi, Oliy Majlis, Toshkent shahar hokimiyati binolari timsolida o'z aksini topgandir.

Me'morchilikdagi ikkinchi tamoyil esa O'zbekistonning jahon hamjamiyatidan munosib o'rin olish sari intilishini namoyish etuvchi jahon me'morchiligining eng yaxshi yutuqlaridan foydalanishda namoyon bo'lmoqda. Bunday binolar jumlasiga «Meridian», «Afrosiyob» (Samarqand), «Buxoro» «Interkontinental», «Sheraton» mehmonxonalari, «O'zekspomarkaz», Milliy bank, Markaziy bank, «Toshkentplaza» savdo markazi, Respublika birja markazi, banklararo moliyaviy xizmatlar Markazi, O'zbekiston Davlat konservatoriyasi va boshqa binolarni kiritish mumkin.

Toshkent shahri ko'rkiga ko'rk qo'shib turgan «Oloy», «Chorsu», «Otchopar», «Yunusobod», «Mirobod», «Parkent», «Qo'yliq» va boshqa bozor binolari, shuningdek «Yunusobod» tennis markazi, «Jar» sport markazi singari zamonaviy inshootlar barpo etildi.

O'zbekistonning qadimiy shaharlaridagi tarixiy binolarni tiklash ishlari jadallik bilan olib borilmoqda. Bunga Toshkent, Samarqand, Buxoro, Xiva shaharlarida qayta tiklangan o'nlab binolar, obidalar misol bo'laoladi.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturini hayotga tadbiq etish jarayonida yuzlab akademik litsey va kasb-hunar kollejlari uchun mahobatli binolar bunyod etildi.

Mustaqillik yillarida haykaltaroshlik san'ati jadal o'sdi. Haykaltarosh I.Jabborov va K.Jabborovlar tomonidan Toshkentda Amir Temurning otliq haykali, Samarqand va Shahrisabzda Amir Temur haykallari, Farg'ona va Quvada al-Farg'oniy (1998), Xorazmda Jaloliddin Manguberdi haykallari (1999) yaratildi. Haykaltarosh R.Mirboshiev ijodiga mansub «Z.M.Bobur» (1993, Andijon), «Abdulla Qodiriy» (1994, Toshkent), «Cho'lpon» (1997, Andijon), «Ona» (1999, Jizzax shahri) kabi bir

qator haykal va yodgorliklar yaratildi. 1999 yilda Termizda «Alpomish» haykali va majmua-kompozitsiyasi (A.Rahmatullaev va boshqalar) bunyod etildi.

O'zbekistonda qadimdan amaliy san'at o'ziga xos tarzda rivojlanib kelgan. Mustaqillik yillarida badiiy kulolchilik, pichoqchilik, zargarlik, ganchkorlik, yog'och o'ymakorligi, naqqoshlik, kashtachilik, zardo'zlik, gilamdo'zlik, bezakchilik kabi amaliy san'at turlari tiklandi va yangi ma'no-mazmun bilan rivojlanib bormoqda. Mustaqillik sharofati bilan dizayn san'ati ham jadal rivojlanmoqda. Tasviriy san'at, rassomchilik san'atining rivojida 1997 yilda tashkil etilgan O'zbekiston Badiiy akademiyasi va «Tasviriy oyina» respublika ijodiy uyushmasi muhim rol o'ynadi. O'zbekiston xalq rassomlari Malik Nabiev, Bahodir Jalolov va boshqalar xalqimiz ongida milliy g'urur, Vatanga sadoqat tuyg'ularini uyg'otuvchi qator san'at asarlari yaratdilar. Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Bobur Mirzo portretlari shular jumlasidandir. Tasviriy va miniatura san'ati yangi ma'no-mazmun bilan boyidi. Shahar ko'chalariga bugungi hayotimizni tasvirlovchi rasmlar o'rnatildi, binolarning devorlari odamlarga huzur-halovat, zavq bag'ishlaydigan naqshlar bilan bezatildi.

Kino san'ati. Mustaqillik yillarida kino san'ati rivoj topdi. 1996 yilda «O'zbekfilm» tasarrufida 8 ta kinostudiya, 30ga yaqin mustaqil ijodiy studiyalar faoliyat yuritdi. 1996 yilda tashkil etilgan «O'zbekkino» davlat aksionerlik kompaniyasi, uning davlat tomonidan moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlanishi kino san'atining rivojida muhim ahamiyatga ega bo'ldi. 1991-2002 yillarda 60 ga yaqin badiiy filmlar yaratildi. «Temir xotin», «Dallol», «Sharif va Ma'rif», «Tilla bola», «Buyuk Amir Temur», «Yulduzingni ber, osmon», «Kenja singil» va boshqa filmlarda milliylik va zamonaviylik uyg'unligi yaqqol namoyon bo'ldi. 1997 yil 22-29 may kunlari XII Xalqaro Toshkent kinofestivali bo'lib o'tdi. Unda 32 ta davlat va 8 ta xalqaro tashkilotdan vakillar, kino san'ati ustalari qatnashdi. «Buyuk Amir Temur» filmi ijodkori R.Ibrohimovga festival bosh sovrini – «Neksiya» avtomobili berildi.

Mustaqillik yillarida o'nlab hujjatli filmlar yaratildi. «O'zbekiston bahorlari», «Ulkan odim», «Ular Germaniyada o'qigan edilar», «O'zbekiston qahramonlari», «Umid qaldirg'ochi», «Istiqlol fidoyilari» va boshqalar shular jumlasidandir.

2. Teatr, tsirk, musiqa, qo'shiqchilik san'ati, muzey va sport taraqqiyoti

Teatr. Mustaqillik yillarida amalga oshirilayotgan ma'naviy-ma'rifiy islohotlar jarayonida teatr san'ati ham rivojlandi.

1993 yilda foydalanishga topshirilgan «Turkiston» saroyi Vatanimiz va xorijlik teatr arboblarning, ijodiy guruhlarining sahna asarlari namoyish etiladigan dargohga aylandi. Andijonda jamoatchilik asosida faoliyat ko'rsatayotgan yoshlar teatri, Abbos Bakirov nomli yoshlar va bolalar teatriga aylantirildi.

Respublika Prezidentining 1995 yil 20 oktyabrdagi «O'zbekistonda teatr va musiqa san'atini yanada rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi, 1998 yil 26 martdagi «O'zbekiston teatr san'atini rivojlantirish to'g'risida»gi farmonlari asosida teatrlar davlat byudjeti hisobiga qo'llab-quvvatlandi. Farmonga binoan Madaniyat ishlari vazirligi tizimida va teatr ijodiy xodimlari uyushmasi qoshida 1998 yilda «O'zbekteatr» ijodiy-ishlab chiqarish birlashmasi tashkil etildi. Birlashma teatr jamoalariga xalqimizning boy ma'naviy olamini, uning madaniy merosi, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat hissini uyg'otuvchi spektakllar yaratishda, iste'dodli yoshlarni teatrga jalb qilishda, teatrlarning moddiy-texnikaviy bazasini mustahkamlashda, ijodiy xodimlarni ijtimoiy himoya qilishda ko'maklashdi. Alisher Navoiy nomli Davlat akademik katta opera va balet teatri Yaponiya tomonidan 1995 yilda bepul ajratilgan 47 mln. ien (1500 ming AQSh dollari) qiymatiga teng yangi uskunalar bilan jihozlandi. Respublikamizda 36 ta professional teatr faoliyat ko'rsatmoqda. Har bir viloyatda qo'g'irchoq teatrlari bolalarga xizmat qilyapdi.

2001 yilda respublika teatr san'atida muhim tarixiy voqea sodir bo'ldi. Hamza nomidagi O'zbek akademik drama teatri binosi muxtasham koshona shaklida qayta qurildi, zamonaviy teatr uskunolari va mebellar bilan jihozlandi. Prezident farmoni bilan unga Milliy teatr maqomi berildi.

Respublika teatrlari Vatan tarixini sahna asarlari orqali yoritishga alohida e'tibor berdilar. Milliy akademik drama teatri va Qashqadaryo musiqali drama teatri jamoalari «Sohibqiron», Xorazm viloyati musiqali drama va komediya teatri «Jaloliddin Manguberdi», Abror Hidoyatov nomli o'zbek davlat teatri «Buyuk ipak yo'li» kabi tarixiy dramalarni sahnaga qo'ydi.

1997 yil oktyabrda Toshkentda bo'lib o'tgan «Teatr: Sharq-harb» xalqaro festivalda Yaponiya, Hindiston, Gonkong, Turkiya, Rossiya, Buyuk Britaniya teatr san'atkorlarining chiqishlari bo'ldi. Amir Temur tavalludining 660 yilligiga bag'ishlangan festivalda O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston teatrlarining 15 ta eng yaxshi tarixiy sahna asarlari namoyish etildi. O'zbekiston teatr ustalari Germaniya, Frantsiya, Slovakiya, Hindiston, AQSh, Belgiya, Misr, Rossiya teatr festivallarida qiziqarli spektakllar bilan ishtirok etdilar.

Muxtasar aytganda respublikamiz teatr san'ati xalqimiz, ayniqsa, yoshlarimiz ma'naviyatini boyitish, ular ongiga Milliy istiqlol g'oyasini singdira borish, vatanparvarlik tuyg'ularini kuchaytirish, axloqiy, estetik tarbiya maktabi bo'lib xizmat qilmoqda.

O'zbek tsirki. 1992 yilda «O'zbekdavlattsirk» respublika birlashmasining tashkil etilishi tsirk san'atining rivojlanishida muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Toshkent tsirki zamonaviy talablar asosida qayta ta'mirlandi, unga O'zbekiston xalq artisti Toshkenboy Egamberdiev nomi berildi. An'anaviy tsirk san'atining unitilgan turlari tiklandi va rivojlandi. Iste'dodli yoshlarga amaliy yordam berish maqsadida 1996 yilda estrada-tsirk kolleji ochildi.

O'zbekiston tsirkchilarining chet ellarga gastrol safarlari uyushtirildi. Misr, Iordaniya, Falastin, Pokiston, Malayziya, Hindiston, Xitoy, Suriya, Livan, Eron, Birlashgan Arab Amirligida gastrol safarlarida bo'lgan respublikamiz tsirk ustalari o'zbek milliy tsirk san'atini namoyish etdilar.

Olimjon Toshkenboev rahbarligidagi «O'zbekiston dorbozlari» guruhi 1996 yildan boshlab Evropa mamlakatlarida gastrol safarida bo'lib 2000 dan ziyod tomosha ko'rsatdilar. 15 yoshli Karima Zaripova 1997 yil yanvarda Parijdagi Buglion tsirkida bo'lgan yosh tsirk artistlarining xalqaro festivalida qatnashib «Plastik etyud» (besuyak uyini) janrida festivalning eng oliy mukofoti – oltin medalni qo'lga kiritdi. 1998 yilda Toshkent tsirkida iste'dodli yoshlarga ko'maklashuvchi bolalar studiyasi ochildi.

O'zbek tsirkchilari 1999 yilda Birlashgan Arab Amirligining Dubay shahrida, 1999 yilda Saratov shahrida bo'lib o'tgan Butunrossiya tsirk festivalida, 2000 yilda Xitoyning Uxan shahrida bo'lib o'tgan xalqaro tsirk festivalida, 2001 yil yanvarda Belgiyaning Lej shahrida bo'lib o'tgan Evropa tsirkklarining 10-festivalida muvaffaqiyatli qatnashib, sovrinli o'rinlarni egalladilar. Tsirkchilarimizning sa'y-harakatlari natijasida O'zbek tsirkiga xos turli nomer va attraksionlar xalqaro tsirk dasturlaridan o'rin egalladi.

Milliy musiqa va qo'shiqchilik. Mustaqillik yillarida milliy musiqa va qo'shiqchilik san'ati rivojlandi. Respublika madaniyat ishlari vazirligi, 1992 yilda tashkil etilgan «Xalq ijodi va madaniy-ma'rifiy ishlar respublika markazi», uning viloyatlardagi bo'limlari musiqa va qo'shiqchilik san'atini, havaskorlik va folklor jamoalari faoliyatini rivojlantirish, unutilgan xalq ohanglarini tiklash maqsadida turli xil ko'rik tanlovlar, festivallar tashkil etmoqdalar. 1992 yilda Toshkentda «Asrlarga tengdosh navolar» va «Boqiy ovozlari», Xorazm viloyatida folklor jamoalari, askiya, qiziqchi va masxarabozlarning, Qo'qonda katta ashula, lapar va yalla ijrochilarining ko'rik-tanlovlari o'tkazildi. 1994 yil may oyida Parijda bo'lib o'tgan «Sharq musiqasi» festivalida Munojot Yo'lchieva va Shavkat Mirzaevlar ishtirok etib, o'zbek milliy qo'shiqchilik san'atini jahonga namoyish etdilar.

1996 yil aprel oyida Turkiston saroyi, «Bahor» majmuasi va boshqa ijodiy kontsert tashkilotlari negizida tashkil etilgan «O'zbeknavo» gastrol-kontsert birlashmasi orqali xalq orasidan iste'dodli qo'shiqchilarni izlab topish va ko'rik-tanlovlarga jalb etish, musiqa va qo'shiqchilik san'ati bo'yicha xalqaro hamkorlikni rivojlantirish kabi tadbirlar amalga oshirildi. Respublika Prezidentining 1996 yil 27 avgustdagi ««O'zbekiston – Vatanim manim» qo'shiqlar bayrami to'g'risida»gi farmoni qo'shiqchilik san'atini rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. 1996 yilda o'tkazilgan barcha viloyat, shahar va tumanlarida «O'zbekiston - Vatanim manim» qo'shiq tanlovida 54 mingdan ziyod qo'shiqchilar qatnashdi. Bunday ko'rik tanlov har yili avgust oyida o'tkaziladigan bo'ldi va avgust oyining uchinchi yakshanba kuni «O'zbekiston – Vatanim manim» qo'shiq bayrami kuni deb belgilandi. Bu tanlov jarayonida Vatan, mustaqillikni e'zozlovchi yuzlab yangi qo'shiqlar yaratildi.

«O'zbekiston – Vatanim manim», «Men seni sevaman, O'zbekiston», «Vatan yagonadir», «Mustaqillik gullari», «Ona yurtim», «O'zbekiston askarlari» qo'shiqlari shular jumlasidandir.

1997 yil 11 martda qabul qilingan Respublika hukumatining ««Sharq taronalari» Xalqaro musiqa festivalini o'tkazish to'g'risida»gi qarori musiqa san'atining noyob namunalarini keng targ'ib qilish, rivojlantirishda dasturamal bo'lib xizmat qildi. 1997 yil 25 avgust - 2 sentyabr kunlari Samarqandda bo'lib o'tgan «Sharq taronalari» birinchi Xalqaro festivalida dunyoning 40 dan ortiq mamlakatidan ijrochilar, san'atshunoslar, jamoat arboblari ishtirok etdi, festivalda yangragan o'zbek ohanglari, kuy-qo'shiqlari jahon uzra taraldi. Har ikki yilda Samarqandda «Sharq taronalari» Xalqaro festivalini o'tkazish an'ana tusini oldi.

O'zbekistonda musiqa va qo'shiqchilik san'atini rivojiga har yili 31 avgust va 21 mart kunlari o'tkazilayotgan Mustaqillik va Navro'z kunlariga bag'ishlangan bayram tantanalari jobiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Mustaqillik yillarida O'zbekistonda yashayotgan 130 ga yaqin turli millat va elat urf-odatlar va an'analari birdek rivojlanib bormoqda. Hozirgi paytda O'zbekistonda 120 ta milliy madaniyat markazlari faoliyat yuritmoqda. Milliy madaniy markazlar o'z millatdoshlarining tili, madaniyati, urf-odatlar, rasm-rusumlarini tiklash, tarixiy Vatani bilan aloqani jonlantirish kabi masalalar bilan shug'ullanib kelmoqdalar. Milliy madaniy markazlar qoshida milliy musiqa, raqs, hunar va boshqa yo'nalishlardagi to'garaklar tashkil etilgan.

1992 yilda turli milliy madaniy markazlarga ko'maklashuvchi Respublika Baynalmilal markazi tuzildi. Uning faoliyatida respublikamizda istiqomat qiluvchi turli millat va e'latlarni jipslashtirish asosiy o'rin tutmoqda. Har bir millatga mansub rassomlar, yozuvchilar, shoirlar, olimlar, madaniyat va san'at arboblari bag'ishlangan yig'ilishlar, ko'rgazmalar tashkil etilmoqda. Milliy madaniy markazlar o'z faoliyati bilan respublikada madaniyat ravnaqiga muhim hissa qo'shmoqdalar.

Muzey. Jamiyat madaniy-ma'rifiy hayotida, aholida tarixiy xotirani tiklash va mustahkamlashda muzeylarning ahamiyati katta. Shu boisdan ham mustaqillik yillarida mavjud muzeylarni ta'mirlash, ularni yangi eksponatlar bilan boyitish, yangi muzeylar barpo etishga alohida e'tibor berildi.

Namanganda ulug' o'zbek shoiri Boborahim Mashrab muzeyi, Xorazmda hofiz Hojixon Boltaboev nomli maqomchilar muzeyi, Urganchda Xorazm amaliy san'ati va tarixi muzeyi, Buxoroda temirchilik muzeyi, Samarqand viloyatining Oqtosh shahrida xalq baxshisi Islom shoir Nazar o'g'lining uy-muzeyi, Toshkentda o'zbek ayollari orasidan chiqqan birinchi huquqshunos olim Hadicha Sulaymonova muzeyi, o'zbek raqqosasi Mukarrama Turg'unboeva muzeyi singari uy muzeylari tashkil etildi. Shuningdek oliy ta'lim muassasalarida ko'plab muzeylar ochildi.

1996 yil 1 sentyabr kuni Toshkentda Osiyoda yagona bo'lgan Olimpiya shon-shuhrat muzeyi faoliyat ko'rsata boshladi. Bu muzey o'zbekistonlik sportchilarning xalqaro musobaqalardagi muvaffaqiyatlarini namoyish etadigan, mamlakatimizda sport harakatini rivojlantirish markazi bo'lib qoldi.

1996 yil 18 oktyabrda Toshkentda Temuriylar tarixi davlat muzeyi ochildi. Muzey temuriylar davri ruhini aks ettiruvchi o'sha davrga xos tarixiy jihozlar, qurol-

aslahalar, lashkarboshilar va oddiy jangchilarning kiyim-boshlari, oltindan yasalgan uy-buyum ashyolari, musiqa asboblari, Amir Temur, Bobur qo'lyozmalari, Ulug'bekning astronomik qurilmalari va boshqa 2000 dan ortiqroq tarixiy, madaniy yodgorliklar bilan jihozlangan. Temuriylar tarixi davlat muzeyi O'zbekistonda amalga oshirilayotgan madaniy, ma'naviy, ma'rifiy ishlar, ilmiy tafakkur markaziga aylandi. 2002 yilda Termizda Arxeologiya muzeyi bunyod etildi.

O'zbekiston Prezidentining 1998 yil 12 yanvardagi «Muzeylar faoliyatini tubdan yaxshilash va takomillashtirish to'g'risida»gi farmoni va uning bajarilishini ta'minlashga qaratilgan Respublika hukumatining 1998 yil 5 dekabrda qabul qilingan «Muzeylar faoliyatini qo'llab-quvvatlash masalalari to'g'risida»gi qarori mamlakatimizda muzey ishini rivojlantirish istiqbollarini belgilab berdi. Madaniyat ishlari vazirligi, «Oltin meros» jamg'armasi, Badiiy Akademiya, Moliya vazirligi, Mehnat vazirligi muzeylar rahbariyati bilan hamkorlikda muzeylarning rivojlanishi va moliyaviy ta'minoti bo'yicha dastur ishlab chiqildi. Muzeylar davlat muhofazasiga olindi, ularni ta'mirlash, muzey eksponatlarini boyitish davlat byudjeti hisobidan moliyaviy jihatdan qo'llab-quvvatlandi. Muzeylar faoliyatini muvofiqlashtirish, ilmiy-uslubiy yordam ko'rsatish, moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlash maqsadida 1998 yilda «O'zbekmuzey» Respublika jamg'armasi tuzildi. Aholining muzeyshunoslik madaniyatini oshirishga ko'maklashuvchi «Moziydan sado» jurnali ta'sis etildi va u 1999 yildan boshlab o'zbek, rus va ingliz tillarida nashr etila boshlandi. Faqat 1999 yilda muzeylarning asosiy fondi 7544 ta tarixiy va madaniy yodgorliklar bilan boyidi.

O'zbekistonda umumiy maydoni 137150 kv.m.ni tashkil etadigan 510 ta muzey faoliyat ko'rsatmoqda. Ularda 1,3 milliondan ortiq ajdodlarimiz tarixi, betakror madaniyatini aks ettiruvchi nodir buyumlar-eksponatlar saqlanmoqda va aholiga namoyish etilmoqda. Mamlakatimizning me'moriy yodgorliklarga boy 10 ta shahri tarixiy shaharlar ro'yxatiga kiritilgan. 2500 ta me'moriy obida, 2700 ta arxeologik yodgorlik, 1800 monumental san'at asari davlat muhofazasiga olingan. Buxoro, Samarqand va Xiva shaharlaridagi 3 ta muzey-qo'riqxonalarida butun dunyoda eng nodir tarixiy yodgorliklar, me'moriy obidalar, monumental san'at asarlari saqlanib qolgan, davlat muhofazasida yangidan chiroy ochayotgan muzeylar sifatida e'tirof etilgan.

O'zbekiston muzeylari aholi orasida o'lkamiz tarixi, xalq amaliy san'ati asarlaridan iborat etnografik ko'rgazmalarni namoyish etib, jamiyatimiz ma'naviy kamolati yo'lida xizmat qilmoqda. Minglab xorijiy sayyohlar respublikamiz muzey-qo'riqxonalariga tashrif buyurib, ajdodlarimizdan qolgan tarixiy yodgorliklar, obidalar, monumental san'at asarlari oldida ta'zim etmoqdalar. Frantsiya, Turkiya, Eron, Pokiston, Koreya, Xitoy va boshqa mamlakatlarda O'zbekiston muzeylarining eksponatlari namoyish etildi.

Sport. Mustaqillik yillarida sport O'zbekiston milliy madaniyatining tarkibiy qismi sifatida rivojlantirildi.

1992 yil 5 fevralda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining «Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida»gi qonuni sportni ommaviy ravishda rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar yaratdi. 46 mingdan ortiq sport inshootlari – sport sog'lomlashtirish klublari, bolalar-o'smirlar sport maktablari, olimpiya o'rinbosarlari

bilim yurtlari, oliy sport mahorati maktablari, o'yingohlar, sport zallari, maydonlari, hovuzlar barpo etildi va ta'mirlandi. Ularda 7 mln. kishi jismoniy tarbiya va sport bilan shug'ullanish imkoniyatiga ega bo'ldi.

1992 yil yanvarda O'zbekiston Milliy olimpiya qo'mitasi tuzildi va 1993 yil sentyabrda xalqaro olimpiya qo'mitasining 101-sessiyasida rasmiy e'tirof etildi.

Sportning boks turi jadal o'sdi. 17 marta jahon chempioni Artur Grigoryan, Sidney Olimpiadasi chempioni Muhammadqodir Abdullaev kabi bokschilarimiz nomi jahonga mashhur. 1999 yil avgust oyida Amerikaning Xyuston shahrida o'tkazilgan X jahon chempionatida O'zbekiston boks komandasi 83 mamlakat o'rtasida AQSh va Kuba komandalaridan keyin faxrli uchinchi o'rinni egalladi.

Vatanimizda sportning tennis turi rivojlandi. 168 ta tennis korti, eng zamonaviy Yunusobod tennis majmui barpo etildi. Yunusobod tennis saroyida 1994-2002 yillarda O'zbekiston Prezidenti kubogi uchun 9 marta xalqaro tennis musobaqalari o'tkazildi. 1999 yilning iyul oyida Londonda o'tgan tennis bo'yicha yoshlar xalqaro turnirida toshkentlik sportchi Iroda To'laganova Uimbldon uchrashuvida g'olib chiqib, kumush kubokning kichraytirilgan nusxasini qo'lga kiritdi.

1998 yil may oyida mamlakatimiz alpinistlari Himolay tog'ining eng baland «Everest» cho'qqisiga ko'tarilib, O'zbekiston dovrug'ini dunyoga taratdilar.

Mustaqillik sharofati bilan milliy o'zbek kurashi tiklandi. 1992 yilda Termiz va Shahrisabz shaharlarida dastlabki milliy kurash bo'yicha xalqaro musobaqa o'tkazildi. Milliy kurashimizning nazariy jihatlari va qoidalari ishlab chiqildi va xalqaro ekspertlar tomonidan e'tirof etildi, xalqaro sport turlari qatoridan o'rin oldi. 1999 yil may oyida Toshkentda dunyoning 50 dan ortiq mamlakatlaridan kelgan sportchilar ishtirokida kurash bo'yicha birinchi jahon chempionati bo'lib o'tdi. Unda o'zbekistonlik kurashchilar 3 ta oltin, 3 ta kumush, 3 ta bronza medallarini qo'lga kiritdilar. Akobir polvon, Kamol polvon, Toshtemir polvonlar nomi butun jahonga taraldi. Xalqaro kurash assotsiatsiyasi tuzildi, uning faxriy Prezidenti etib Islom Karimov saylandi. 2000-2002 yillarda London shahrida 3 marta Islom Karimov nomi bilan ataluvchi xalqaro turnir bo'lib o'tdi. 2002 yil oktyabrda Xalqaro kurash assotsiatsiyasi Xalqaro sport federatsiyasi a'zolicigiga qabul qilindi. O'zbek milliy kurashi xalqaro sport turi sifatida dunyoda e'tirof topdi.

Mustaqillik yillarida O'zbekiston sportchilari Olimpiadalar, Osiyo o'yinlari, Jahon va Osiyo chempionatlari va boshqa musobaqalarda qatnashib, 3000 dan ortiq oltin, kumush va bronza medallarini qo'lga kiritdilar.

Shunday qilib, mustaqillik yillarida O'zbekistonda sport rivojlandi, yangi ma'no-mazmun bilan boyidi, jahon sportiga qo'shildi va xalqaro maydonda salmoqli o'rinni egalladi.

Savol va topshiriqlar

1. Siz Jamiyat ma'naviyati deganda nimalarni tushunasiz?
2. Ma'naviy meros nima?
3. Nima sababdan mamlakatimizda ma'naviy merosni tiklash, jamiyat ma'naviyatini yuksaltirish ustuvor vazifa etib belgilandi?
4. Xalqimiz ma'naviyati yulduzlaridan kimlarning tavallud sanalari nishonlandi?
5. Tarixiy xotirani tiklash deganda siz nimalarni tushunasiz?
6. Qadimiy shaharlarimiz yubileyleri haqida nimalarni bilasiz?
7. «Shahidlar xotirasi» yodgorlik majmuining barpo etilishi haqida so'zlab bering.
8. «Qatag'on qurbonlari xotirasi» muzeyida nimalar o'z aksini topgan?
9. Milliy qadriyatlar nima? Ularning tiklanishi haqida so'zlab bering.
10. «Oltin meros» Xalqaro xayriya jamg'armasi qachon tashkil etildi? Uning faoliyati haqida so'zlab bering.
11. Diniy qadriyatlarni tiklash yo'lida qanday ishlar amalga oshirildi?
12. O'zbek tili mavqeining mustahkamlanishi to'g'risida nimalar deya olasiz?
13. Ta'lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy tamoyillari nimalardan iborat?
14. O'zbekistonda ta'lim qanday turlarda amalga oshirilmoqda?
15. Kadrlar tayyorlash milliy dasturining maqsadi nima?
16. Birinchi bosqichda ta'lim tizimida qanday o'zgarishlar yuz berdi?
17. «Umid» jamg'armasi qachon va qanday maqsadda tuzilgan?
18. Ta'lim muassasalarining xalqaro hamkorligi to'g'risida nimalarni bilasiz?
19. Teatr san'ati rivoji haqida nimalarni bilasiz?
20. O'zbek tsirki haqida so'zlab bering.
21. Milliy musiqa va qo'shiqchiligimizning o'sishi haqida qanday fikrdasiz?
22. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda qanday yangi muzeylar tashkil etildi?
23. O'zbekiston sportini rivojlantirish yo'lida qanday tadbirlar amalga oshirildi?
24. O'zbekiston sport yulduzlaridan kimlarning nomlarini tilga olasiz?